

267.1.1976

452/78-9

Ref.
E(p)

ARSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

131

Comenius' självbiografi

COMENIUS' SJÄLVBIOGRAFI

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
BOKSERIE GRUNDAD AV B. RUD. HALL OCH UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
VOLYM 131 UNDER REDAKTION AV STIG G. NORDSTRÖM
ÄRGÅNG LIV 1974

Comenius'
självbiografi

Comenius about himself

STOCKHOLM 1975

JOHAN-AMOS COMENIUS.

Anno Christi M.DC.LXV. ætatis suæ LXXIV.

*Effigiem hanc delineavit, ætq; incidi curavit, et
Viri Clariss. honori dicavit, CRISPINUS DE PAS.*

Chr. Hagena delincent et fecit

Acknowledgments

Sweden was the only Scandinavian country that Comenius visited, and in this country he stayed for shorter periods both at Finspång outside Norrköping and in Stockholm. Besides he met the future Queen at Örebro. All this is evident from his so-called autobiography which here is published in Latin, Swedish and English. Thus a remarkable document becomes available to a wider international public which often wishes to know where "traces" of Comenius in Scandinavia are to be found. Besides this is a very interesting document which deserves a prominent position among the autobiographies of great men.

The idea of this edition — apart from what has been said — was connected with Ph.D. *Milada Blekastad's* dissertation on Comenius published in Oslo. It is Dr. Blekastad who has seen to it that the Latin text, which is reproduced in facsimile, has become available in a satisfactory form. She has also added some important letters to the autobiography with support and help from the prominent Comenius-scholars Assistant Professor Dr. *Julie Nováková* and Professor Dr. *Bohumil Ryba*. The translation into Swedish was made by Assistant Professor Dr. *Jan-Olof Tjäder*, whose eminent knowledge of the Latin language in different times has been a guarantee for a good result and then into English by Mrs. *Agneta Ljunggren*, both at Uppsala.

Means for the reproduction of the manuscript and the translations has been granted by "Statens råd för samhällsforskning" (The

Swedish Council for Social Science Research), Stockholm, and the printing with subsidies from "Norges almennevitenskaplige forskningsråd" (The Norwegian Council for Scientific Research), Oslo. With great pleasure "Föreningen för svensk undervisningshistoria" (The Swedish History of Education Society) publishes the work in its "Årsböcker" (Annals). The edition which is edited by Universitetsforlaget (Oslo) warrants that the book becomes available, which was the foremost purpose of its origination.

To persons and authorities here mentioned we express our gratitude.

Uppsala, September 1975

Stig G. Nordström
Assistant Professor, Dr.
Editor of "Årsböcker
i svensk undervisnings-
historia".

Wilhelm Sjöstrand
Professor, Dr.
President of "Föreningen
för svensk
undervisningshistoria".

Table of Contents

Acknowledgments	7
Table of Contents	9
Introduction (by Milada Blekastad)	11
Översättning till svenska (av Jan-Olof Tjäder)	31
Translation into English	117
The Latin text (reproduced in facsimile)	209
The Translator's Notes	265
Appendix	267
References	285
Index	287

Introduction

The Czech philosopher, pedagogue and poet Jan Amos Komenský — Comenius lived from 1592 to 1670. It was at a time when philosophy and the social and natural sciences began to be regarded as independent branches of study. The European peoples were divided into religious, national, economic and class-political groups which mutually opposed each other from platforms, in print, and in sanguinary battles on land and sea. Personally confronted with all these things Comenius searched for a universal outlook on life, which would give knowledge of man's real position, his freedom and responsibility. "Pansophia christiana" he called his organically coherent picture of the world which presents the unity, structure and combination of things as a living process, where man can intervene as a free, co-creating human-being. This is the basis of his pedagogics and his activity in society, as well as his Czech literary production.

The great pansophical main work *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (A common consultation of the emendation of human relations), a cycle of seven books in which Comenius presents his pansophy and its use, was written while he was engaged in divers commissions for Sweden, or rather for divers Swedish interests. In so doing he became linked to the Swedish-Dutch family De Geer from 1642 when he was 50 years of age to his death in Amsterdam when he was 78.

Comenius' connections with Sweden have been thoroughly examined by some distinguished Swedish scholars. Wilhelm Sjöstrand describes

the development and importance of his work to Swedish schools, Johan Nordström and Sten Lindroth the influence of Comenius' works in the field of natural science, Gunnar Westin and particularly Sven Göransson his contribution towards a reconciliation of the Protestant churches with its political consequences in a wide historical context. Here only a suggestion is given about works and spheres of research where further information about other Swedish works can be found.

In his last treatise, *Continuatio admonitionis fraternae . . . &c.* from 1669—70, Comenius gives a short presentation of his pansophical endeavours. This printed unique book is to be found at the Saltykov-Ščedrin-library in Leningrad, and is here published for the first time in its entirety and with Swedish and English translations. Jan Kvačala, who found it in 1913, only published § 39 — § 128 which contain Comenius' life. With the end of paragraph 128 the text is interrupted at the bottom of the last page, and yet the printer had a continuation. If this ever was printed, or if it was later lost within this single example, we do not know. After Kvačala's first edition of § 39 — § 128 in *Archiv pro bádání o životě a díle J.A. Komenského* 3, 1913 (and later corrections) Jos. Hendrich published a Czech translation as Comenius' "autobiography" at Prague in 1924. It was then believed that the beginning too was lost. Not until Ant. Skarka published the beginning of the text, i.e. § 1 — § 38 (*Archiv pro bádání &c.* XX, 1961) could he refer to the evident purpose of the work in § 38: it is not an "autobiography", but solely a presentation of Comenius' pansophical endeavours, and his relations to the family De Geer. For it was this work and this relation that had been attacked by Samuel Maresius, professor of theology at Groningen, and the treatise is a defence against his accusations.

In this § 38 Comenius says that he is writing on the basis of his diaries, which had been preserved from the fire of the town of Leszno in 1656, which diaries, however, are not available today. Therefore, the ill and distressed old Comenius is able to give a picture of his own time on the whole clearly and reliably. Most things can be verified with the help of other contemporary documents. The narration has here and there preserved the spontaneous freshness of a diary. Some discrepancies as to the dating &c. are corrected in this preface, or in the notes to the text.

Continuatio admonitionis is not the only autobiographical narration that Comenius has left behind. He often gives small personal observations in many of his books. The great collection of his didactical works, *Opera didactica omnia* from 1657 is arranged chronologically, and the books have introductions telling of the circumstance under which they originated. In a similar way the anonymous introductions and commentaries to Kotter's, Poniatowska's and Drabík's prophecies, *Lux in tenebris*, 1657, and the annexed *Historia revelationum*, 1659 describe Comenius' own experiences as an eyewitness and editor of the prophecies. And finally he wrote, at the request of the printer Peter van der Berghe-Montanus, a survey of his complete literary production, *Epistola ad P. Montanum*, 1661, in which he gives a presentation of his authorship as a whole, and mentions those things in his life that were of importance for each work. Here the contemporary learned Latin public learnt that Comenius never intended to become a Latin author, but always desired to write in Czech for his own people, and that this desire had not been weakened after almost 50 years of literary activity. This is evident from his Czech compositions of psalms and other works from this time.

In the letter to Montanus Comenius tells how he, the poor student from the Unity of the Brethren in Moravia, already during his years of study at Herborn in Nassau 1611—13 began to collect material for a Czech magnum opus, influenced by the pansophical ideas of the Renaissance. It was meant to give an organically coherent survey of "the universe of things" in four volumes with the common title *Theatrum universitatis rerum*. At the same time Comenius was collecting words for a large Czech dictionary with a grammar and phraseology belonging to it, and lastly he wished to give a systematical presentation of the whole Bible; the unity of the world reflected in structural analogies of the outward world, the inward world (the word), and the world of the Bible. Preserved fragments show that he used the Czech texts when he in a very short time worked out his Latin school-books. Most of these manuscripts were lost at the fire of Leszno (Lissa) in 1656. Comenius grieved most at the loss of his *Thesaurus linguae bohemicae*, the fruit of 40 years of work, then ready to be printed and so perfect that no other modern language had anything like it at the time.

In 1605, when the orphaned Comenius was 13 years of age, he

saw for the first time his home be consumed by fire together with the whole town of Strážnice in Moravia. In 1622, during the Thirty Years' War, his manuscripts and drafts, among these his first outline of *Didactica*, were publicly burnt at stake. Then he lost his wife and both his children during a pestilential epidemic, and was himself banished from his community and his school at Fulnek, Moravia. Later he stayed in his native country only illegally. 40 years afterwards he writes, deeply moved, in the letter to Montanus about his own despair at that time, which gave birth to the symbolic, poetical so-called consolation poems, which belong to the finest in Czech literature. There he reaches a timeless metaphorical language of universal reach.

In 1628 Comenius had to leave his native country like all Moravian Brethren and all Protestants on the whole, who were banished from the Bohemian kingdom. The first years after this event when he had settled at Leszno in Poland, first as a teacher, later as headmaster of the gymnasium, he cherished the hope that soon he would be able to return to his native country. While others fought in King Gustavus Adolphus' army, Comenius wrote *Didactica* and other pedagogical works intended for the re-establishment of the Bohemian schools when the wars were ended. In *Haggæus redivivus* he suggested, also in Czech, the necessary reform of social life, convinced that deeper social causes had brought about the defeat of the Bohemian Estates in 1620. And at last he praises the victory of Gustavus Adolphus in *The Trumpet of the Acceptable Year*, 1631—32, and preaches to the Czech people "consolation for the distressed, freedom for the captives, gathering of them who are abroad." Old and new prophecies of a kingdom of peace and righteousness, founded by "the lion of the North" confirm his hope and that of many others. In 1632 he was elected member of the direction of the Unity of the Brethren as its writer and secretary, and became responsible for its publishing-house, schools and students, which work he of course performed gratuitously for "Mother" Unity, to which he felt himself closely connected all his life.

The school-book in Latin, *Janua linguarum reserata*, which had made Comenius universally known in 1631, presented an organically coherent outlook on life, written parallelly in Czech and Latin, sentence for sentence. It was translated into many languages, and was the

first of his school-books to become common to the Latin-schools all over the world during more than 100 years, and to spread the pansophical world picture to so many generations in our western civilization. When Comenius realized the great success, and when he understood, after the death of Gustavus Adolphus, after the battle of Nördlingen, and especially after the peace in Prague in 1635, that his exile would be long, he at last decided to translate his Czech works and write new works in Latin. He was encouraged by the Polish magnate Raf-fael den V. Leszczyński, and after his death by his son Boguslaw.

In 1637 Comenius' friends in England published without his knowledge his first outline of the pansophy, *Conatuum Comenianorum praeludia* (later editions *Prodromus pansophiae*). The proposal for a uniform philosophy and educational method as a foundation of all human activities aroused expectations among the learned which today may seem overstrung. Comenius mentions many problems which are still not solved. His connections with friends in England brought with it plans for establishing a wide pansophical collaboration, a collegium lucis based on the idea of Bacon. But the publishing of the work without the consent of the Unity caused Comenius great difficulties in Poland. It must be called uncommon for that time that he succeeded in convincing the censors with the new book *Conatuum pansophicorum dilucidatio*, 1639, and an unanimous synod commissioned him to continue his pansophical work.

As early as in 1634 *Janua linguarum* was used in Sweden, and above all Johan Matthiae, the Queen's teacher, appreciated the method. But not until Comenius' foster son and later son-in-law, Peter Figulus, in 1636 came to Sweden as secretary to the Scottish irenic John Dury, a regular correspondence between Comenius and Sweden was established. When Comenius published the book *De sermonis latini studio . . . didactica dissertatio* in 1638, he wrote to S. Hartlib in London, that it had been written at the request of Swedish and English friends, but published with a dedication to the council of Breslau. Sweden was at that time an enemy of Poland. At the same time Louis De Geer in Amsterdam received a letter from Comenius which has not been preserved. But John Dury was banished from Sweden, his presence being not desired.

When Comenius in 1641 was invited to London he had already for a longer time been in connection with an influential group of

interested men, some of them members of Parliament. They invited Dury and Comenius, who together with Hartlib were to be at the head of a pansophical college in Chelsea. Their aim was to bring about enlightenment all over the world, but especially reformation of the English schools, and education of the Indians in America. At the same time De Geer returned to Sweden and this time as a Swedish nobleman and owner of the works at Finspång. He immediately wrote to Comenius and invited him to Sweden. The whole winter of 1641—42 Comenius and his friends in London corresponded with De Geer and with his representatives in Amsterdam, G. Hotton, Joh. Rulice, and Joh. Moriaen about the Swedish invitation. De Geer wished that Comenius and a collaborator of his would stay privately with him as his guests, and work independently at the pansophy. But as this would be useful to the Swedish schools he hoped in this way to bring about a tolerant attitude towards foreigners from the Swedish part, and especially towards himself and his Walloon Reformatist workers.

De Geer was not the only one to realize the possible practical consequences of the pansophy. It existed an invitation from Cardinal Richelieu, many possibilities in Holland, Comenius was offered a professor's chair at Harvard College in America, and head-mastership of the academy at Bremen. On his journey to Sweden he met the wealthy Polish magnate Adam Suchodolski who made it a Polish point of honour to procure him good chances for work in Poland. It is easily perceived from the correspondence with De Geer that Comenius did not want to settle in Sweden. He had heard, probably from Dury, that "The people do not like foreigners, and do not approve of any improvement, but quickly become suspicious . . ."

But De Geer insisted on Comenius' coming to Sweden. Meanwhile in Poland the master of Leszno, Bogusław Leszczyński had converted to Catholicism. The Unity of the Brethren therefore requested Comenius to visit Louis De Geer in Sweden on his way back, to try to win his support for all the poor of the Unity. New Swedish attacks on Bohemia aroused hopes that would enable Comenius to speak to the Chancellor Axel Oxenstierna. But so afraid was Comenius that he would be kept in Sweden by force, that he sent all his manuscripts directly from Hamburg to Poland.

In *Continuatio admonitionis* Comenius does not mention all his

meetings with distinguished contemporary learned, clergymen and politicians in England and Holland, who became of great importance to him. But some of them, for instance his meeting with Descartes, we know from this source only. The conversations seem to have repeated what Descartes had already written to his friends several times about Comenius and his pansophy. Comenius realized that his school-books were of great importance for the study of oriental languages, and conversely for the education of the non-European peoples in Latin, the language of the learned. He had then already written an outline of a *Janua rerum*, a school-book of metaphysics that would give the youth of all religious confessions a common pansophical way of looking at life. Comenius was convinced that they then of their own logical thinking would arrive at the conclusion, that Christianity is the superior religion, the only religion that can give man freedom and the soul salvation. It was perhaps because he felt the heavy responsibility of shaping such a book that he re-wrote it more than 20 times during his life. It was posthumously published in 1681.

His meeting with "the man at the helm", the Chancellor Axel Oxenstierna, must have made a great impression on Comenius, and must again have shown to him the great importance of the pansophy. It is mentioned in several letters immediately afterwards, and more detailed in the introduction to *Opera didactica omnia II*. It is touched upon several times in the correspondence, that Comenius made an oral agreement with the Chancellor about his activity at Elbing, and that the Chancellor for his part confirmed that Sweden would not surrender until independence and liberty of faith were restored in Bohemia. Comenius felt that he was understood in such a way that he sent to the Chancellor a copy of the secret *Via lucis*, the program for the pansophical work. And it is possible that he at this time began to extend his pansophical plan to comprise concrete proposals for a social renaissance, a reform of all human "things" or relations, i.e. culture, politics and religion all over the world. And he wished to make a proposal for a great international peace conference or for an ecumenical church synod, with the help and support of a victorious Great power — which in this situation refers to Sweden. So far but not any further would Comenius "grant" the secular power to support his work, while his collaborators in London had nothing against the pansophical reform being carried out on a governmental level. This

was the only point on which Comenius disagreed with his closest friends, Dury and Hartlib.

But Comenius' plans aroused interest elsewhere. As early as in 1638 the learned politician and Socinian J.L. von Wolzogen requested Comenius to dedicate *Didactica* to the emperor, his educational method being better than that of the Jesuits which was hated even in Catholic countries. But Comenius declined and sent *Didactica* to Martin Opitz, at that time Swedish correspondent and historiographer to the Polish king at Danzig. There Opitz lived with the learned Bartholomeus Nigrinus until his death in 1639. Nigrinus was father-in-law to Comenius' best friend at Danzig, the preacher of the Unity of Brethren Niclassius. But Nigrinus had already at the beginning of 1641 secretly converted to Catholicism, in spite of the fact that he was a Reformatist preacher. When he met Comenius at Elbing, he gave him letters and books from the Apostolic missionary in Poland and Bohemia, the Capuchin father Valerianus Magni, the foremost councillor of King Władysław and the severe opponent of the Jesuits. P. Valerianus' new book, *Lux mentium*, both Comenius and many of his friends already knew. Now P. Valerianus praised the pansophy and offered his collaboration. He was also the author of the endeavours of the Polish king to bring peace to the many Christian churches in Poland, which brought him into conflict with the Vatican. The prospect of an ecumenical council or synod at Elbing, and the possibility of putting forward there the pansophical ideas were perhaps what tempted Comenius to leave Swedish service. But he soon overcame the temptations having found out Nigrinus' double-dealing. The breach followed already in 1643 as is evident from two letters to the Chancellor Oxenstierna, wherein Comenius tells about the discussions which in *Continuatio admonitionis* incorrectly are placed in the year 1645.

The book *De dissidentium in rebus fidei christianorum reconciliatione hypomnemata* Comenius wrote at the request of Nigrinus to the king of Poland, but he sent it soon to Sweden where Johan Matthiae supported his irenic work. At the same time Matthiae tried to introduce the church-order of the Bohemian Brethren into the Swedish church. In this book Comenius shows himself sceptical to theological meetings and discussions as means of furthering the peace. He finds that a long work through objective investigations of the

problems is needfull. Of course he could not refuse his own church to investigate certain problems or to come to preliminary conferences, when the king of Poland in fact invited all Polish churches to a "love discussion" at Thorn. And it was at the request of the Polish politicians that he wrote against P. Valerianus Magni, contrary to Chancellor Oxenstierna's expressed wishes. Therefore *Judicium de judicio Valeriani Magni* was published in 1644 with the pseudonym Ulrich Neufeld. P. Valerianus was ordered by Rome not to reply to it, but did it in a manuscript which was sent to Comenius and which produced his reply *Judicium Ulrici Neufeldii de fidei catholicae regula* in 1645. First after the "love discussions" P. Valerianus received imprimatur and could publish his address in 1646. Together these polemics form one of the few really serious attempts to try to arrive at an agreement in the contemporary theological discussion. At the same time Comenius was being attacked from orthodox Lutheran quarters by Abr. Calovius, because of *Pansophiae diatyposis* which he had published in 1643 in order to explain his plans.

It was under these difficult circumstances, when preparations for the "love discussions" took so much time, when he was ill and the connection with Sweden was interrupted on account of the Danish-Swedish wars, when he for more than a year had not been given fee and had to teach at Elbing, that Comenius saw the plan for his pansophical magnum opus in its ultimate form and gave it the name *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica, ad genus humanum, ante alios vero ad eruditos, religiosos, potentes Europae*. It was to be a cycle of seven books, in which *Pansophia* and *Pampaedia*, the book about universal education, would be only two of seven equal parts. And Louis De Geer is the first to be informed about this, in an appealing note, full of hope. The work will be dedicated to "the three kingdoms of the North", he writes in the following letter . . .

This took place some time before the peace negotiations at Brömsebro, and the first attacks against Johan Matthiae and his proposals for a new Swedish church order, and it was some time before the "love discussions" at Thorn. Several times Comenius asked to be commanded Sweden in order to escape a visit to Thorn. But this command arrived too late. Although he at Thorn appeared with moderate Lutherans, his short visit there brought about the most serious con-

flict with De Geer, and attacks which made it impossible to publish his new books in Sweden. From reasons which especially Göransson has pointed out, he had fallen into disgrace with the Chancellor.

Scholars who are dealing with this period of Comenius' life without deeper knowledge of Swedish conditions, observe isolated places in the correspondence which easily give the impression that De Geer was an opponent of Comenius' pansophical endeavours, and had employed him for the writing of school-books for Swedish schools. In reality it is one and the same thing. Comenius' whole didactical activity was only a practical use of the pansophical methods, and a link in the great project — and this was all the time supported by De Geer. The problem was its practical realization, and as regards this the collaborators and the employers were not in agreement. Comenius himself was unsettled, since he had to consider the possibilities of carrying out isolated parts of his work: was he first to reform the schools and therewith educate a new pansophically directed generation, — or was he to put forth a systematical account of the pansophy and its methods, so that "anyone" might use them to reform the schools and other parts of society? Circumstances forced Comenius to work alone and with all these things at the same time.

De Geer's reproach to Comenius, that he must hurry to get the school-books ready and not let himself be diverted by other things was only the beginning of a long series of disappointments. The collaboration with experienced pedagogues, from which Comenius had hoped much, brought with it heart-rending conflicts and a breach. When Comenius in 1646 went to Sweden to stay there during the winter and to publish a beautiful, illustrated edition of the school-books, he was sent back by the Chancellor contrary to the wishes of the Queen. Johan Matthiae was dissatisfied with his new *Methodus linguarum novissima*, which today is regarded as perhaps his best methodical book about didactical questions. According to Matthiae it contained "only" ideas, methodical advice and reflections, but the schools, that should be reformed by command of the State, needed concrete instructions in all particulars, time-schedules etc. Comenius' wife was seriously ill, the economy bad. The Cossack revolt was going on, and king Wladyslaw died unexpectedly; exen P. Valerianus had to fly from Poland.

Comenius moved in great haste from Elbing back to Leszno, where

his wife died some days afterwards. And at last the catastrophe came, the provisional secret peace treaty at Münster, which gave the Kingdom of Bohemia as "hereditary dominion" to the house of Habsburg, while victorious Swedish banners still fluttered over Prague.

During these difficult circumstances Comenius had written a new cycle of school-books for Swedish schools with grammars, dictionaries and methodical guidance for teachers, and the theoretical treatise *Methodus linguarum*. He had written perhaps as many theological expositions in connection with the negotiation about the church peace, of which some are lost. And to his friend Magnus Hesenthaler, who visited him in Poland at this time, he could show seven copied volumes of a *Didactica rerum*, which may have been a first version of *Consultatio catholica*. A copy of its first part he had sent to London in 1647.

Queen Kristina called Comenius back to Sweden in 1649, possibly in connection with her plan to found a learned academy in Stockholm. He was busy with the printing of a little proof edition of his school-books from Elbing, which he first wished to subject to the judgment of experts, for the final illustrated edition was to be published at Elzevier in Holland. He helped the Polish magnate Krzysztof Opałiński with the founding of the gymnasium at Sierakow in Poland, and he became involved in the negotiations concerning the marriage of Prince Sigismund Rákóczi to Henriette Marie of Pfalz, the daughter of the "Winter King" Friedrich of Pfalz who lived with the margrave of Brandenburg. This marriage and short matrimony had political consequences also for Sweden's alliance with Siebenbürgen. But on his way to Hungary Comenius secretly visited his native country Moravia. He was to meet P. Valerianus Magni and to discuss with him solely philosophical questions. About the course of the discussions nothing is known.

In his polemics with Maresius Comenius does not occupy himself much with his school-books from Elbing, neither does he mention those he wrote at Sáros-Patak in Hungary although the first of them has the title *Schola pansophica*. It was his third and last revision of the curriculum of the Latin schools. Neither does he mention the most famous of them all, *Orbis sensualium pictus* which he both wrote and illustrated, although he mentions with polemical ardour his struggle for school theatre. Maresius had attacked his dramatization of a

year's school curriculum, *Schola ludus*, and there were many theologians in Holland at that time who were opponents of all forms of theatre. Neither does Comenius mention the political aspect of his activity in Hungary, nor his social and reformatory program for Prince Sigmond, *Nathan's speeches* and later *Gentis felicitas* for his brother Prince George II of Transylvania. He does not refer to the negotiations the result of which was the secret alliance with Sweden, nor Bengt Skytte's visit to Sáros-Patak in 1651, nor his meetings with the prophet Drabík, the preacher at Lednice in Slovakia who had persuaded him to go to Sáros-Patak. The apocalyptical visions of the prophet were directed to named politicians, first and foremost to the Princes Rákóczi, imposing upon them different missions with "God's voice". They promised them that they would be kings of Hungary and of Poland, liberate the peoples of Balkan, the Cossaks, and the kingdom of Bohemia, devastate the house of Habsburg, bring Christianity to the Turks, peace to the world, and to all a pansophical reformation. Comenius was requested to inform of the prophecies which were soon to be fulfilled with help from Sweden, England and Switzerland. The attraction of them was that they expressed the longing and hope of the peoples — the danger that they disclosed the secret plans of the politicians. Therefore Comenius mentioned them only to a few. Princes and diplomats were interested for reasons which have been clearly explained by Göransson.

To Comenius his connections with Drabík became a burden. It brought him to doubts and inner conflicts. The prophet became unsympathetic to him. He imposed upon him a lot of work and put his own endeavours in a strange light. The hope of a future age of peace, a possibility which Comenius often expresses in his books, is in accordance with the Bible and the doctrine of the Church — a cultural optimism necessary for anyone who wishes to reform, who works systematically, and believes that it will be useful. Drabík, on the other hand, predicts with true chiliastical ardour great catastrophes which soon and with one single blow are to suppress the enemies of God, and raise up the righteous even with the help of the Turks. From Lednice in Slovakia Drabík could see, at close quarters, the terrible massacres inflicted upon the people in villenage in his native country by the troupes of the emperor to force them to Catholicism, and to stop them from flying. He fixed his hope on the powerful ene-

mies of the emperor in the east, the Turkish empire, neutral in Christian confessional questions.

The crucial point is not if you believe in the prophecies, Comenius said, but what you have to do in the actual situation. Support the oppressed or not? The prophet cried: Yes! And the contemporary terrible catastrophes and sudden revolutions seemed to give him right. The prophecies were more approved of than Comenius' pansophical plans by those in a leading position, not only in Hungary and Sweden, but especially in England where Comenius' friends had become influential, and had imparted them to Oliwer Cromwell.

In 1654 Comenius returned to Leszno in Poland as correspondent to Prince Rákóczi. At last he was able to print his works without economic difficulties. First of all he wished to publish a summary of the Czech Bible of which the Unity was in sore need. After that the Czech dictionary was to be printed, and finally the pansophical works which he would peruse with the leaders of the Unity in the meantime. He had now become its bishop and foremost representative.

When Carolus X Gustavus conquered Poland without striking a blow, and it was expected that he soon would sit on the German imperial throne, the hope of the liberation of the native country grew. Comenius looked forward to the moment when he would be able to present his pansophical magnum opus to an international peace conference or an ecumenical synod. At the request of Polish magnates he wrote the anonymous *Panegyricus Carlo Gustavo*, in reality a defence for Poland's liberty, a protest against plunderings, and an allusion to the great mission in wait for the Swedish king, to bring Europe, and all the world peace.

When in 1656 Leszno was abandoned by the Swedish garrison the town was completely burnt down by Polish partisans. Comenius and his family saved their lives, but he lost most of his manuscripts, his library, and his property. Also this time he was immediately invited to several towns at the same time: back to Hungary, to Brieg, to Frankfurt-on-the-Oder, King Carolus X Gustavus invited him to his headquarters, and Hartlib and his friends to London. But Comenius preferred the invitation from Lawrence De Geer who wished to publish his works in Amsterdam. There he lived during the last 14 years of his life as a guest of the family De Geer.

Comenius immediately had the beautiful folio edition of his pan-

sophical works printed, i.e. what had been preserved in copies, and reconstructed the rest. Printed copies of several of the parts have been preserved together with the manuscripts, and were published in its entirety for the first time in Prague in 1966.

Meanwhile Comenius was given new work. The council in Amsterdam had decided to publish his didactical works, *Opera didactica omnia* in four volumes which meant to Comenius more labour than he had expected. He also had to teach the sons of De Geer and the sons of other patrons as well. After the death of the emperor Ferdinand III and Rákóczi's success in Poland, De Geer had a secret edition printed of the visions of the three prophets, Kotter, Poniatowska, and Drabík whom Comenius had known personally as pious and honest men. He arranged for publication, anonymously, a commented edition partly illustrated, *Lux in tenebris*, 1657, coeval with the publication of his didactical works. It was ready at the time when Rákóczi was defeated in Poland.

Already this edition caused displeasure among the anti-Swedish learned in Holland, among them Samuel Maresius, professor of theology at Groningen. But since Maresius otherwise was kindly disposed towards Comenius, and was himself supported by De Geer he advised the opponents not to drag Comenius' name into the discussion about the anonymous private edition. Comenius was attacked for his pro-Swedish attitude by his former pupil N. Arnold, professor of theology at Franeker who upbraided him for his *Panegyricus*, which, according to him, had been the cause of the destruction of Leszno. Arnold's tone is bitter, and he is troubled that Comenius occupies himself with politics instead of completing the pansophy which all the world is waiting for. Comenius refutes the accusations with facts, and he privately offers Arnold his diaries to read, that he may know how things have come about. But the discussion about him is aroused, and Comenius has to give an account of his belief. He dissociates himself from the Socinians, and from the zealot Felgenhauer, partly in re-printing of his early works from Poland. He publishes his polemics with P. Valerianus Magni in his own name, but his friends dissuades him from publishing his foremost positive treatise about the reconciliation of the churches, *Christianismus reconciliabilis reconciliatore Christo*, since it would appear to be too tolerant. The treatise

which was to be included in his collected irenical works, is not extant today.

Meanwhile the old and infirm Comenius continued to work on his pansophy, and Lawrence De Geer showed him exceptional human understanding. He made it possible for him to establish a Czech and Polish printing-works in Amsterdam, and Comenius here printed the necessary religious books for the Unity in Czech, Polish, and German. They were gratuitously distributed among those injured by the fire at Leszno, and secretly smuggled into the native country. He also made the principles of the Unity of Brethren known by means of a lot of Latin writings, which influenced the church development in England and America. De Geer also assumed the responsibility for the publication of the Turkish translation of the Bible which, according to Drabík, would convert the Turkish people to Christianity. Comenius worked in the editorial staff together with his friends, the learned orientalisists Jacob Golius at Leiden, and Jacob Alting at Groningen, and he wrote a dedication to the Sultan.

The Turks once again overflowed great parts of Middle Europe, Holland was at war with England, and the prophecies were again of current interest. An *édition de luxe*, *Lux e tenebris*, was in 1666 given to King Louis XIV in Paris whom Drabík now looked upon as the future Prince of peace and Liberator of the oppressed. At the same time Comenius sent the *Consultatio magna* with *Pampædia* and *Panorthosia*, the work about the pansophical reform of society, to the archbishop of Paris. He had met with great understanding and interest not only among French Huguenots but also among Catholic learned, and among the Jansenists.

In 1667 Comenius attended the peace conference at Breda presenting the speech *Angelus pacis*, and giving a printed version of it to the diplomats to bring with them to their governments. It is a pathetic oration about the unity of the world and the free seas, about the equality of men and nations, about the responsibility of Europe towards the colonial peoples and towards his oppressed compatriots. And at last Comenius presents his main work *Consultatio catholica* which he speaks of as completed, but which he cannot afford to publish. But he hands over *Lux e tenebris* which was printed in 1665 but had become an economic failure. After the death of Law-

rence De Geer in 1666 Comenius no longer had the means to print great works, but had to sell the printing-works.

The result of his visit to Breda must have been encouraging. Comenius presented *Consultatio* to the professors at Groningen asking their advice as to its publication. He turned to Jacob Alting and Tobias Andrae, the brother-in-law of Lawrence De Geer, and the learned Samuel Maresius. Maresius was one of the most feared polemicists of those days. Pierre Bayle mentions in his *Dictionnaire* Maresius' polemics with Ghisbert Voëtius, out of which an adroit Jesuit pater had compiled a whole dictionary of invectives. For many years Maresius had carried on a passionate feud with his colleague Jacob Alting until the provincial government at Groningen had condemned them both to silence. Maresius advised a publication of the pansophical works, "that it may at last be evident what it is."

At this time Maresius fought against the chiliast hope of the millennium on earth so widely spread in Holland, not only among the sects but also among learned hebrewists. On the 13th of January one of his students defended his dissertation against chiliasm. According to the custom of that time the dissertation was written by Maresius himself. In it is mentioned the three foremost representatives of chiliasm, Peter Serrarius, Jean de Labadie, and Comenius who is praised for being the most learned of them and therefore the most dangerous. The arguments are taken from *Panorthosia*, the sixth part of *Consultatio* which had not been published but which Comenius had lent Maresius in order to hear his opinion.

Comenius would hardly have been informed about the dissertation had not one of his fellow-believers showed it to him and demanded him to defend himself. The person in question had already written an answer to Maresius who means that Comenius partly uses this text in his treatise against him *De zelo sine scientia et charitate admonitio fraterna J. A. Comenii ad Samuelem Maresium prominuendis odii et ampliandis favoribus*, which must have been published in March, 1669. It was published in a haste; Comenius sent it directly to the printing-press and the beginning was already printed when the end was being written. Comenius is embittered with Maresius who had misused his confidence, and if he had been wrong Maresius ought to have admonished him in private as the Bible says (Matthew, 18:15). The belief in the millennium does not belong to the main church

dogmas but is of old tradition and not heretical, and consequently the problem would not be of any importance. He states his opinion as regards the prophecies of the Bible in this matter, and support it convincingly and with great theological learning. His pansophy he does not wish to defend, since it will soon be published and everybody may see what it contains. He ends in a conciliatory way saying that Maresius ought to show him as great sincerity as he did when he lent him his manuscripts and now opens his heart to him. He dislikes public polemics, and had not this first part already been printed he would not have published the last one at all.

The anonymous man who made Comenius publish this wished his name to remain secret, Maresius writes, also because his father was an opponent of the chiliasm. Immediately one thinks of Jacob Alting's father, J.H. Alting, the well-known councillor of the 'Winter King' of Bohemia, Friedrich of Pfalz. He had spoken against Kotter's prophecies when Comenius in 1627 had given them to the king at the Hague. With an allusion such as this Maresius wished to reveal that his opponents work against him in the future.

Already on the 1st of April Maresius began to write his answer *Antirrheticus, sive defensio pii zeli pro retinenda recepta in ecclesiis reformatis doctrina, praesertim adversus chiliastas et fanaticos; contra Joh. A. Comenii fanatici zelum amarum, scientia et conscientia destitutum*. It is a mere personal attack solely aiming at "tearing the mask off", and showing to the world Comenius' bad qualities. Maresius acknowledges him as a skilful pedagogue, but instead of teaching he continuously revises his books so that nobody really knows what he really means. Just as fickle he is in religious questions, so tardy that he in all his life had written only one polemic treatise against the Catholics and that was under an assumed name. Comenius values the prophecies of Drabík as much as those of the Bible, believing that the end of the world will take place in 1672. What is the aim of his pansophy that will reform all the world? He has roamed far and wide and tried to coax money from people in England and Sweden promising a pansophy not yet written. At last he found the Family De Geer from which he continuously coaxes large sums without delivering any pansophy.

After that Maresius mentions that Comenius had showed him his pansophical work printed in folio size, and that much of 'the ingenious

building of this castle in the air' seemed attractive. But it smells of pride as its name which besides reminds of the heathen god Pan. The work is full of chiliasm, and it has influenced Labadie who often visits Comenius. Much Comenius has taken over from Campanella who was also a fanatic and an insurgent like himself. For Comenius had tried to provoke a rebellion in Bohemia with the help of Cromwell, and now he is waiting for the province of Holland with the town of Amsterdam to fall to his share, when the chiliasts soon will carry out the revolution and divide the Netherlands between themselves. The rhetorical conclusion of this and similar accusations runs: 'Sed praesertim est Comenius Fanaticus, Visionarius et Entusiasta in folio.'

This attack was used by Pierre Bayle for the article *Comenius* in his *Dictionnaire* which has influenced the judgment of posterity. And not only Adelung in his *Geschichte der menschlichen Narrheit* but serious dictionaries and even research up to our own time have quotations saying that the pansophy was not written at all, that Comenius was a chiliast and a visionary, that he believed the world would end in 1672 &c.

This was the first public attack on Comenius in his whole long life which threw doubts upon his morals and intentions, his behaviour and sincerity. Even his opponent N. Arnold now praised him, his old teacher. Comenius turned to the provincial government at Groningen asking for protection, but he was refused since he did not live within the province. So he had to defend himself with *Continuatio admonitionis*. Again he is writing directly for the printing-press but the writing is interrupted by his long illness in the autumn of 1669. At that time several of his best friends died, among them his son-in-law Peter Figulus who was to have succeeded him as leader of the Unity. Comenius had to make provisions for the widow and five little children among them Daniel Ernst Jablonski who became the great follower of his grandfather in Prussia. Comenius seems to have been writing until he was struck by an apoplexy in October, 1670. He was somewhat better on the 2nd of November when he is writing 'in his own hand which he is beginning to use again' a postscript to a letter to Drabík. On the 15th of November Comenius unexpectedly dies after having requested those nearest to him to publish his great pansophical life-work *Consultatio catholica* in its unfinished state.

Most scholars suppose that the printing of *Continuatio admonitionis* was interrupted when Comenius died. Maresius had already completed his next treatise, *Histoire curieuse de la vie, de la conduite et des vrais sentiments du sieur Jean de Labadie* which was published in 1670. There was no reason to incite him to new attacks against the deceased Comenius. It would have made it even more difficult to publish his posthumous works in Holland than it already was. The year 1672 brought with it great political upheavals connected with economic difficulties for the family De Geer. Not until 1675 two of Comenius' closest collaborators, Pavel Hartmann and Chr. Vl. Nigrinus began to arrange his posthumous manuscripts at Oxford where Hartmann lived. Gerhard De Geer supported their work. Later were published small proof impressions of some minor works by Comenius partly from *Consultatio* in a very limited edition. The persecutions began. Agents of the emperor bought and destroyed Comenius' works which became very rare. Only his school-books and religious writings that were dispersed all over the world were printed in new editions, for the schools on the one hand, for the Unity of the Bohemian Brethren and its Anglo-American branches, the Moravian church, on the other. Also among German Pietists the tradition from Comenius survived, and A.H. Francke tried to publish *Consultatio* in its entirety. But the edition did not proceed further than to the preface and the first volume, *Panegersia*, which was published at Halle in 1702. In Waisenhaus at Halle the manuscripts and the first never published printings were discovered by D. Tschizewskij during the years 1935—40, and were published in Prauge in 1966.

In order to illustrate Comenius' relation to Sweden and his situation at that time some letters, not published before, are printed here, mainly from the Delamere collection at Sheffield, which was discovered by G.H. Turnbull, and of which he gives an account in his book *Hartlib, Dury and Comenius*, London 1947. As for the rest reference is given to several editions of Comenius' correspondence such as the editions by Adolf Patera, Jan Kvačala, and others, quoted in our bibliography.

In this edition of the text the following sources have been consulted:

Comenius, *Continuatio . . .* etc. § 39—118, in Ján Kvačala, *Komenského posledné rozpomienky*, Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského 3, 1913, p. 6—51.

Ján Kvačala and Josef Reber, *Poznámky ke článku "Komenského posledné rozpomienky"*, ibid. 4, 1914, p. 11—21 and p. 36 Ján Kvačala, *Die letzten autobiographischen Aufzeichnungen des Comenius*, Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und der Unterrichts (Neue Folge der Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte) 3, 1913, p. 1—15.

Stanislav Souček, (review of Archiv pro bádání etc. in CMM 38, 1914, p. 139 and p. 461—75).

— (review of Hendrich's translation, ČMM 48, 1924, p. 329—39)

Josef Hendrich, *Jana Amose Komenského vlastní životopis*, Prague 1924.

Antonín Škarka, *Neznámý začátek polemiky Continuatio Admonitionis fraternae z r. 1669/70*, Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského XX, 1961, p. 1—31.

Julie Nováková, *De J. A. Comenii Continuatione Admonitionis fraternae emendanda*. Acta Universitatis Purkynianae, Brno 1975 (u. u.)

Our edition has been worked out in collaboration with Dr. Julie Nováková, the recently deceased professor Antonín Škarka, professor Bohumil Ryba, all in Prague. Dr. Jan-Olof Tjäder has translated the text into Swedish, Mrs. Agneta Ljunggren into English, professor Wilhelm Sjöstrand and assistant professor Dr. Stig G. Nordström have been the editors. To all these I express my deep gratitude.

M. B.

Översättning till svenska

Fortsättning

av

Joh. Comenius' Broderliga förmaning
till S. Maresius

att med kärlek mildra sitt nit,

jämte en uppriktig avrådan från panter-
anlagen och från maskerna.

Med i första hand det syftet att minska hatet och
att vidga förståelsen,

eller för att slutgiltigt överlämna de hårdnackade
till Guds och människors dom.

I Amsterdam,

hos bokhandlaren Jan van Someren, 1669.

1. Kor. 13, v. 1, 2, 3.

Om jag talade både människors och änglars tungomål, men icke hade kärlek, osv., så vore jag intet. Vers 4—8: Kärleken är tålig och mild. Kärleken avundas icke, kärleken förhäver sig icke, den uppblåses icke. Den skickar sig icke ohöviskt, den söker icke sitt, den förtörnas icke, den hyser icke agg för en oförrätts skull. Den

gläder sig icke över orättfärdigheten, men har sin glädje i sanningen. Den fördrager allting, den tror allting, den hoppas allting, den uthärdar allting. Kärleken förgår aldrig.

Yves av Paris, Naturrätten, bok 3,
lag 7, sid. 558.¹

Å andra sidan ser vi en del människor, gripna av ett häftigt men icke sakligt nit, högt beskärma sig över de minsta svagheter som vore de det väldigaste fördärv. De blir äreröriga mot privatpersoner och mot män i staten och i kyrkan, och genom sin opåkallade stränghet retar de lidelserna i stället för att hela. De blir besvärliga för alla (men allra mest för sig själva), när de bestämt sig för att vredgas på alla och envar, som begår något felsteg. (s. II / III)

Till de vittberömda och maktfulla
Herrarna,
provinsen Groningens och Hollands Herrar Ständer
och till Akademins högsinnade Föreståndare
en önskan om all välgång.

Högt berömda och ärevördiga Herrar,

Då jag för tre månader sedan fick höra, att vissa tvister mellan å ena sidan herr Maresius och å den andra hans kollega och herrar teologer i Leiden på ett mycket klokt sätt avgjorts av Eder (deras skandalösa skrivelser dömdes att förintas), men att hans högst orättfärdiga skrift emot mig hade fått publiceras under den förevändningen, att *Comenius icke vore medborgare och icke utövade någon offentlig verksamhet*, då kunde jag icke göra annat än tänka på om då detta Guds ord 'En och samma lag skall gälla för eder, den skall gälla lika väl för främlingen som för infödingen; ty jag är Herren, eder Gud' (3. Moseb. 24:22) redan har förkastats. Och dock hotar Gud, i det han åt ämbetsmännen anförtror främlingarnas lika väl som änkornas och de faderlösas sak, med ett strängt straff, om man skulle till-

¹) För fotnoterna se motsvarande noter till den engelska översättningen, s. 201 ff.

låta oförrätter emot dem (2. Moseb. 22:23—24), och Nya testamentet ålägger de kristna *gästfrihet* mer än något annat; ja, Kristus själv förebådar, att han på Domens väldiga dag (s. III/IV) skall prisa denna gärning: Jag var en främling, och I togen emot mig. Varför är det icke lämpligt att komma ihåg detta?

I sjuttiosju år har jag tjänat Kristus, vinnläggande mig om att alltid hava ett okränkt samvete inför Gud och människor (Apg. 24:16), och genom Guds nåd har mitt samvete och mitt namn hittills hållits obefläckade såväl i mitt fädernesland som hos andra folk (jag tänker särskilt på min tid i landsflykt, mer än 40 år för min trohet mot Evangeliet). Skall jag då lida skeppsbrott nu, när jag nått livets hamn? Och därtill i Belgien, halkyonernas land?² Och skall jag bland vänner få lida det, som jag icke fått lida bland fiender? Och genom en teolog av min egen bekännelse? En min vän och förtrogne, med vilken jag levde i ljuvlig förtrolighet (Psalt. 55:14—15) men som plötsligt från vän förvandlades till fiende och utan att ha tillfogats någon oförrätt (endast därför, att jag icke ville tycka illa om samma personer som han)³ överhopat mig med outhärdliga beskyllningar och nu drar fram mig och ställer ut mig till offentligt hat, liksom vore jag den lättfärdigaste människa, med nästan intet kvar av samvete och heder och sålunda ovärdig den mänskliga gemenskapen. Så driver han mig från den plats, där jag hoppades finna en lugn tillflyktsort för min ålderdom, och tvingar mig att söka min gravplats på annat håll,⁴ och i sina ivriga bemödanden att föra mitt grånade huvud i sorg till graven bereder han åt mig en dystert vanhedrande och oförtjänt gravskrift, eller rättare, komponerar han en liksång att sjungas av illvilliga personer redan innan jag blivit begravd. Och ingen står att finna, som hyser förbarmande med Comenius i hans olycka — den man, som på att tjäna andra förbrukat sitt liv, sina krafter, allt — och som tar sig an den oskyldiges sak. Hav då förbarmande Du, min Gud, som ömkar Dig över de ömkansvärda!

Om emellertid, mina Herrar, detta har skett därför, att Comenius skulle lämnas tillfälle att föra talan i sin egen sak (det heter ju 'om ingen kårande ingen rättegång'), då är jag beredd! Jag skall föra denna talan inför Gud och Eder, under vilkas domvärjo min anklagare hör och jag frivilligt underkastar mig i förlitan på min goda sak. *Jag ber Eder, mina Herrar, dömen mellan honom och mig!* vem av oss som gav upphov till ovänskapen, vem som betedde sig måttful-

last, vem som skall befinnas skyldig till störst antal smädelser, (s. IV / V) till mest förtal, till störst antal lögner (ty även sådant har han tillvitrat mig och mätt upp i rikt mått därav)? Och den av oss, som Ni finner skyldig, på honom må Ni statuera ett exempel eller i varje fall se till, att han skäms och att han tar sitt förnuft till fånga och gottgör den förargelse han förorsakat kyrkan.

Detta är min första talan inför en världslig domsinstans i hela mitt liv, och Gud skall giva, att den också blir den sista, om Ni värdigas avgöra ärendet i vist rådslag. Han sprider sålunda ut mig runt till jordens fyra hörn (ty vart når icke hans skrifter?) och skryter med att han demaskerat Comenius och för hela världen visat, vilken neslig roll denne spelat här på världens scen (sid. 72). Om han visat det för världen, må han då visa det även för Eder! *Här är Rhodos, hoppa här!*⁵ För mig skall Ni, högt ärade Herrar, vara hela den värld, i vilken jag vill att min sak skall föras och slutföras. Jag menar *det som rör mig personligen*, det som gäller återställandet av mitt hedervärda namn, vilket han tagit ifrån mig. Att jag ytterligare skulle gå in på sakfrågor med honom, det har han gjort sig ovärdig genom sin förvändhet eller dock visat sig föga skickad därför genom sitt obehärskade omdöme och sina förblindade känsloutbrott, av vilka han ständigt låter sig ryckas iväg. *I offentliga angelägenheter skall man gå till rätta offentligt, så är kyrkans mening, och nu fordrar jag, att rättvisa må skipas beträffande offentligt ådagalagd oförskämdhet.* Ty om de, som i en stad vakar över människornas säkerhet, icke låter den slippa undan ostraffad, som varit fräck nog att på offentlig plats rycka kappan eller hatten av någon hedervärd person, skall då den få bli utan näpst, som oförskämt och offentligt söndertrasar en annans goda rykte, angelägnare än livet självt? Jag fordrar icke, att särskild hänsyn framför honom skall tagas till mig såsom medlem av en för Kristi skull lidande kyrka eller som Eder gäst (ehuru Gud särskilt anbefallt detta) eller att hänsyn skall tagas till min ålder eller till mina hittillsvarande mödor, vilka de nu må ha varit, för den kristna ungdomens bästa: jag riktar till Eder, vise och kloke män, endast den måttfulla begäran, att Ni må ta i övervägande, var denne i alla avseenden laglöse person, som under sken av akademiska övningar låter sitt raseri gå ut över vilka hederliga män det vara månne, en gång skall sluta, om hans frihet icke begränsas av några skrankor. (s. V / VI)

Eftersom nu vi två, som har tvist inför Eder, är kyrkans män, så ber jag att med honom bli dömd av Eder enligt de kyrkans lagar, som Karl den Store och Ludvig den Fromme (verkligt kristliga Konungar och Kejsare) stiftade för kyrkans män och som finns fördelade på 7 böcker. Bland dem återfinner man bland annat följande.⁶

I. Bok 1, kapitel 65. Det är nödvändigt, att det klart framhålles, ett huru stort ont Hatet och Avunden är. I Lagen är det nämligen skrivet: Du skall icke hata din broder i ditt hjärta, utan du skall öppet framföra, vad du har emot honom. Likaså evangelisten Johannes: Den, som hatar sin broder, han är en mandråpare, osv.

[Jag ber, att denna lag skall iakttagas därför, att jag ser roten och upphovet till det nuvarande olyckliga läget vara *avunden* och *hatet*,⁷ och om detta blir fastslaget, kan det bli lättare att finna bot.]

II. Bok 5, kap. 245. Den, som ofta tvistar och har lätt att gripa till anklagelser, en anklagelse från hans sida må ingen taga upp utan grundlig prövning.

[Eftersom herr Maresius sedan många år tillbaka inte gör annat än tvistar och har alltför lätt att gripa till anklagelser mot andra, ber jag, att av hans anklagelser emot mig intet må släppas fram utan grundlig prövning.]

III. Samma bok, kap. 239. Av den Apostoliska kyrkan är det i lag bestämt och genom en synods uttalande av alla beslutat, att i vart och ett fall först anklagarens person, trovärdighet, levnad ochandel i detalj skall utforskas; först därefter må en noggrann genomgång av de framförda anklagelserna ske. Ty intet bör få tillgå på annat sätt, än att den beskyllande partens levnad först noga undersökes. [Jag ber, att enligt denna lag min anklagares levnad må undersökas i samma mån som min.]

IV. Bok 7, kapit. 179. Vi vill och föreskriver, att alla avhåller sig från falskt vittnesbörd, ty de må veta, att även detta är ett mycket allvarligt (s. VI / VII) brott, som Herren själv förbjudit på Sinai berg, i det han sade: Du skall icke bära falskt vittnesbörd, eller: Det falska vittnet skall icke förbli ostraffat. Vem som än tillåter sig något sådant, han må alltså veta, att han antingen måste rentvå sig genom samma botgöring som för mened eller träffas av samma dom och exkommunikation som för dråp.

[Även denna lag ber jag må bevaras i sin fulla kraft, då jag kommer

att uppvisa oräkneliga falska vittnesbörd från min anklagares sida emot mig.]

V. Samma bok, kap. 186. Alla omständigheter bör först noggrant undersökas, så att de blir fastställda enligt rättvisans syn, osv. Ty det är inte den som anklagas, som är skyldig, utan den som överbevisas. Det är fördärligt och farligt att döma någon på blotta mistanken. [Om detta iakttages, kommer det att stå klart, att herr Maresius endast anklagar, icke överbevisar: ständigt strör han kring sig sina miss-tankar mot andra, intet annat.]

VI. Bok 3, kap. 31. Om någon dristar sig att inför rätta återupp-taga en avdömd sak och därvid överbevisas genom vittnesmål, må han antingen böta 15 guldmynt eller mottaga 15 slag av de nämnde-män, som först dömde i målet.

[Detta upprepar jag alldeles speciellt därför, att herr Maresius för att på alla håll tynga ned mig med hat och avund dristar sig att inför rätta återupptaga en vidrig falsk anklagelse, som tidigare strötts över mig (rörande orsaken till Lissas förgörande) och som jag inför offent-ligheten tillräckligt tillbakavisat på ett sådant sätt, att anklagaren råkade i förlägenhet.]⁸

Då jag nu fordrar detta, gör jag det, som gudomlig och mänsklig rätt bjuder skola ske. Baldus säger:⁹ 'Den, som blivit offer för förtal, gör intet annat än inberättar och bekantgör för domaren, att en ryktesspridare har förtalat och därmed utmanat till rättegång, och han begär intet annat, än att han (domaren) skall ålägga ryktesspri-daren att lägga fram och närmare utföra detta sitt ryktessprideri, och därmed sin utmaning, inför domstol eller också för framtiden hålla tyst.' Det är dock icke endast tystnad, som den borgerliga rätten be-stämmer för en ryktesspridare, utan även allvarligare straff, som syfta till att tukta oförskämdheten. Detta veta de rättslärde om. (s. VII / VIII)

Den gudomliga lagen åter lyder sålunda: 'Om ett orättfärdigt vittne träder upp mot någon för att vittna mot honom angående någon för-brytelse, så skola båda parterna träda fram inför Herrens ansikte, inför de män som på den tiden äro präster och domare. Och domarna skola noga undersöka saken; om då vittnet befinnes vara ett falskt vittne, som har burit falskt vittnesbörd mot sin broder, så skolen I låta detsamma vederfaras honom, som han hade tilltänkt sin broder: du skall skaffa bort ifrån dig, vad ont är. Och det övriga folket skall

höra det och frukta, och man skall icke vidare göra något sådant ont bland eder. Du skall icke visa honom någon skonsamhet: liv för liv, öga för öga, tand för tand, hand för hand, fot för fot.' (5. Moseb. 19:16 till slutet)

Jag skall likväl ännu fullgöra en akt av broderlig kärlek genom att erinra honom om de bittra frukterna av hans hat, om han möj-ligen ännu vill gå till rätta med sig själv, erkänna sina omåttligheter och så genom att döma sig själv förekomma Guds dom, 1. Kor. 11: 31—32. Men om han alltfort visar sig så förhärdad, att han icke på något sätt vill upphöra med sitt hat och sin hårdhet, skall jag i min tur enligt sträng rätt ta itu med honom inför Eder, som ju är vår ge-mensamma domstol, till den ändan, att detta obilliga, Gud och män-niskor förhatliga tilltag måtte komma till ett slut.

Guds och Eder
och alla godas
tjänare
den åldrige
Comenius. (s. VIII / 1)

Förträfflige Maresius,

Jag, den äldre av oss två åldringar, står allttjämt kvar vid min föresats att mana Dig att inte låta sådant ske, som vanhedrar vår ålderdom och rent av vanhelgar vår teologiska och kristna kallelse, nämligen *stridigheter och gräl*. Huvudet på spiken har den slagit, som har sagt, att disputationsskådan är kyrkans skabb,¹⁰ och lika sant har den yttrat sig, som sagt att den skabb, som fastnat på någon i hans ungdom, inte lämnar honom på ålderdomen: erfarenheten visar nämligen detta, och även Ditt fall. Ty ännu på Din ålderdom gör Du det till det första och det sista i Din teologiska utövning att alltid strida, aldrig vila, att ständigt söka någon att kämpa mot (vän eller fiende bekymrar Dig tämligen föga) och att, när Du slagit ned på någon, inte släppa honom förrän han ligger sträckt till marken; och sedan sjunger Du en segersång och begabbar den besegrade. Skulle det inte vara en vacker tanke, om Du någon gång med Platon ville säga: Så välkommen, som efter en lång färd vilan är för den trötte, lika välkommen vore för mig tystnaden efter långa och invecklade disputationer?¹¹ Men att sådana tankar är Dig fjärran, det visar de disputationer Du haft detta år, och Dina förföljelser av vissa lärda i Dina stridsskrifter. Då Du i dessa snärjde in också mig och i den disputation Du publice-rade mot kiliasterna illa smutskastade mig, förmanade jag Dig broderligt och rådde Dig till måttfullhet i Ditt lidelsefulla men gagnlösa nit. Du angrep mig dock i en ny omfångsrik skrift (som Du kallade *Vederläggning*) och öste nu inte galla utan huggormsgift över mig;¹² ja, Du överhopade mig med sådana smädelser, så mycket förtal och sådana lögnaktigt hopfogade beskyllningar, att jag skulle vilja tro, att Satan själv inte skulle ha kunnat tänka ut något rysligare.

2. Du utmålar mig nämligen (och för därmed över frågan från sakplädering till angrepp mot person) som en lösdrivare, en som färdas länder och riket kring i syfte att iscensätta bedrägerier, en mystisk bettlare, vars make i slughet detta århundrade inte har sett; ständigt ombytlig i religionsfrågor, rättande sig efter den parts åsikt, vilken han vistas tillsammans med, men i fråga om sakramentens bruk inte överensstämmande med någon; en man, vars teologi överflödar av vidunderliga och okristna åsikter. En, som hittills lyckats förträffligt som kringstrykare och som knipslug bettlare med sitt utlovade allkunskapsverk. Förgäves hade han dock i Sverige, i England och annor-

städes sökt efter magnater och furstar, åt vilka han kunde sälja rök, osv. Ytterligare: Comenius vore en fanatiker, en andeskådare, en entusiast i folioformat, en älskvärd vanvetting och en stolligt förryckt person, osv. Han vore lik denne narraktige atenare, som trodde att alla varor som kom in i hamnen var hans och som därför, så snart ett lastfartyg lade till, flämtande rusade hit och dit för att se till att allt blev avlastat och bars in var och en sak på sin plats. Och mera av detta slag framställer Du i hela det första kapitlet i akt och mening att övertyga läsarna om att Du av en sådan förmanare som jag inte har kunnat få några som helst nyttiga förmaningar. På annan plats kallar du sedan Comenius för en fallfärdig gubbe, för förryckt, dåraktig, heltokig, värd att spärras in, för förfalskare, sykofant, mimiker, en scenisk kvasiteolog, en skenmänniska, en fräckis, en som när det gäller smädelser är mera talför än en cikada men tystlåtnare än en serifisk groda när det gäller att försvara de sina: eftersom han inte kan försvara sig själv. Vidare, än mer otyglat: Comenius ljuger (detta kommer flera gånger); Må Comenius gå och hänga sig: med sådana floskler (döm själv, om nu Ditt raseri har svalnat, om de är mera värdiga en teolog eller en gycklare) pryder Du allt. (s. 1 / 2)

3. När jag blev i tillfälle att se och läsa detta, hurudan tror Du jag var till sinnes? Jag skall inte dölja det för Dig. Först ryste jag till och rodnade över hela kroppen, helt genomsyrad som jag blev av Din dynga. Snart tog jag mig dock samman, och min själ genomströmdes av en mångfaldig känsla av tröst; jag tänkte nämligen *dels på min Gud*, under vilkens förutseende ledning detta sker, *dels på mig själv*, vilken det sker, *och på Dig*, genom vilken det sker, *och på de närmaste*, i vilkas åsyn det sker; till sist *på Satan* själv, som även på detta sätt förgäves söker flöjtblåsare för sitt rike.

4. När jag tänkte *på Gud*, styrkte jag mig i förtröstan om att det i hans rike inte finns plats för uppstudsighet, Han mot vars vilja inte en enda sparv kan falla ned eller ett hår falla från vårt huvud. Han allena är det, som sårar och som läker, även när han sårar genom illvilliga människors hand, eller genom Satans själv, så som det skedde med Job, Paulus och andra. Guds rådslag är det sålunda framför allt, som vi skall ta hänsyn till, liksom Job och David gjorde. Då den förstnämnde av onda grannar hade berövats allt, som hör till livets nödortf, och av Satan sin älskade avkomma och sin kroppsliga hälsa, utropade han: Herren gav, och Herren tog. Och då den senare blivit

illa åtgången av Semei och denne hånade och förbannade honom och alltjämt riktade stenar mot honom, sade han till sina tjänare, som ville utkräva hämnd: 'Låten honom vara; ty Herren har befallt honom det. Kanhända skall Herren se till den orätt mig sker, så att Herren åter giver mig lycka till gengäld för denna förbannelse' (2. Sam. 16), dvs. 'Kanske vet Herren, att det är gott för mig att förödmjukas på detta sätt.' Även om jag sålunda av Satan själv kastas i en dynghör och överhöljes av stank, så att alla vänder sig ifrån mig, får jag dock tillfälle att än djupare sucka till Herren och att ännu närmare sluta mig till honom. Ske alltså Herrens vilja.

5. När jag sett *till mig själv*, har jag inte heller varit utan tröst: för det första på grund av mitt samvetes vittnesbörd, att intet av det, som Du i Din illvilja tillagt mig, finns hos mig, så att jag på allvar skulle kunna taga upp Diogenes' muntra skämt och, då sofisten genom en räcka av följdslut söker sätta horn på mig, taga mig för pannan och säga: "Men jag märker dem inte" och på så sätt undandraga mig Ditt dumma nonsens; och detta så mycket mera, om jag hör till dem, till vilka Kristus säger: 'Saliga ären I, när människorna smäda och sanningslöst säga allt ont mot eder för min skull. Glädjens.' (Matt. 5) Att jag lider detta för min Herres skull och för hoppet om äran av hans rike, det har jag nu Dig själv till vittne på, Du som öppet tillstår, att detta sker mig för den sakens skull: varför skulle jag då vara be-drövad?

6. I synnerhet som detta händer mig *genom Dig*, alla de bästas gissel, Du som för att ensam framstå som en Lynkeus tagit för vana att inte skona ens män iklädda offentlig värdighet och män som genom sina akademiska mödor på ett lysande sätt gjort sig förtjänta om kyrkan, blott de på det allra obetydligaste sätt avvikit från Dina åsikter. Att ha en annan åsikt än Du, och att sålunda gisslas av Dig, har på så sätt nästan blivit till en heder.

7. Och förvisso har redan många liksom gratulerat mig för den sakens skull, även genom att skriva till mig: om Du finge se detta, skulle Du kanske känna Dig mindre tillfreds, ty Du skulle då förstå, att Ditt våldsamma tillvägagångssätt inte behagar Gud och goda människor. Mig måste det uppenbarligen lända till tröst, att jag mot Dina anklagelser har så många skaror av vittnen världen runt, som genom sitt nära umgänge med mig, eller ur mina skrifter, vet att jag av Gud danats annorlunda än som jag framställts på Din scen (med

tanke på den djävulska mask Du påsatt mig). Även om någon sett endast de två små stycken av min hand, som kom ut föregående år (Ljusets väg och Det enda nödvändiga¹⁸, dvs. att veta vad som är nödvändigt för en i livet och i döden), skall han kunna döma mellan mig och Dig (s. 2 / 3) (bägge skrifterna finns att köpa hos bokhandlaren Jan van Someren i Amsterdam).

8. *Satan själv*, slutligen, förser mig just genom sitt raseri med material till tröst, då jag vet, att ju mer han rasar, desto mer känner han, att den tid han har kvar är kort (Uppenb. 12:12). Må han alltså blanda himmel med jord, om han så kan, må han ställa till hur mycket rabalder som helst i kyrkan, må han på alla de sätt han kan med smutsad klädedräkt besudla Guds tjänare, såsom bränder ryckta ur elden: Herren skall likväl fara ut emot honom, taga bort sina tjänares missgärning och kläda dem i nya kläder (Sak. 3). Jag förlitar mig sålunda så fast på min oskuld, och på det vittne och den beskyddare jag har i Gud, att jag såsom Job inte skulle vara rädd att bära den skrift, som min vederpart skrivit, högt på min skuldra och såsom en krona fästa den på mig (Job 31:35—36), och jag kan styrka mig med detta Tertullianus' härliga ord: 'Om du framlägger en orätt inför Gud, då är han hämnare; om en skada, är han återställare; om en sjukdom, är han läkare; om döden, är han återuppväckare' (Om tålmodet, kap. 15).

9. Jag skulle följaktligen kunna tiga inför alla dessa falska anklagelser, och under ett par veckors tid övervägde jag också detta: till slut nödgades jag dock att inte göra det av dessa tre skäl. För *det första* Augustinus' mening, då han på ett flertal ställen avråder från att vi skall finna oss i att få vårt rykte skadat. Som i predikan 52 till bröderna i eremitklostret: Två ting är väsentliga, samvetet och ryktet; samvetet för Dig själv, ryktet för Nästan. Den, som i förtröstan på sitt samvete försummar sitt goda rykte, han är grym. Och i boken 'Om änkeståndets fördelar': Man skall inte lyssna på vare sig heliga män eller kvinnor, som, när de beslås med något slags försumlighet av den art, att de kan råka i misstanke för något ont, varifrån de vet sitt liv vara helt främmande, då säger att det är tillräckligt för dem att ha ett rent samvete inför Gud: inte blott oförståndigt utan även grymt ringaktar de därvid människors värdesättning, osv.

10. För *det andra* kom det nyligen till en vän till mig ett brev från den upphöjde markgrevens av Brandenburg hov, i vilket följande stod

att läsa: Från Gravenhage skriver man, att den gode Comenius överallt så nedsvärtas av herr Maresius, att denne t.o.m. nästan lyckats övertyga en del av herrar Ständer om att Comenius vore en bedragare och hans löften rena bedrägerier, osv. Helige Gud, vilket slags människor är inte dessa! De borde vara fredens budbärare och kan inte tåla, om någon droppar in fredliga råd, osv.¹⁴ Så långt denne. När Du, min vän i Kristus, nu är så oförtruten, att Du ehuru påmind om Kristi befallning rasar på detta sätt och fördolt och öppet söker skada mig, att då tåla längre, vad vore det annat än att uppmuntra Dig i Din grymma hämndlystnad?

11. *Mest av allt* har dock den tanken påverkat mig, att Du och jag, Maresius, inte är privatpersoner, vilkas dumheter (som fruntimmers, som grälar på gatan) kan avfärdas med ett skratt. Ty om det vore så, skulle jag i längtan efter frid förvisso ge efter inför detta stora raseri; men då vi nu båda, var och en på sin plats, befinner oss i ljuset, och Mörksens furste tvivelsutan även genom oss söker framkalla mörker i kyrkans hus, bör hans avskyvärda konster dock röna motstånd. Du synes dock inte riktigt uppmärksamma dessa, ty i allt, vad Du gör, är Du alltför självgod och säker på utgången, och detta, att Du inte synes ge efter för någon (även om denne anropar vid allt vad barmhärtighet är), är det enda, som upptar Dina tankar. Du lägger verkligen inte den minsta vikt vid, att vi inte skall lida förfång av Satan (vilket apostlarna lärde sina åhörare att frukta, 2. Kor. 2:10—11).

Det är därför inte att förundra sig över, att Du inte har någon annan än Dig själv och Din familj att sköta om; men mig har Gud redan i 37 år velat ha till väktare över sin älskade före detta lilla kyrka och sin lilla över så många länder och riken kringspidda hjord¹⁵. Några hundratal överlevande familjer ur denna hyllar mig ännu som sin olycklige herde, eller sin biskop, (s. 3 / 4) och söker då och då råd, tröst och hjälp: jag kan, eller får, inte svika, så långt mina krafter räcker till och Gud behagar lämna sin välsignelse. Men om jag nu är en sådan ledare för denna sargade och olyckliga hjord, som Du har beskrivit mig såsom, en man med fördärvat samvete och förstört rykte, varför skulle då denna återstående skara vara så fästad vid mig? Ser Du vad det är, som Satan genom Ditt oförstånd syftar till? Jo just till det, att genom nedtryckandet av mig, Din inbillade fiende, *många redan eländiga skall utsättas för ett ännu större elände*.¹⁶

12. Därför måste Du om och om igen förmanas, bedjas och upp-

fordras att inte missbruka den teologiska lärdom och myndighet, som givits Dig av Gud och av kyrkan (till gemensam uppbyggnad och inte till nedbrytande av någon, 2. Kor. 13:10), så att inte på så sätt allt det goda Du hittills kan ha utfört i kyrkan (och det, som Guds nåd utfört även genom mig) går förlorat. Jag måste alltså nödvändigtvis göra det, som Basilius den Store rådde till, när han skrev: Inför falska beskyllningar får man icke tåla; icke för att vi skola sträva efter att säga emot och försvara oss, utan därför att vi icke skola låta lögnen ha framgång eller låta dem, som låtit sig bedragas, bli kvar i sin villfarelse (Brev 63 till prästerna).

13. Under tiden tackar jag Dig, Maresius, för att Du genast har velat utsprida alla dessa gräsliga beskyllningar, som Du samlat ihop om mig, och inte hållit dem hemliga till efter min död (då jag inte skulle kunna rentvå mig). Låt vara, att Du gjort detta i annan avsikt (därför, kantänka, att jag skulle känna det som en död), men denna Din inre tygellöshet har dock blivit mig till nytta, då tesen 'dra bara till med falska beskyllningar, alltid fastnar något' inte kommer att ha något som helst värde sedan den falska grunden bragts i dagen. Ty dels har dimmorna skingrats just nu, dels kommer hela mitt fortsatta liv att i förväg skyddas från detta slags förtalsattacker, på så sätt, som Thomas Browne antyder, då han berättar, att en del i fruktan för falska tillvitelser skrivit ihop sitt eget livs historia (Läkarens religion, sekt. 29).

14. Om jag likafullt allttjämt är bedrövad för något, är det för *kyrkans skull*, som genom dessa våra oöverlagda handlingar råkar i vanrykte. Och jag är bedrövad för *Din skull*, då Du genom dessa ideliga utslag av avund bränner in än fulare fläckar på Ditt namn än på mitt, och därför att jag just nu nödvändigtvis måste göra Dig ledsen, då jag måste förebygga framtida tråkigheter för Dig, för mig och för andra goda människor. För *min egen skull*, slutligen, därför att jag går miste om tid, som hade behövts till bättre ting och som jag har så ytterst litet kvar utav. Men Gud skall giva att finna hjälp, dels till att förekomma ytterligare skam för kyrkan, dels till att mildra bådars vår sorgliga belägenhet på så sätt, att vi i vår ledsnad över att ha råkat i bedrövelse enligt Gud skall finna vår glädje i eftertanken, som inte medför något straff (2. Kor. 2, v. 8, 9, 10), dels till sist för att jag, som av Dig så skarpt blivit erinrad om den tid, som hittills gått förlorad, på fullt allvar tänker på att vinna denna tillbaka (Efes.

5:16). Om vi var och en på sin sida har dessa lofvärda mål uppställda för oss, skall Gud skänka sin välsignelse: låt oss förlita oss därpå.

15. Var skall vi då börja? Med att lägga en riktig grund för just detta vårt hopp, att våra tvister skall mynna ut i vänskap. Till detta syfte skall jag fortsätta att broderligt tala till Dig, att förmana och uppmana Dig och t.o.m. (när så synes vara av nöden) klandra Dig; och jag skall därvid återkalla inte endast Dig till den rätta vägen utan även mig själv (så ofta jag anser mig böra vidgå något slags överträdelse, som Du pekat på). Jag bad Dig (mot slutet av min Förmaning, § 76),¹⁷ att Du, om Du hade något emot mig, skulle säga det inför kyrkan, men så, att jag hörde det: detta för att jag, om Du visade mig på verkliga fel, skulle kunna tacka Dig och ta bort dem. Du gjorde verkligen som jag bad Dig, men på ett föga broderligt, alltför fientligt sätt. Eftersom något sådant inte går att finna sig i, skall jag allvarligt gå till rätta med Dig i en önskan att dels försvara mig själv mot Dina orättvisor, dels återkalla Dig från Dina misstag till den rätta vägen. (s. 4 / 5) Och jag önskar, att jag måtte bli den siste av alla dem, som hittills klagat över oförrätter från Din sida, men den förste bland dem, genom vilka Gud skall ge Dig möjlighet att ta Ditt förnuft till fånga. Ty jag älskar Dig med Guds kärlek (även om Du inte syns tro det) liksom en min nästa, ty så befaller Gud: och liksom jag inte önskar mig själv att ryckas bort utan att ha gjort bättring, så gör jag det inte heller för Dig; vi är ju nämligen båda inte långt från gränsen.

16. Om Du ser Din broders ox eller får gå vilse, skall Du icke undandraga Dig att föra det tillbaka till Din broder, säger Gud (5. Moseb. 22:1). Om jag sålunda, Maresius, såg Din ox eller Dina får (eller t.o.m. Din anka eller Din höna) gå vilse och inte återförde den till Dig, skulle jag synda mot lagstiftaren Gud och mot den hängivenhet jag är skyldig Dig såsom en nästa: huru mycket mera då, om jag såg Dig själv gå vilse från Dig och icke förde Dig åter till Dig? Och när Du går vilse från kärlekens lagar, skall jag försöka vända Dig tillbaka till kärlekens lagar.

17. Och när densamme vår Gud på ett annat ställe säger: 'Om du träffar på din fiendes ox eller åsna, som har kommit vilse, så skall du föra djuret tillbaka till honom; och om du ser din oväns åsna ligga dignad under sin börda, så skall du ingalunda lämna mannen ohulpen, utan hjälpa honom att lösa av bördan' (2. Moseb. 23:4—5),

och Du, Maresius, är Din Herres tjänare, alltså inte min fiendes eller oväns utan min och Din evige älskares, och nu dignar under Dina otyglade känslors väldiga börda, genom vilka Du på det våldsammaste sätt skadar Dig, mig, andra personer och hela kyrkan: bör jag då inte lyfta upp Dig, om jag kan? Ovillkorligen. Jag har nu visserligen utan framgång försökt detta, men det är bättre att göra om försöket även 77 gånger (till dess Herren ger framgång) än att göra ett enda uppehåll: Din och kyrkans frälsning står ju på spel.

18. *Varför lyckades då inte det, som jag först försökte?* Jag ser, att Du ställer upp två skäl, som båda bottnar i misstänksamhet; men ett tredje bygger på högdragenhet. Det första är att jag, när jag gripit till pennan mot Dig, skulle ha eggats därtill av andra, som konspirerar mot Dig (kap. I, § 1). Det andra, att jag uppträtt hycklande, i det jag iklätt mig rollen av förmanare men i själva verket uppträtt som den värste nedgörare, räckt fram bröd med den ena handen och stenat med den andra (§ 18). Om Du på allvar har trott detta, är det inte att förvåna sig över att Du slagit bakut, ty så gör även djuren: de blir fogliga, om de behandlas mildt, men ilska, om man är hård emot dem. Och vem som helst är inte sinnad så som David, så att han säger: må den rättfärdige slå mig i kärlek och straffa mig; det är såsom olja på huvudet, Psalt. 141. Att båda dessa misstankar är ogrundade, har jag dock mitt hjärta till vittne på, och även den som är större än mitt hjärta, Gud, som vet allt (1. Joh. 3:20). Jag har tvivelsutan inte handlat på någons anstiftan, ty jag har endast drivit min egen och kyrkans sak; men då jag utan orsak började utsättas för vanrykte genom Dig och såg att hat blåstes in hos andra, ansåg jag mig i all vänlighet böra förmana Dig, så att Du inte skulle fortsätta att för-synda Dig. Att det, som har skett, sålunda har skett av min egen ingivelse och inte på grund av andra, och därtill av en god ingivelse och i ett rent uppsåt (att inte skada Dig eller någon annan utan i alla avseenden förebygga ytterligare skador), det kallar jag Gud till vittne på. Genom Din misstänksamhet skadar Du alltså, min vän, förvisso i många fall andra men i denna sak blott Dig själv, då Du ute-stänger från Dig alla goda ingivelser och den andens kraft, som styr dessa. Denna inställning måste Du helt ändra, och den enkla uppriktigheten får inte skyllas för förvändhet, så att Gud, som ser till enfalden men slår ned på förvändheten, till sist ger oss till pris åt ett ovärdigt sinnelag, till att bedriva otillbörliga ting, Rom. 1:28.

19. Den tredje orsaken till att intet har uträttats med min Broderliga förmaning, utlägger Du i § 20. Det vore inte Comenius' och inte heller någon annan Polyphemos' sak att döma huruvida Ditt nit vore osakligt, (s. 5 / 6) osv. Är då detta apostoliskt, att inte vilja dömas av någon? Aposteln vill dock, att profeters andar skall vara profeter underdåniga (1. Kor. 14:32), och till de högmodiga, som icke vilja detta, säger han: 'Eller är det från eder, som Guds ord har utgått? Eller har det kommit allenast till eder?' (v. 36). På ett annat ställe har han sagt, att den andliga människan kan utgrunda allt, men själv kan hon icke utgrundas av någon (1. Kor. 2:15): men är då endast Du andlig? och alla vi andra köttliga? Det är en farlig förmätenhet att sätta sig själv till påve i kyrkan, att inte vilja dömas av någon.

20. Mig lär dock Seneca något annat om varför min Förmaning inte har haft framgång, då han säger (brev 94): Maningar, som riktas mot allvarliga försyndelser, har ingen verkan. Inte ens läkekonsten hjälper mot obotliga sjukdomar, osv. Mycket sant. Ty Din skabb, Maresius, denna Din oupphörliga disputationsklåda, och den hårdnackade inställning Du därigenom förskaffat Dig, är en alltför inrotad sjukdom, som har hållit på sedan Din tidiga ålder (i 44 år redan enligt Din egen beräkning): det torde därför bli svårt att bota den. I synnerhet om maningen varit alltför mild, så som Epiktetos menar, när han hos Stobaios säger: 'De, som inte känner skam, kan inte på något sätt fås att bättra sig.' Och jag måste tillstå, att jag i detta avseende varit otillräcklig och inte avslöjat Dina orimligheter, till dess Du känt skam över dem: på denna punkt måste jag bättra mig och bedja Gud, att han själv ställer våra fel framför våra ögon, framför Dina och mina, så att vi inte kan undgå att skämmas och bättra oss; hellre än att vi, utan att veta av någon blygsel, skulle falla bland de andra (Jer. 6:15).

21. Innan jag börjar slå in på denna bättre väg, återvänder jag till Dina misstankar (som jag berört i § 18), då jag helt önskar driva ut dem ur Ditt sinne. Upprepade gånger far Du ut mot Din vördade kollega,¹⁸ därför att han skulle ha uppeggat mig emot Dig, och mot mig, eftersom jag låtit mig uppeggas: men båda dessa saker är i själva verket ingenting. Jag har nämligen varit vän till Er båda och är alltjämt detta, då jag ju rönt vänskap av Er båda och är Er frände i trosfrågor, med undantag för det inslag av vetgirighet, som jag aldrig tycker om. Ty jag är kommen från den kyrka, som (då den fanns)

inte uppträdde som nyfiken utforskare av Guds hemliga rådslag utan snarare som ödmjuk verkställare av hans uppenbarade vilja, och som inom sig så bevarat den goda ordningen, att allt inom den skedde i enhällig samstämmighet och att inte någon tilläts att offentligt rikta anklagelser mot andra, än mindre att i skrift bekämpa någon annan; vi gjorde nämligen inte, som israeliterna i öknen, var och en vad honom tycktes vara rättast (5. Moseb. 12:8) — eller ock senare, då de kommit in i det förlovade landet och ingen konung fanns (Dom. 17:6) — utan vi gjorde som i den apostoliska kyrkan, allt på höviskt sätt och med ordning (1. Kor. 14:40). Hur har då jag, en sådan man och van vid en sådan ordning, ibland Er degenererat så, att jag går partiärenden? Och när jag ivrar för ett förenande av alla religioner (vilket Du klandrar mig för), hur skulle jag då lägga an på att trasa sönder den, som ligger mig närmast? Misstänk då snarare, att jag inte utan sorg kan åse oenighet, detta även i dessa Förenade provinser, där den allmänna medborgerliga endräkten borde draga med sig endräkt på alla områden och det inte borde bli så, att man efter behag går till attack akademi mot akademi, kollega mot kollega, vem som helst mot vem som helst. Liksom om det vore riktigt, att havsprovinser vore såsom havet, så att människor där liksom fiskar jagar och uppslukar varandra (Hab. 1:14), eller att ett fritt folk vore liksom en hjord, i vilken de feta fåren fick anfalla de magra, med sida och bog stöta undan dem och med sina horn stänga dem och åstadkomma, att hjorden förskingrades (Hesek. 34:20—21). Då Du nu om mig sprider det ryktet, att jag är upphovet till eller gynnare och tillskyndare av söndring hos Er, då kommer Du med ett helt och hållet falskt vittnesbörd emot mig och begår en klar orätt mot mig.

22. Liksom också när Du med patetisk överdrift påstår, att jag under sken av att vara förmanare har uppträtt som den värste belackare. (s. 6 / 7) I detta sammanhang torde jag inte kunna säga någonting mera lämpligt för mig, än det som Erasmus (på samma sätt beskylld, för att vara en belackare av de styrande) i egen sak säger med dessa ord (i företalet till Den kristne soldatens handbok): 'Ingen har nått ända därhän, att han inte har någon möjlighet att komma vidare. Varje slags liv har dock liksom medfött en viss risk för degenerering, och den som påvisar denna, han förklenar inte överheten utan företräder dess sak. Furstarnas lycka ligger t.ex. nära tyranniet, dumheten, smickret, dåraktigheten; den, som påpekar, att dessa ting

bör undvikas, gör sig väl förtjänt om furstarnas stånd. Och den, som påvisar vari furstarnas verkliga höghet består och som påminner dem om vad de svurit vid övertagandet av furstemakten osv., han fråntar dem ingenting av den höghet de berömmar sig av. Kyrkans främste har framför allt mycket nära till två sjukdomar, girigheten och maktlystnaden. Liksom i en föraning om detta uppmanar denne förste Herde, som kom efter Kristus, biskoparna, att de skall föra sin hjord i bet men inte plundra eller skinna den; och de skall inte föra den i bet för snöd vinnings skull utan av sin uppriktiga vilja och inte härska över de sina utan genom ett föredömligt liv snarare än genom hotelser och maktspråk mana dem till fromhet. Skall då den, som påpekar, på hurudant sätt biskopar verkligen är stora, synas förklena det prästerliga ståndet? osv.' Så långt Erasmus. Har då jag i denna min Förmaning handlat annorlunda? Gjort annat än påvisa, vad som passar sig och inte passar sig för Dig, Maresius, i Din egenskap av teolog och åldring? Om jag har talat oriktigt, tag då fram ett bevis för detta; om jag har talat väl, varför nedgör Du mig då så omilt?

23. Ditt sätt att umgås med mig framgår nämligen dels av Din bok, som är helt fylld av raseriutbrott, dels av den dubbla segerstrof, med vilken Du på den sista sidan applåderar Dig själv, liksom för någon lysande bedrift. Den första lyder: *Nu har Du det, som Du ville ha, Comenius. Den, som ger en annan ett lejon, han förtjänar en panter tillbaka.* Säger Du det? Har Du givit mig en panter i stället för ett lejon? Är det med eller utan avsikt Du talar så? Du tycks i varje fall därmed ha velat uttrycka min Förmanings och Din Vederläggnings innersta väsen: å ena sidan något lejonaktigt frimodigt och starkt, men även mildt och stillsamt, utan illvillig list, å den andra allt i panterstil, dvs. rasande. Bl.a. på detta sätt beskriver nämligen Frantze i Djurens heliga historia lejonet (kap. 6) och pantern (kap. 8): Lejonen är fria från varje slags illvillig list, fjärran från misstänksamhet; de ser inte med lystna blickar på någon och vill själva inte betraktas så. De flyr inte jägaren men kastar sig inte heller blint in i faran, osv. Pantern däremot är ett övermåttan vildsint djur, och då den med största kraft kan störta sig mot människans ögon, betraktas den av människan som så fientlig, att de, som vill gäcka dess raseri, brukar sätta upp en människobild av papper för den, vilken den i sitt raseri genast river ned och sliter sönder (detta från Basilius). 2. Den är ytterligt vildsint, aldrig mild till sinnes, och förunderligt snabb. 3.

Den har en riktigt vacker päls, som liksom är försedd med ögon. 4. Den är ett mycket listigt djur, och den jagar alla andra djur. 5. Intet annat levande väsen ger ifrån sig en så behaglig och angenäm doft, och den lockar på så sätt till sig och lurar andra djur. 6. När den har ätit gift, letar den upp människospillning, slukar denna och blir på så sätt oberörd av giftets verkningar, osv. Är detta Din panthers dygder? Då Du med dess bild, liksom med en högt upplyft trofé, har velat besegla Dina strider mot Kristi rike, må då Ditt samvete säga Dig, om Du har velat visa, att de profetiska förutsägelseerna om detta Kristi fridfulla rike [där skall t.o.m. lejon, pantrar, björnar, vargar och huggormar sänjas tillhopa (Jes. 11:6)] för Dig endast är en fabel.

24. Men detta är filologiska spörsmål: det kommer att vara mera givande att pröva denna Din trofé med teologins mått. Säg mig, Maresius, är detta mären i Din praktiska teologi? Och (s. 7 / 8) är den tagen från den lära, som Kristus lärde de sina? Den föreskrift han gav åt sina lärjungar, var denna: 'I skolen icke stå emot en oförrätt; utan om någon slår dig på den högra kinden, så vänd ock den andra till åt honom' (Matt. 5:39). Din åter är denna: 'Om någon ger dig ett lejon, giv honom då tillbaka en panter'; det vill säga 'om någon förmanar dig, slå honom då med knytnävarna, och om han går häftigare fram emot dig, slit då sönder honom.' Det, som Kristus i ord lärde ut till andra, det befäste han också genom sitt föredöme: när han blev smädad, smädade han icke igen, och när han led, hotade han icke, utan överlämnade sin sak åt honom som dömer rättvist (1. Petr. 2:23). Gör också Du så? Eller fördubblar Du inte smädelserna? Ja, rentav tiodubblar dem? Återgäldar ont med ont, överlämnar Din sak till ingen, tar alltid själv ut hämnden (mot Guds och människors vilja)? I Herrens efterföljd blev apostlarna smädade och välsignade likväl (1. Kor. 4:12). Du talar illa t.o.m. mot dem, som vill Dig väl och därför förmanar Dig att lägga märke till Dina onda sidor. Tänk över, det ber jag Dig, om detta är riktigt! Jag säger nu detta inte för att retas med Dig utan för att återkalla Dig till Kristi väg. Och Du må inte tro, att det någonsin kommer att gå så, att ett lejon fruktar för en panter (jag menar ett sanningens och uppriktighetens lejon, och en listens och raseriets panter).

25. Ytterligare en triumf över mig firar Du på samma sista sida, med dessa ord på dess mitt: *Så kom det sig genom Guds föranstaltande, att jag av Din oförskämdhet tvingades att demaskera Dig och för*

hela världen påvisa, vilken roll Du hittills spelat på denna världens scen (nämligen att jag under sken av att ha varit en hederlig man varit en bedragare, en rökförsäljare, men samtidigt förryckt, dum, osv.). O Maresius, Maresius, varför glömmes Du Kristi yttrande, att man en gång skall få stå till svars för varje tomt ord? Och att den, som talar narraktigt mot sin broder, skall hamna i det brinnande Gehenna? Kanske jag, då jag förmanat Dig att med kärlek mildra Ditt nit (och kanske därvid t.o.m. strött på litet salt), har gått något för långt: men var det väl därför rimligt att Du, en teolog, skulle brusa upp så vildsint, att Du glömsk all kristen kärlek och all mänsklig mildhet, ville inte blott misshandla mig med slag, bespotta mig och trampa mig under fötterna utan rent av slita sönder mig? Vilken ande lärde Dig sådant?

26. Att min förmaning dock inte varit så omänsklig, har jag fått höra av andra; något av detta skall jag gå in på, för att även andra lärda och fromma män skall få möjlighet att döma riktigare mellan Dig och mig, mellan Dina och mina handlingar.¹⁹ Från mellersta Tyskland har det skrivits till mig av en betydande teolog: "N.N. var på genomresa här och visade mig Din skrift mot Maresius; jag läste den med nöje och förundrade mig över denne mans så orättvisa omdöme om Dig och andra. När så upproriska och ärelystna andar leder ungdomens fostran, skall man då förvånas över att allt vill mynna ut i förvirring och strider? Men Gud vill ge sådana andar fria tyglar, för att de goda skall spurras till åtgärder, genom vilka sanning och renhet än mer klart kan lysa bland de fromma, så som är tydligt i Ditt svar: detta skulle inte ha sett dagens ljus, om inte hans omåttlighet hade tvingat Dig att skriva. Därför skall man inte ge vika utan framhärda i sin plikt, för att vi i ärlig strävan må besegra det onda," osv. Och en annan från samma trakt, läkare till yrket: "Jag har inte sett något kristligare än Ditt försvarstal. Mätte våra akademiker börja diskutera i gudsfrågorna på detta sätt, utifrån de gudomliga skrifterna hellre än från människornas framställningar av dessa eller från aristoteliska syllogismer." Ytterligare en annan: "Jag har läst Din förmaning till herr Maresius, och jag finner det största behag i detta en åldrings tillrättavisande av en annan, som alltför lössläppt låtit sig ryckas iväg av sina alltfört okontrollerade känslor. Den uppskattas även av andra, som gärna såg denne stridslystne och måttlöse man drabbas av en smula gissel, och de har blivit välvilligare

stämnda mot Din uppfattning om Kristi rike." En annan: "Om inte en helt bättre ande kommit fram ur hans hjärtas inre, är jag viss om att han kommer att få upptäcka mycket, som måste bita hans samvete, (s. 8 / 9) om händelsevis inte även detta är helt brännmärkt. Jag för min del är övertygad om att dessa tungt vägande och allvarliga förmaningar, som hämtats ur de gudomliga källorna, skulle beveka även ett hjärta av sten och förmå det till bot, och jag är helt viss om att alla goda, som inte är förblindade av förutfattade meningar eller av partiskhet, skall tycka som jag i detta fall. Jag har verkligen läst igenom det med njutning och med hängivet intresse: jag gillade det högeligen." En annan: "Jag har läst Din antimaresianska bok med förunderlig andlig njutning, och jag prisade inte endast Din måttfullhet utan även Din klarhet i en så ytterligt dunkel fråga. På grund av Johannes' uppenbarelse ord har jag för min del aldrig vågat förkasta denna tanke på Kristi tusenåriga rike, jag har bara tillsvidare lagt undan den och ansett mig böra anförtro den åt Guds omsorg och åt händelsernas utveckling. Maresius synes från havet ha fått inte endast sitt namn utan även dess bitterhet. Du skall dock ta Dig i akt för vissa kretsars (kiliasternas) ytterligheter; det, som har flutit fram ur Din penna, har jag alltid ansett som sundare," osv. Jag har velat ta upp detta därför, att Du skulle få tillfälle att klargöra för Dig, om det verkligen är ett segerstecken att applådera sig själv. *Vore det kanske inte bättre att avvakta andras omdöme och jubel?* Ingen av de romerska segerherrarna firade förvisso triumf enligt eget godtycke: endast den gjorde det, för vilken senaten och folket hade bestämt triumf.

27. Denna Din lilla triumf i anledning av demaskeringen (romarna kallade en sådan för *ovatio*) ger dock möjlighet till en god sak, nämligen till att undersöka *frågan om maskerna*. Vill man göra detta grundligt, bör man lägga märke till:

1. Vad masker är, och i vilken mångfald former de uppträder.
2. På hur många olika sätt Satan (upphovet till allt fördärv, som finns i världen) överkläder människors ansikten med masker, så att nästan hela världen går omkring maskerad.
3. Hur genom Guds visa rådslag Kristus iklädde sig mänsklig gestalt och lärde oss att taga av maskerna och gå med öppet anlete i Guds och människors åsyn.

4. Hur enligt Mästarens föredöme alla kristna hållas till att hata och avsky bedrägeriet med maskerna och till att slita av dem, så ofta de stöter på dem; och om detta sker ömsesidigt, är det ett kärlekens verk.
5. Eftersom Du nu vill ge Dig sken av att ha upptäckt några otäcka masker på mig och att ha slitit av mig dessa, måste det allvarligt prövas och undersökas, vilka dessa masker är, och med vilken sanning det kan sägas, att de blivit upptäckta och slitits undan.
6. Då detta verk (att slita av maskerna) bör vara ömsesidigt, bör det undersökas, om inte några sådana kan påvisas även på Dig och rimliga skäl kan uppbringas för att de skall tagas av. (s. 9 / 10)
7. Vi skall så försöka avsluta denna vår vänskapliga utredning om maskerna på ett vänligt sätt, så att hatkänslorna inte endast minskas utan helt utsläckas, och så att ett bättre vänskapligt förhållande växer fram, inte endast oss emellan utan även, om Gud behagar ge sin välsignelse därtill, i hela kyrkan i alla dess grenar, genom Guds kärlek, utgjuten i våra hjärtan genom den helige Ande, vilken har blivit oss given (Rom. 5:5). Så att hädanefter denna Guds frid, som övergår allt förstånd, må bevara våra hjärtan och tankar i Kristus Jesus, Amen (Fil. 4:7).

1. Vad en mask är, och huru stor dess mångfald.

28. Ordet *mask* betecknar i sin första betydelse *föreställning*, dvs. ett slags liksom förkroppsligad bild, som erbjuder sig för våra ögon men som, eftersom den inte har något av verklig substans i sig, lätt svinner bort därifrån; med sådana föreställningar brukar bedragaren Satan leka och gäckta människorna. 2. Det betecknar vidare *ett konstgjort ansikte*, förfärdigat av något slags material och satt utanpå någons eget ansikte så, att personen i fråga inte står att känna igen, varför man också kallar en mask för *persona*: sålunda maskerade träder skådespelarna fram på scenen och framställer i sitt spel andra personer. 3. Därigenom kan det också användas för *hyckleri*, genom vilket listiga människor låtsas vara något, som de i själva verket inte är, och lyckas dölja det, som de är; detta till det syftet, att de skall synas vara annorlunda, inte fula och otäcka utan vackra, eleganta.

4. Ett fjärde slags mask är slutligen *den, som man brukar sätta på andra*: antingen i avsikt att smickra, för att inför människorna fram-

ställa dem skönare än vad de är, eller för att väcka hat, i det man täcker över deras goda drag med avskyvärda och genom detta konstgrepp förvandlar dem från älskvärda varelser till frånstötande. Dessa två senare slag av masker är i vårt fördärvade århundrade så vanliga, att nästan ingen nu är att skåda med sitt eget anlete: antingen sätter folk själva på sig imponerande masker (de vill hellre synas vara visa, goda och ärliga än verkligen vara det), eller också har de av andra människor förvanskats på det eller det sättet och synas vara andra än de är. Så är allt fullt av låtsas och förställelse, smink och smet, svek och bedrägeri.

2. Varifrån deras ursprung.

29. Den allra förste bedragaren var den ängel, som förrådde. Den lurade sig själv i himlen, och människan i paradiset; i himlen genom att falskt inbilla sig något som inte anstod den, nämligen att den var Guds jämlike, i paradiset genom att låtsas vänskap och dölja snaran, till dess ärende var genomfört. Den tog från ett annat område en synlig mask, nämligen av ett inställsamt djur, och droppade med smeksamt tal hos de först skapade människorna in egenkärlek och strävan efter upphöjelse: (s. 10 / 11) på så sätt fördes dessa bort från Guds väg, deras beroende av honom bröts, och de hamnade i olika slags skräckföreställningar och i förvända lustor och fördärvbringande göranden. De drog därigenom över sig och över kommande släkten en fördärvets och förvändhetens skepnad, så att människan hellre vill synas god än verkligen vara det, och hellre vara ond än synas vara det; och sina sjukdomar döljer hon i rädsla för skammen, men med sin hälsa prålar hon i svaghet för beröm. Elegant säger följaktligen Seneca, att många hellre vill ha en mask än ett ansikte: nämligen då de utger sig för att vara vad de inte är och talar annorlunda än de tänker och handlar annorlunda än de talar. Därav detta Kristi ord om fariséerna: De säga, men göra icke. Med rätta kan det också sägas, att hela världen är ett skådespeleri: ett lysande yttre men en smutsig själ, fårakläder men en vargs sinnelag; ja, det finns inte längre någon pålitlighet människor emellan vare sig i yttre uttryck, i ord eller i handslag.

30. När vi närmare granskar dessa masker, dessa världens förförare, finner vi, att de kan indelas i två huvudgrupper: den ena är *de inställ-*

samma, lockande, de andra de rysansvärda, avskräckande. Till den första hör de, som söker fånga människors ynnest genom att dölja all den förvändhet, som de vet med sig, och i stället låtsas äga alla de goda egenskaper, genom vilka de hoppas kunna locka till sig människorna: dessa båda tillvägagångssätt faller under den enda be- teckningen hyckleri. Den andra gruppen, de rysansvärda, till den hör de, som för att blåsa upp illvilja mot sin nästa finner på de sämsta egenskaper och dolt och öppet strör ut sådant om denne. Om detta tas emot av en lättrogen hop, har nästan redan fått en mask på sig, som vänder andra bort från honom, och han blir utan egen förskyllan föremål för hat, skymfer, förföljelser eller i lindrigaste fall förakt (vare sig han märker det eller ej).

31. Det finns tre olika medel att sätta på sin nästa en sådan rysans- värd mask: *smädelser, förtal, lögn*. *Smädelsen* är att hånfullt, med ord eller uttryck avsedda att väcka förakt, erinra om en nästas fel. *Förtalet* är allvarligare: det definieras som en svekfull anklagelse, fram- förd mot en frånvarande, en anklagelse som under ett slags sken av hederlighet riktar försåt mot nästans förmögenhet eller hans rykte eller t.o.m. hans liv, genom att illvilligt förvanska riktiga yttranden eller gärningar och genom att så onda misstankar och falska beskyll- ningar om oskyldiga. Detta är mycket lätt gjort för den, som vill skada, ty det finns intet, som inte kan förvanskas genom ont tal. *Lögnen* slutligen är illviljans höjdpunkt: den vantolkar inte något, som redan gjorts eller sagts, utan hittar frankt på sådant, som varken gjorts eller sagts, och sprider ut detta för att väcka hat emot nästan.

32. Jag har sagt, att alla dessa medel att sätta på masker i grunden leder sitt upphov från Satan. Ty i paradiset smädade han raskt våra första förfäder såsom varande enkla varelser, som tyngdes av okun- nighet, då de inte kunde skilja på gott och ont. Sedan förtalade han Gud, liksom missunnade denne människorna en större visdom, då han förbjöd dem att äta frukten från kunskapens träd. Till sist genom den öppna lögnen, att de icke skulle kunna dö, fastän han visste, att de just för denna saks skull skulle störtas i döden. Fördenskull har han blivit kallad lögnens fader, och alla, som älskar lögnen, kallas för hans söner, även om de för sig själva och för andra vill synas fromma och heliga, ja riktiga ljusets änglar. Sådana var fariséerna, Kristus' och apostlarnas ständiga belackare och förtalare och ständiga påfinnare och utspridare av lögner emot dem (som när de sade: Vi

veta icke, varifrån han är. Han är icke av Gud, eftersom han icke iakttar sabbaten. En, som älskar att äta och dricka, en publikanernas vän. Han yrar, varför hören I på honom? Han sätter sig upp mot Kejsaren och förleder folket; han gör sig själv till konung. Han upp- viglar folket. Han hotar att riva ned templet. Han är samaritan, han är besatt av en ond ande. Han hädar, osv.). (s. 11 / 12)

3. Hur Kristus lärde, att man skall hata maskerna och kasta av dem.

33. Kristus Jesus, utsänd från himmelen för att förlossa världen, lyfte genast av alla dessa djävulens masker, först genom den heliga roll han själv iklädde sig och som han utförde så, att intet svek fanns i hans mun (1. Petr. 2:22), vidare genom att fostra alla de sina till enkelhet i livet på så sätt, att han lärde dem att alltid vandra liksom i Guds åsyn. Han sade: 'Tagen eder till vara för fariséernas surdeg, som är skrymteri. Ty intet är förborgat, som icke skall bli uppen- barat, och intet är fördolt, som icke skall bli känt' (Luk. 12:1—2). Han hade även för vana att avslöja människornas onda tankar och hota med att allt en gång skulle bli uppenbarat. Ytterligare sade han: 'Ve eder fariséer, I skrymtare, som ären lika vitmenade gravar, vilka väl utanpå synas prydliga, men inuti äro fulla av orenlighet' (Matt. 23:27).

4. Hur de kristna bör bannlysa maskerna.

34. Apostlarna iakttog noga detta sin Herres heliga nit att bannlysa maskerna, och de tillät dem inte på sig själva och tålde dem inte heller på andra. Att de själva inte gick omkring försedda med masker, fram- går av 2. Kor. 1:12 'Ty vad vi kunna berömma oss av och vad vårt samvete bär oss vittnesbörd om, det är, att vi i denna världen hava vandrat i Guds helighet och renhet,' och ännu mera öppet av kap. 4:2 'Vi hava frånsagt oss allt skamligt hemlighetsväsen och gå icke illfundigt tillväga, ej heller förfalska vi Guds ord utan framlägga öppet sanningen och anbefalla oss så inför Gud hos var människas samvete;' och liknande på andra ställen. Att de inte tålde masker på andra, framgår av det nit Petrus ådagalade, då han avslöjade Ananias' och Safiras bedrägeri och dömde dem båda till döden (Apost. 5), och då han avslöjade trollkarlen Simons skrymteri, som låtsades trohet mot Kristus och vilken han drabbade med en förbannelse (Apost. 8).

Och det framgår av Paulus, som inte tålde ens ett litet mått av surdeg i den korintiska kyrkan, av fruktan för att hela fromhetens deg skulle förstöras (1. Kor. 5:6—7). Även apostlarnas efterföljare, kyrkans äldste lärare, efterliknade detta nit, i det de med ord och exempel lärde ut, att skrymteri inte var tillåtet hos kristna. Mycket skulle kunna sägas om detta, men må vi gå över till våra egna frågor.

35. En förunderlig trollkarl är Du, Maresius, om Du vet att ta någonting, där ingenting finns, t.ex. att taga av en naken man hans kläder och att demaskera någon, som inte bär någon mask. Att jag inte använder mig av någon, det kan jag utan rädsla hänskjuta till allas vittnesbörd, som känner mig, ty av dessa har det aldrig varit någon, som förebrått mig det som Du förebrår mig. Snarare tvärtom: de har framhållit, att jag alltför öppet blottar mitt hjärtas tankar, vilket tydligen även Du själv anser, då Du gång på gång beskyllt mig för att vara alltför uppriktig, urskillningslös och godtrogen. Du motsäger sålunda Dig själv, då Du på en gång tilldelar mig egenskaper, som inte kan finnas tillsammans. Ty maskernas konst kräver förkunskap om alla slags knep i fråga om hyckleri och förställning, och om dessa vet uppriktigheten lika mycket, som duvan vet om ormarnas listiga slingrande. Förvisso har jag ofta sökt ändra mig (då jag märkt, att öppen hjärtighet villat mig skada hos tidens listiga söner), och jag har försökt tvinga mig att någon gång anlägga även andra anletsdrag, men utan framgång. (s. 12 / 13) Intet annat finner jag till tröst än detta, som så ofta upprepas i Skriften, att de enfaldiga finner behag hos Gud men de listiga, de som uppträder med två ansikten och talar med två tungor, skrymtarna, är honom till avsky. I synnerhet sedan jag märkt, att visa filosofer och statsmän iakttar detta, då jag år 1642 i Sverige stötte på Carlo Pasqualis gyllene verk (kallat Dygdernas och Lasternas kännemärken) och däri läste följande ord (kap. 10): 'Uppriktighet och enkelhet är nu nästan okända ting här på jorden, så förblindade har människorna blivit. Dessa egenskaper förlöjligas snarast, såsom jämförda med bondskhet och dumhet, medan de (*Märk väl, Maresius!*) i själva verket knappast är något annat än ädelheten själv och alltså dygder, som sannerligen är värda att beakådas. Ty det är just de, som visar, att själen har renats från all fördärvlighet och nått fram till sin fulländning. Från själen tar de sig uttryck i tankarna, som de gör fromma och ställer i dygdens tjänst; från tanken går de över till uppträdandet, som de adlar. Slutligen

går de in i orden: för att dessa skall vara uppriktiga, tar de bort från dem all tvetydighet och allt, som är invecklat och dunkelt. Till sist, när svek och list överallt avlägsnats, pryder de alla människans handlingar, osv.' Och längre fram: 'Godheten själv valde uppriktighetens och enkelhetens öppna och frimodiga bröst till sin boning, ty det var rent och en helt värdig vistelseort för den. Och för så lysande dygder är det (*hör på, Maresius!*) aldrig nödvändigt att låtsas och att dölja eller att gömma undan sitt uppträdande i ett skyddande moln, ty de gör intet i det fördolda och intet, som inte tål dagens ljus. De är helt oförfarna i listigheter, helt okunniga i förställningens konst, och intet har de, som döljer deras panna. Ty sanningen säger, att en båt är en båt; den närmast står Friheten, som så tillvida är Sanningens kärnpunkt, att utan den ingen sanning finns, osv.'

36. Då Du nu skryter med att Du ryckt bort något slags masker ifrån mig, som är så enkel och så öppen (och som tröstar mig med bl.a. den förhoppningen, att jag en gång skall kunna synas sådan i människornas ögon, som Gud ser mig), då är detta liksom galenskap. Ty vilket slags bild skulle Du ha funnit? Jo, en vidunderligt ärelystens, en girigbuks, en vällustings, ens, som för att tillfredsställa sin lystnad efter glans rusar land och riken runt, osv. Jag frågar mig förundrad, och jag kan inte upphöra med detta, *på vilken grund Du vågat offentligt skriva dessa saker om mig*, som Gud (under vars ögon vi alla är) vet är felaktiga, liksom alla de vet, som närmare känner mig, och liksom vem som helst kan få veta, som vill rannsaka mig och **allt mitt** (även mitt hjärtas gömmor). Hittills har andra hos mig lagt märke till mitt förakt för hedersbetygelser, min ringaktan av rikedomar, min leda vid rikligt dukade bord (vilket har gått så långt, att det missagat vissa av mina närmaste). Men Du lägger för världen fram motsatt vittnesbörd om mig? I vilken avsikt? Med vilken grund? Förvisso inte vetenskapens och sanningens (ty Du är okunnig om mig och mitt liv), utan av ren hämndlystnad och av Din vanliga snarhet till misstankar (och, kanske, Din snarhet att döma andra efter Dig själv, som ofta sker). Jag ser inte något som helst, som kunde förklara en så stor djärvhet, om jag inte skall tänka på detta gamla ondskefulla tilltag: 'Kom låt oss tänka ut något anslag mot Jeremia!' (inte skall lagen gå under därför, att en enda ivrare går under). 'Ja, kom, låt oss fälla honom med våra tungor, vi behöva alls icke akta på vad han säger (Jer. 18:18).

37. Jag hoppas inte förgäves ha begärt (ovan i min tillägnan), att prövningen av Dina anklagelser skall ske enligt de karolingiska lagarna. Om detta förunnas mig inför rättrådiga domare, skall jag utan tvekan uppnå, att alla erkänner

1. att Du inte har påträffat någon mask på mig och därför inte heller kunnat draga av någon sådan.
2. att Du däremot har satt på mig en rysansvärd mask, för att det sedan skulle kunna se ut som om Du avslöjat den.
3. att Du i och med detta tilltag har uppträtt som den sämste baktalare, falskanklagare och lögnare. (s. 13 / 14)

Båten förlät den som kallade den för båt, och snart skall allt vara uppenbarat även för Dig. Ty den tid skall komma, då sanningens Gud skall resa sig och för lögnens fader slita sönder hans garn och snaror. Och om Du nu här har fört Dina förgiftade konster till deras höjdpunkt, så skall han säga till Dig detsamma som till det rasande havet: 'Härintill skall du komma, men ej vidare, här skola dina stolta böljor lägga sig' (Job 38:11).

38. Eftersom Du nu till grund för denna Din rysansvärda mask lägger min utlovade Allkunskap, med vilkens hjälp jag skulle ha lurat världen och under så många år utövat bettleri i olika länder och riken, avtvingar Du mig en historisk framställning av dessa saker, så som de är kända för Gud och hans änglar, och för många tillförlitliga vittnen här på jorden. Jag skall därför, så kortfattat jag kan, föredraga detta (ur mina dagboksanteckningar) på det sätt som jag, Kristi ödmjuka lärjunge, har lärt av min Mästare i himlen, så att ja skall vara ja, och nej skall vara nej.

39. Då vi, de evangeliska kyrkornas herdar (tillsammans med alla, som vägrade att byta religion, även själva stormännen), av kejsar Ferdinand II utvisats från allt bömiskt och mähriskt område och år 1628 utvandrade till de närmast liggande landskapen av Tyskland, många också till Polen och Ungern, då hamnade jag jämte många andra i Lissa i Polen och rönte ödet att bli använd i skolans tjänst. Där tog jag inte min uppgift ytligt, utan jag började — bättre än någonsin förut — anteckna för mig de vedertagna skolmetodernas fel och brister och tänka på möjligheter att avhjälpa dessa, och en del nyttiga iakttagelser började så formas till en Systematisk fram-

ställning av lärokonsten. Vidare försökte jag — då jag insåg, att hela det latinska språket jämte en översiktlig sammanställning av allt vetande skulle kunna rymmas i en enda liten bok — under titeln 'Språkens och alla konsternas örtagård' åstadkomma en sådan, osv. Jag arbetade på detta under lediga timmar, och ungefär tre år förbrukades i tystnad; jag hade därvid inte någon annan avsikt än den, att, om Gud förbarmade sig över oss och lät oss återvända till vårt fädernesland, det skulle finnas hjälpmedel till hands, så att de skador, som tillfogats skolorna och ungdomen, snabbare skulle kunna repareras. Dock lyckades jag inte bevara hemligheten, utan min möda blev känd, t.o.m. för styresmännen för gymnasiet i Lissa. De två främsta av dessa, båda av adlig börd, värdigades hälsa på mig i min studiekammare och utfrågade mig om dessa mina studier på undervisningens område.²⁰ Och då de (bland annat) fick se denna Örtagård, begärde de, att jag skulle låta ge ut den. Jag svarade: Den är avsedd för mitt fädernesland. De sade: Fäderneslandet är, där man har det bra. Jag svarade: Arbetet är ännu inte avslutat. De: Må det då avslutas. Jag: Detta låter sig inte göra så lätt, jag är här innesluten inom alltför trånga stängsel. De: Något kan dock sparas till en kommande avputsning. Kort sagt, de upphörde inte att ligga åt mig, även med det argumentet, att med denna nya bok borde det tryckeri, som överförts från Mähren och börjat sättas upp i Lissa, få inleda sin verksamhet, osv.

40. Det blev alltså på det sättet, att boken kom ut år 1632, med något förändrad titel. Någon hade nämligen gjort mig uppmärksam på att det redan fanns en bok av detta slag, som omfattade hela det latinska språket, kallad 'De irländska fädernas språkdörr'²¹; men när vi såg på denna, fann vi den vara skriven utan metod och blott bestå i 12 hundraden meningar med språkets hela ordförråd, utspritt här och där. Jag sade: detta är något annat; och de rådde mig då att kalla boken 'Den öppnade språkdörren', eller Örtagård, osv. som förut. Så kom den ut i Lissa, och snart också (med tysk och polsk översättning) i Danzig; även i Leipzig med tillägg (av därvarande professorer) av ett nytt epitet, nämligen *Den öppnade Gyllene*.²² Detta epitet behölls sedan i de följande editionerna, och det tillkom översättningar till alla stora europeiska språk: en framgång, som jag rakt inte hade kunnat hoppas på och aldrig, inte ens i drömmen, hade tänkt mig. (s. 14 / 15)

41. Hårtill kom ytterligare, att lärde från olika länder sände brev till mig, i vilka de gratulerade mig till det nya uppslaget och på olika sätt uppmanade mig att gå ännu längre. Bland dem, som skrev, var den gamle Winkler, föreståndare för den över hela Schlesien berömda skolan i Goldberg och kyrkornas biskop;²³ han skrev, att han lika tacksamt hade hälsat den glans denna nya metod spred, som man dessförinnan med ängslan hade längtat efter den och misströstat om att den skulle komma. Ty då de åter hade velat sätta sin skola i stånd, sedan den raserats av krigets våld, och hade sänt en begåvad yngling vid namn Martin Moser till Wolfgang Ratke i Tyskland, vilken i skrift offentligt prisade en av honom uppfunnen ny metod, då kunde denne Moser trots hela två års samvaro inte pressa ut någonting ur denne. Så ihärdigt behöll han nämligen sitt för sig själv, att han inte ville låta någon få del av sin hemlighet, om inte någon konung eller furste ville förvärva den för en stor summa penningar. Men om apostlarna, profeterna eller Kristus själv handlat så? Du, käre Comenius, går deras väg och erbjuder allt Ditt åt alla för ingen kostnad. Vår Moser har redan hämtat så mycket ljus därur, att vi tack vare Din gyllene metod (med hjälp av Din Språkdörr och Din grammatik) redan åstadkommer underverk här, som Du kommer att kunna se ur de prov, som denne på min uppmaning sänder till Dig. Jag för min del gratulerar mina barnbarn, osv.

42. Kort tid efteråt kom från Ryssland²⁴ den vittberömde provinsståthållaren i Belz, greve Rafael, herre till Lissa: han kallade mig till sig och frågade om allt. Jag förevisade Lärokonsten, som då var skriven endast på vårt folks språk, och efter att ha satt sig in i den, sade han: Jag ser, att det här finns en maskin färdig att sätta igång och som endast behöver en begynnelsekraft: så låt mig få bli denna. Jag tackade Gud och denne mäktige beskyddare och förklarade, vad som behövdes. Jag insåg nämligen, att det skulle bli nödvändigt att till denna min latinska Dörr bygga en Förhall, och att bygga till ett Atrium, och till sist ett Palats av texter; och även bättre lexika behövdes, och grammatiska föreskrifter.²⁵ För att på ett riktigt sätt kunna åstadkomma allt detta behövde jag en och annan pålitlig och energisk medarbetare: jag nämnde denne Moser, och David Vechner. Han gav snabbt sitt bifall och sade till, att båda skulle kallas dit, vilket jag också gjorde: men ödet kom hindrande i vägen. Kort tid efteråt bröt nämligen en pest ut och härjade Schlesien, och Moser gick

till sina fäder, och inte lång tid därefter följde honom min store Meccenat själv, drabbad av ett slaganfall. Jag (som på detta sätt börjat dras fram i ljuset) ansåg dock, att jag borde översätta min Lärokonsten från mitt folks språk till latin, och så gjorde jag.

43. Men så inträffade det, att en oväntad gäst (en österrikisk baron, som på grund av sin religion levde i landsflykt i Polen, J.L.W.)²⁶ oförmodat gav mig ny eggelse. Han sade sig vara på återväg från Wien och att han där blivit tillfrågad av sändebud från olika tyska furstar och stater om vad Comenius gjorde nu, sedan han givit ut Språkdörren; och han hade då rodnat, eftersom han, trots att han kom från Polen, inte kunde säga något om det, som skedde i Polen. På sin återresa hade han sålunda velat ta vägen till mig i önskan att personligen få vetskap om allt; och han bad, att jag inte skulle undanhålla honom något. Jag gav honom då att läsa min Undervisningslära, redan översatt, så som den föreligger i Del 1, sid. 5—196.²⁷ Två dagar därefter lämnade han tillbaka den till mig och rådde mig att ändra dedikationen till följande lydelse: Till den romerske kejsaren, till den kristna världens alla konungar, furstar, stater, osv. Jag svarade leende: *Mein Herr, wer ein Gesang hoch anfengt, muss eine gute Stimme haben, oder bald aufhören* (den, som stämmer upp en sång högt, måste antingen ha en kraftig röst eller också sluta snabbt). Han svarade: Jesuiterna har genom att lägga skolorna under sig skaffat sig oinskränkt makt, och ändå har de inte något liknande dessa våra skolor. Och han började råda till ett undervisningskollegium och erbjöd sin egen personliga hjälp, (s. 15 /16) i synnerhet på matematikens område, som han speciellt hade ägnat sig åt. Men då han märkte, att jag inte var särskilt hågad för något sådant, slutade han sina övertalningsförsök och for sin väg.

44. Då jag nu såg, att dylika saker gång på gång kom från än det ena, än det andra hållet, började jag tänka: Denna uppmuntran får inte bli förgäves, sådana tacksamhetsbetygelser måste mötas med ett tacksamhetsbevis av nytt slag, om nu Gud ville giva, att det ginge att finna på något större och bättre. Och detta ledde mig in på följande tankegångar: Om det har ansetts vara en skön sak att lära sig språkets ord med ledning av tingen, måste det bli än skönare att lära känna själva tingen med ledning av på förhand kända ord. Det vill säga, sedan ungdomen med hjälp av Språkdörren lärt sig att till det yttre skilja på tingen, skulle den som nästa steg vänja sig vid att betrakta

tingens inre väsen och lägga märke till vad var och en sak egentligen i sig själv är. Jag tänkte mig, att detta skulle kunna åstadkommas genom mycket kortfattade och precisa definitioner, och att ett sådant verk skulle bli till vida större nytta, än vad man dittills tänkt sig. Ty jag brukade lägga märke till att folk i allmänhet inte samtalar utan pratar, dvs. de överför inte ting eller sådanas innebörd från själ till själ, utan de byter sinsemellan ord, som de inte förstår eller som de förstår föga eller fel. Och detta inte bara det enkla folket utan även den stora mängden av halvutbildade och, vad som är så mycket mera beklagansvärt, till stor del de välutbildade själva, och orsaken är de otaliga likaljudande orden och, vad tingen beträffar, den nästan genomgående bristen på insikt om dessas uppbyggnad (dvs. vars och ens saks inre konstitution). Ty när de i sitt tal nämner orden *Gud, ängel, människa, satan, lag, synd, dygd, fel* osv. och när de i fråga om förnimmbara företeelser talar om *ljus, mörker, vin, vatten, vind, varmt, kallt* osv. och likaså om att *vara hungrig, äta, dricka, smälta maten, sova* eller *vaka, vara sjuk* eller *frisk* osv., så vet de inte, vad detta, som de nämner, egentligen är eller hur det blir till. Därav följer, att det inte spelar någon större roll, vilket språk vi talar (obildat eller vårdat), eftersom vi alla inte är annat än en ljudande malm och en klingande cymbal, så länge vi talar endast ord och inte saker (jag menar endast ordens skal och inte innehållets märke).

45. Jag föreställde mig alltså, att en allsidig bok, som i sig framlade all nödvändig kunskap på ett sådant sätt, att varje slags skadlig okunnighet bleve utesluten, skulle vara till största nytta. Och allt skulle där framställas i löpande ordning från början till slut, så att ingen punkt skulle behöva grumlas på grund av en annans placering utan allt nödvändigtvis komme att framstå i klart ljus och sålunda på ett riktigt sätt kunna förstås och genomskådas. Och först och sist skulle riktigheten så noggrant iakttagas i stort och smått, att det komme att ligga i själva sakens natur, att intet kunde slå fel vare sig vid teoretisk begrundan eller i praktisk tillämpning eller vid nyttjande och bruk, i det att både tingen, så som de är i sig själva och så som de genom vår uppfattning om dem upptas i våra sinnen, och orden, överförare av budskap från en själ till en annan, genomgående på ett klart sätt avgränsats och avvägts sinsemellan. Att en sådan bok (eller skrift), om den kunde utarbetas på ett riktigt sätt, skulle bli ett allmänt bote-medel mot okunnighet, förvirring, inbillningar och misstag, det börja-

de jag hoppas på. Liksom mot själarnas obestämda nyfikenhet, om just det för livet nödvändiga samlades där: för att så en gång få slut på även denna vitt spridda klagan, att det nödvändiga känner vi inte till, eftersom vi lär oss onödiga saker.

46. När jag så tänkt igenom detta, satte jag igång att skriva Sakdörren (eller Porten till sannare vishet) för att se, vilken framgång Gud ville skänka. Händelsevis utkom samtidigt i Tyskland en skrift med titeln 'Allkunskap framställd av Peter Lauremberg, professor i Rostock'.²⁸ Ivrigt förskaffade jag mig denna men påträffade i den intet annat än en del sammanfattningar av Aristoteles' filosofiska system, och då jag ansåg detta verk (som inte innehöll något av den himmelska visheten och av frälsningens mysterium) för ovärdigt en så högtravande titel, (s. 16 / 17) började jag hoppas, att denna titel dock skulle passa bättre till mitt arbete: om allt det, som är nödvändigt att veta och att tro, att kunna göra och att hoppas på för att uppnå lycka i detta och i det kommande livet, enligt en väl utarbetad metod samlades där. Jag fortsatte alltså i Guds namn på lediga stunder, som förut, och meddelade inte mina planer till någon, då jag först ville se, vad som kunde åstadkommas, och då jag ville komma på just den metod (en säker och orubblig sådan), som jag var ute efter.

47. Emellertid inträffade det, att två ynglingar från vårt folk, Daniel Erastus och Samuel Benedikt, som utrustade med rekommendationsbrev till prästerskapet i London sänts till England för studier, där blev anförtrodda åt en tysk vid namn Samuel Hartlib, vilken förestod en del förnäma ynglingars studier. Då de sade, att de kom från Polen, blev de av denne tillfrågade, om de kände Comenius, och de svarade ja. Då en av dem tillade: jag har varit hans sekreterare, frågade Hartlib: Vad har han då för sig nu, sedan han givit ut Språkdörren? Ynglingen svarade: Han skriver Sakdörren. Vad skall detta bli? Med ett annat namn, sade ynglingen, kan den kallas Kristen allkunskap; den framställer alla saker systematiskt ordnade och riktigt definierade. Hartlib sade: Kan Ni se till, att jag får fram ett brev till honom? Ja, svarade de, vi skall nämligen skriva till honom och tala om hur vår sak har utvecklats [två år tidigare hade jag nämligen (vid en stor och högtidlig sammankomst av präster och studiernas gynna-re, som levde i förskingringen i Polen, Schlesien och Ungern), blivit invald bland föreståndarna och fått mig speciellt anförtrodd den ungdom, som allfort skulle få del av teologisk undervisning för att bli

vår kyrkas hopp]. Hur lever Comenius? Som de andra landsflyktiga, knappt. Den gode Hartlib ordnade nu för det första allting på ett utmärkt sätt för ynglingarna i fråga (han skaffade dem båda en beskyddare, som svarade för deras upphäälle under vistelsen i Oxford), och mig försåg han sedan genom brev med livsupphäälle och utfäste sig att fortsätta därmed, om jag ville upphålla vetenskaplig förbindelse med honom.

48. I förundran över den Gudomliga försynens faderliga omsorg om mig tackade jag denne förträfflige man, som så oförmodat ut-sådde kristlig kärlek mot en okänd som mig och mot oss världens spillror. Och då han i ytterligare brev bad mig om något slags utkast till allkunskapsboken, satte jag upp ett sådant och sände det. Då jag på hela tre månader inte mottog något svar, började jag tro, att det gått förlorat under vägen, eller att det inte rönt uppskattning. Men så får jag då till sist i min hand ett stort bokpaket, sänt från Danzig! Då jag öppnar det, finner jag 'Upptakt till ett allkunskapsförsök av Comenius' (några exemplar tryckta i Oxford),²⁹ med ett företal, som förklarade syftet med editionen: Denna skrift hade så ivrigt efterfrågats bland de lärde, att skrivarna inte räckte till, och man hade sålunda måst ta sin tillflykt till tryckpressen, osv. I brev till mig till-lade han för övrigt ytterligare två orsaker: 1. att vi, sedan denna plan kommit till de lärdes kännedom (i olika länder i Europa, oberoende av religion), skulle kunna få in omdömen om den, vilket skulle vara till nytta i många avseenden, 2. att de, som skulle kunna bistå vid förverkligandet av detta lysande företag, skulle manas till frikostighet. Ty insiktsfulla personer började räkna med att det skulle behövas mer än en persons arbete, i synnerhet som Comenius öppet erkände, att hans egna möjligheter inte skulle förslå; han borde sålunda få medarbetare, sex eller åtta lärde, som genom att noggrant genom-söka alla bibliotek skulle förse honom med utvalt material (som sedan skulle redigeras av hans hand). Och det skulle inte heller kunna bli en uppgift för ett enda århundrade, om det skulle slutföras på ett fullständigt sätt. Man borde alltså ta tillfället i akt att grunda ett kollegium av den art, som den berömde Bacon hade önskat, ägnat de universella studierna (s. 17 / 18) och bestående av personer, som kunde förse människosläktet med värdiga framsteg inom vetenskaperna och konsterna, osv. Jag förundrades och förstummades över att saken förts därhän, men då jag har för vana att sätta mer tilltro till andras

omdöme än till mitt eget, ville jag inte säga emot och kunde det inte heller.

49. Detta ägde rum år 1636,³⁰ och i fortsättningen kom samma Förelöpare till allkunskapen ut i tryck även i London, i Paris och i Holland. Det kom också in omdömen från lärde (Hartlib vidarebe-fordrade alla dessa till mig), de flesta över förväntan välvilliga. Så t.ex. ett, som kom från någon tysk akademi, att Gud, sedan han spred sitt ords ljus, aldrig hade låtit människosläktet få del av någon större välgärning än då han nu ingivit en enda dödlig sådana tankar. En annan skrev: Föresatsen att utarbete en allkunskapsbok är sådan, att ingen kan tycka illa därom annat än den, vilken över huvud intet gott behagar.³¹ En annan: Comenius synes ha en skatt av ljus, som han själv ännu inte vet att omsätta i praktiken.³² Liknande kom från andra håll. På romersk-katolsk sida påträffades en, som ogillade, nämligen Cartesius, på grund av blandningen med teologin,³³ och likaså påträffades en luteran, Calovius,³⁴ som fått den förvända misstanken, att denna Allkunskap inte var annat än en försåtligt upp-byggt mekanism för att i hemlighet befordra kalvinismen; vidare en av mina medbröder i Polen,³⁵ som bland präster och gynnare av studier spred ut, att det vore farligt att blanda gudomligt med mänskligt, kristet med hedniskt, ljus med mörker, och som drev detta dәрhän, att jag två gånger offentligt måste försvara min sak, först inför de frejdade kyrkoherrarna i borgen i Lissa och två månader senare inför de präster, som samlats till synod i kyrkan i Lissa.³⁶ Utgången blev i bägge fallen den, att jag fick stöd av kyrkans auktoritet i ut-förandet av det, som jag redan hade börjat med i hemlighet, ty alla goda människor uppskattar förvisso goda uppslag [Jag hade också skrivit ihop en 'Förklaring av allkunskapsförsöken, gjord till tjänst för kritikerna': den finns i mina Samlade didaktiska verk, del 1, sid. 455, liksom även Förelöpare till allkunskapen, vilken återfinnes på sid. 403 ff.].

50. Inför alla dessa skiftande omdömen kände jag mig splittrad, och jag matades också med ett ständigt hopp om detta kollegium för allkunskapen (jag ansåg mig nu inte längre böra gå fram på eget be-våg utan ville först se, vad detta flertal personer, mer lärda än jag, skulle finna lämpligt); jag gjorde därför mycket långsamma framsteg i mitt arbete, och annat var inte möjligt, eftersom jag fått mig anförtrott rektoratet vid gymnasiet i Lissa [De landsflyktiga schlesiska lute-

ranerna, vilka redan utgjorde större delen av stadens befolkning, ville nämligen inte slå samman sin skola med vår — vilket den vittberömde greven herren till Lissa hade påyrkat — på annat villkor än att Comenius skulle bli rektor för den gemensamma skolan]. Under tiden meddelade Hartlib mig än att han hade två, än att han hade tre lämpliga medarbetare till hands, och han yrkade ivrigt på ett sammanträffande för att få uppgifterna fördelade: han inbjöd mig än till London, än till Amsterdam eller till Hamburg (ja t.o.m. till Stettin eller Danzig, om jag så ville); han skulle komma dit med sina vänner. Men det lät sig inte göra, då jag på grund av den tjänst jag åtagit mig var bunden vid platsen. Slutligen fick jag år 1641, i juli månad, tre brev från honom (med samma lydelse, men sända på tre olika vägar), i vilka han drev på mig att komma genast, och han slutade: Kom, kom, kom, det gäller Guds ära: sluta upp att överlägga med kött och blod! Vad skulle jag göra? Jag meddelade saken till mina kollegor, föreståndarna i den bömiska och den polska kyrkan, som då av annan anledning var samlade i Lissa. Vi överlade, och det blev beslutat, att jag skulle resa och att skolans ledning tillfälligt skulle anförtros åt prorektorn och åt medrektorn (jag hade nämligen enligt sed fått en medrektor vid min sida, och luteranerna hade satt som villkor att få ha en prorektor av de sina); dessa skulle visserligen inte få veta, vart jag skulle resa och av vilken anledning jag måste vara borta någon tid. Det var blott sagt, att jag skulle komma tillbaka så fort som möjligt. Jag måste dock klargöra orsaken för den främste av skolans styresmän (s. 18 / 19) (en man av ädel börd, administrator över staden och grevskapet Lissa);³⁷ då jag gjort detta, gillade han högeligen denna plan.

51. Jag begav mig alltså på resa, och på själva dagen för höstdagjämningen kom jag in i London och fick först då veta, vad det var fråga om: *jag hade kallats på Parlamentets önskan*. Man visade mig nämligen ett tal, som Gauden (sedermera biskop i Exeter, nu död sedan två år) hade hållit inför Parlamentet, och vilket på Parlamentets önskan hade utkommit i tryck.³⁸ I detta utgick han från Sakarjas ord, kap. 8:19 'Jag skall göra edra fastedagar till fröjd och glädje. Men älsken sanning och frid,' och därtill gjorde han följande utläggning (som jag fick den översatt för mig från engelska till latin; jag har den ännu inskriven i min resedagbok):

'Vägen till fred följer sanningens spår, och Ni skall inte hoppas på

att kunna återvinna den forna freden annat än genom att återgå till den forna sanningsälskan. Sanningen allena betyder så mycket, den är liksom mittpunkten: fel och förvrängningar finns det många, och de är fulla av omsvep och motsägelser, eftersom de strider lika mycket mot sig själva som mot sanningen, osv. Jag ber, att det må tillåtas mig, att jag här, i denna stora och offentliga församling, i Er gynn-samma åtanke rekommenderar de uppriktiga ansträngningar, som två stora och om det allmännas bästa synnerligen angelägna andar, Comenius och Duraeus,³⁹ hittills gjort i sanningens och fredens tjänst: bägge berömda genom sin lärdom, sin fromhet och sin rättskaffenshet, och jag vet väl, att de genom sina verk inte är obekanta för de flesta i just denna högt ärade församling. Den ene har uppgjort ett förträffligt utkast till och lagt grunden för uppförandet av en Sanningens byggnad, den mänskliga och den gudomliga sanningens, hela människosläktet till utomordentlig nytta, då den skall tillåta oss att lätt förvärva kunskap om tingen. Den andre har länge med stor möda och flit på ett lyckligt sätt främjat de reformerta kyrkornas enhet och fred — en välgärning, som inte kan värderas högt nog — och han har fått lovord från många framstående teologer. Men det är mycket nära, att båda dessa förnämliga plantor torkar bort, då de saknar offentligt stöd att driva sina ädla företag vidare, vår egen tid till synnerlig vanheder och till inte mindre skada för framtiden. Jag överlämnar det sålunda till denna visa församling att besinna, om det inte skulle vara en handling värdig vår stats och vår kyrkas namn och höghet att inbjuda dessa män hit och att närmare betrakta och väga deras framstående verk, osv. Om Gud vill giva Er detta sinnelag, kan det inte finnas någon anledning till att det avstånd, som skiljer dem från oss (den ene är nu verksam i Polen, den andre i Danmark), skall få Er att avstå från företaget,' osv.

För detta tal tackade Parlamentet Gauden; de lät så publicera talet och kalla de två nämnda personerna.

52. Så snart jag läst detta, sade jag: 'Mina vänner, Ni har handlat mer försiktigt än uppriktigt, då Ni hållit mig okunnig om detta. Om jag vetat detta i förväg, hade jag kanske inte kunnat uppbringa så mycket mod, att jag låtit mig dragas fram på en så betydande skådeplats: men nu är jag i Er våld. Eftersom nu ingen känner mig här och eftersom det förutom min sekreterare inte fanns någon på fartyget, som kände mig, så ber jag dock: låt mig förbli obekant även här, må

endast vi stå till varandras förfogande under några få dagar, ty jag måste sedan vända tillbaka.” ”Det är omöjligt detta år”, sade de, ”ty Konungen har begivit sig till Skottland för att kröna Drottningen där, och Parlamentet har upplösts ända till Konungens återkomst; endast 40 medlemmar är kvar för de löpande göromålen.” Visserligen var det svårt för mig att höra detta, men jag lät mig dock föras till den plats, där jag skulle bo, sedan jag utverkat tystnad om min person.

53. Följande dag kom emellertid Hartlib och meddelade, att min närvaro redan hade blivit bekant och att han hade med sig en skrädare, som snabbt skulle sy till nya kläder av det slag, som de engelska teologerna brukade bära. Och så snart dessa kläder var färdiga, lät han veta, att vi var inbjudna av biskopen av Lincoln⁴⁰ (s. 19/20) (en stor gynnare av allkunskapen) till frukost. Då jag tillsammans med Duraeus (som hade anlänt före mig) och Hartlib kom till denne, blev jag tillfrågad, om jag fört med mig min familj. Jag svarade, att man inte bett mig om detta, och om man hade gjort det, skulle det inte så lätt ha kunnat genomföras. Han förde då in dem i enrum till förtroligt samtal och frågade: Varför har saken inte skötts på annat sätt? Och han sade till dem att ordna med mig, så att jag lät föra dit min familj, på annat sätt finge det inte bli. Vad min lön beträffade, skulle jag, till dess allmänna medel bestämts därför, av honom få 120 pund sterling per år, och andra skulle bidra med mera. De kom ut till mig (några herrar Grevar hade under tiden anlänt till biskopen) och talade med mig om dessa frågor och rådde mig att inte gå emot så goda råd. Jag svarade, att jag inte var av egen rätt, då jag tillhör den kyrka, i vilken ingen bestämmer ensam över sig själv: jag måste överlägga, med mig själv och med de mina, osv. Efter frukosten räckte biskopen mig sin hand och lade i min hand tio jakobéer, en frikostighet som väckte min stora beundran [Här har Du början till mitt bettleri i främmande land, Maresius. Jag skall inte förtiga fortsättningen, så att Du lär Dig att bättre akta Dig, Du olycklige berättare av en annans historia].

54. Andra — ty vi kallades till samtal av olika personer — hade samma åsikt beträffande överförandet av min familj, nämligen att jag skulle svara ja, om jag kunde utverka ledighet på min hemort. Jag skrev följaktligen till de mina, men det råd jag fick av mina kollegor var mångtydigt, och det jag fick av min maka⁴¹ bestod i tårfyllda

bedyranden, att jag inte skulle föra bort henne, som inte kände till något främmande språk, så långt bort från de landsflyktigas krets; jag skulle själv betänka min dödlighet, osv. Men all denna oro var överflödig, då i England saker och ting snart började vackla och förändras, först visserligen till det bättre men sedan till det sämre. Ty när Konungen återvänt från Skottland och Parlamentet till London för sessioner, syntes det först vara ett gott omen, att vår beskyddare biskopen av Lincoln hade utsetts till ärkebiskop av York. Parlamentet lät flera gånger (främst genom den högättade Cheneus Culpeper) uppmana oss att vara beredda; en kommission av sakkunniga skulle förordnas ur Parlamentets krets, som skulle undersöka och träffa anstalter om bådas vår sak i dess helhet.⁴² Under tiden översändes till oss en inkomstöversikt från kollegiet i Chelsea för underhåll av 12 lärde, osv. Men en enda olycksdag, som bringade bud om det irländska blodbadet och om kriget,⁴³ som brutit ut där, bragte i oordning alla planer, som vi närt under hela vintern.⁴⁴ Dock skrev jag ihop en liten skrift med titeln Ljusets väg, osv. — som blev tryckt i Amsterdam 1668 — detta för att jag ville tillfredsställa dem, som var ivriga att lära känna det väsentliga i mina planer.⁴⁵

55. Under tiden mottog jag ett brev från Louis de Geer, ett brev som sänts till Polen och därifrån till mig i England; jag inbjöds i detta vänligt att komma till Sverige, och mina kollegor var också av den åsikten, att jag skulle bege mig dit (för att få veta, vad man där begärde av mig). Efter att ha tänkt igenom det hela, beslöt jag att bege mig till Sverige, och mina mäktigaste vänner (vilka jag, liksom Augustinus, brukar kalla beskyddare) samtyckte även därtill — ärkebiskopen av York, greve Brooke, Pym, och andra —, dock med det tillägget, att jag skulle återvända till England, när läget där stabiliserats. Jag tänkte sålunda ta sjövägen direkt till Danmark och därifrån vidare, och skicka en hälsning per brev till mina vänner i Holland; men dessa bad mig, att jag inte skulle bege mig iväg utan att ha hälsat på dem (Heerebords ord var som följer: Utsätt oss inte för den skymfen att resa oss förbi: i vår akademi skall Du finna fler vänner än vad Du kan tänka Dig, osv.). Det stod alltså klart, att jag först måste besöka Holland [För att Du, Maresius, skall förstå, hur fräckt Du på alla sätt burit falskt vittnesbörd om mig, skall jag i förbigående nämna, att jag under de nio månader, under vilka jag måste vistas i London (s. 20/21) (från höstdagjämningen till sommarsolståndet),

två gånger deltog i den heliga nattvarden i den belgiska kyrkan, vars sammankomster jag regelbundet besökte, då jag var mycket nära vän med prästerna där (Caesar Calandrinus och Philip Op de Beeck; dessa hade då genom Timotheus De Vliets död berövats den tredje kollegan); därefter gjorde jag samma sak i den engelska kyrkan, då jag tillsammans med Hartlib började besöka även dess sammankomster, i den furstliga palatskyrkan].

56. Jag skall inte med tystnad förbigå, att jag innan jag lämnade England mottog en kallelse till Frankrike, från S. Romain de Sanevas, till vilken var fogat ett brev från Rossignol, kardinal Richelieus sekreterare, vilken i sin herres namn gjorde stora utfästelser.⁴⁶ Detta syntes mig en ny och förunderlig vändning och också något, som var värt att tänkas över, och jag tog mina närmaste vänner till råds. Duraeus uppsökte sålunda två herrar Grevar och statsmän, och jag uppsökte tillsammans med Hartlib två ärkebiskopar, ärkebiskopen av York och ärkebiskopen av Armagh, Ussher (där påträffade vi även Selden). Alla dessa rådde mig enhälligt att begiva mig dit, med olika motiveringar. Men jag fruktade för något där, jag vet inte vad, och då jag inte behärskar det franska språket och dessutom var rädd för dröjsmål och ville undvika att väcka misstankar hos dem, med vilka jag redan gjort upp om besök, kunde jag inte förmå mig att säga ja. Dock ville jag, att en av de våra skulle bege sig dit i mitt ställe för att ta reda på, vad saken gällde. Sålunda reste Joachim Hübner, försedd med en svarsskrivelse från mig och rekommenderad av sitt eget goda rykte.⁴⁷ Han kunde dock inte få tala med kardinalen, som redan låg för sitt yttersta, utan endast med hans sekreterare: av denne fick han veta, vad planerna gick ut på, nämligen att inrätta en skola i allkunskap; genom kardinalens död gick dock denna plan om intet. Emellertid diskuterade Hübner mycket i allkunskapsfrågan med Fader Mersenne (som redan tidigare sänt mig en hälsning per brev) och med andra lärda.⁴⁸

57. Det bör inte förbigås med tystnad, att mina engelska vänner vid avskedet från mig högtidligt bad om tre saker, och jag sörjer nu allvarligt, att dessa inte kunde uppfyllas i fortsättningen: 1. att jag inte av några extraarbeten skulle låta mig ryckas bort från mina planer om allkunskapen, 2. att jag inte skulle låta mig fördröjas av läsning av texter utan gå rakt på att undersöka tingens kärna (Detta var

nämligen vad man väntade sig av mig, en ny, fast grundad och evigt orubblig analys av tingen, inte något slags stort lappverk, hur grant hopfogat detta än vore), 3. att jag med Guds hjälp skulle fortsätta mitt verk ensam och inte försöka få eller tillåta några medarbetare, till dess jag återvänt till England (vilket de hyste ett fast hopp om att jag skulle göra).

58. När jag kom till Leiden, blev jag mottagen som gäst hos Heerebord, och tillsammans med honom hälsade jag på herrar professorer och prästerna. Alla dessa mottog mig vänligt och uppmuntrade mig på olika sätt i mina strävanden. Bland dem var Golius,⁴⁹ som frågade mig, om jag visste, att Språkdörren översattes också till orientaliska språk. Då jag sade nej, tog han fram ett brev, sänt från Aleppo av hans äldre bror Petrus:⁵⁰ i detta brev tackade denne honom för översändandet av boken Språkdörren och omtalade så, att han hade börjat arbeta på en översättning av den till arabiska. Då han hade kommit till över hälften, hade han visat upp den för muhammedanerna, som blivit så förtjusta, att de redan gjort upp en arbetsfördelning sinsemellan, vilka som skulle översätta samma bok till turkiskt och vilka till persiskt och till mongoliskt språk. Brevskrivaren hade tillagt: De söker nu efter mera av samme författare, och i samma stil. Golius sade här: Du ser, Comenius, hur lyckosamt Din Dörr öppnar dörren till folken för Dig! Jag svarade: Giv inte äran åt mig, Herre, utan åt Ditt namn! [När jag nu tänker tillbaka på detta, skälver mitt hjärta, tro mig Maresius, för att jag inte bättre visste att ta tillfället i akt och redan då skyndade mig att på något sätt hyfsa till Sakdörren.⁵¹ På så sätt hade kanske dessa folk kunnat förberedas för sin kommande omvändelse (s. 21 / 22) bättre än genom en naken uppräknings av benämningar på tingen. Må Gud förlåta mig, om jag har begått någon synd, när jag försummade detta tillfälle. Men felet var inte enbart mitt eget, eftersom jag så drogs åt olika håll, just då och även därefter och ännu alltjämt, att det skulle kunna tjäna som varnande exempel: Det som alla gör, det gör ingen, eftersom alla stör varandra. Jag, som på så många sätt fått känna på detta, skrev en gång till Hartlib: Om det är någon, som har förorsakat dröjsmål med arbetet på allkunskapen, så är det Du, min vän, som inte har låtit mig fullborda det i tysthet utan dragit fram mig så i ljuset, blandat in mig i så stora sammanhang, osv. Men liksom Guds rådslag är andra än våra, så vill han kanske också ha annan tid och andra aktörer. Gud ogillade inte Da-

vids plan att bygga ett tempel, men han ville inte, att denna plan skulle förverkligas under Davids livstid, genom denne själv].

59. En dag företog sig mina vänner (Louis De Dieu, Abraham Heidanus, Klinget, Heerbord) att ta mig med till ett samtal med Renée Descartes, vilken bodde i behaglig avskildhet utanför staden.⁵² Vi utbytte åsikter i omkring fyra timmars tid: han framställde för oss sin filosofis innersta kärna, och jag hävdade, att all mänsklig kunskap, som utgår endast från sinnena och från tankens beräkning, är ofullständig och full av luckor. Vi åtskildes i vänskap: vi uppmanade honom att ge ut sin filosofis grundtankar (och de kom också ut följande år), och han uppmuntrade mig på samma sätt att förverkliga min plan, bl.a. med detta uttalande: Jag går inte utöver filosofin, och hos mig kommer sålunda att finnas blott en del av det, som i sin helhet kommer att finnas hos Dig.

60. Sedan saker och ting ordnats i Amsterdam (med Laurens De Geer, Hotton,⁵³ Rulicius,⁵⁴ och i det vördnadsvärda Konsistoriet, där jag tackade för de nya välgärningar, som bevisats vårt kring-spridda folk), skyndade jag till Hamburg. Men då jag passerade genom Bremen, vållades jag genom mina vänner ett dröjsmål på hela åtta dagar. Till mig i härbärget kom nämligen Ludwig Crocius med läkaren Neufville och bad å rådets vägnar, att jag skulle dröja mig kvar ett par dagar: de hade fått i uppdrag att tala med mig för att få fullständigare uppgifter om Undervisningslärans och om Allkunskapens grunder (min Språkdörr hade de nämligen redan infört, jämte andra skrifter, i sin förträffliga skola). De kom sålunda samman med mig dagligen till frukost och till middag; ibland var det en, andra gånger två eller tre. Till slut förhandlade de också med mig om att jag skulle åtaga mig skolans pedagogiska ledning, och de låg över mig med sakskäl, nämligen att denna skola sedan många år tillbaka varit en plantskola för den bömiska kyrkans unga teologer och att det sålunda ålåg oss att efter det tyska skolväsendets sammanbrott sätta in allt, vad vi kunde, på att återupprätta just denna enda skola. Om det inte var möjligt för mig själv, skulle jag dock övertala David Vechner (som hade skaffat sig ett namn genom att till den comenianska Dörren foga ett Latinets tempel, som finns att läsa i Samlade didaktiska verk, del 1, sid. 318 osv.); han finge inte vägra att komma till hjälp. Det kunde förresten få bli vem som helst av de våra, inte nödvändigtvis någon högt lärd, bara det vore en from och ärlig man, en

som visste att driva vår metod, osv. Jag gav mitt löfte beträffande Vechner utan att veta, att han under tiden åtagit sig rektoratet över skolan i Görlitz; detta skötte han också med all heder, men helt nyligen (detta år 1669) har han saligen gått ur tiden, osv.

61. I Hamburg sammanträffade jag huvudsakligen med den berömde filosofen Joachim Jung, gymnasiet rektor.⁵⁵ Han klagade på många sätt över att protestanterna inte hade ordnat det bättre (beträffande skolorna och kyrkorna) och framhöll med beklagande, att en grälsjuk filosofi hade fött en grälsjuk teologi och att det nu hade gått därefter, att knappast någon medecin ginge att anbringa. Han hade för några år sedan (tillsammans med Adolf Tassius och en del andra framstående personer) försökt allt, som kunde leda till upprättandet av en riktig filosofisk undervisning, men de för Tyskland ödeläggande krigen och människornas olyckligt förstummade själsliv hindrade allt. (s. 22 / 23) Han önskade, att denna lycka måtte förunnas Sverige, och om försöken slog väl ut, vore han, jämte dessa sina kollegor, beredd att följa efter, osv.

62. Mot Lübeck reste jag tillsammans med sex polska ädlingar, som var på hemväg från vistelse vid främmande akademier.⁵⁶ De avrådde mig från att resa till Sverige och inbjöd mig med vittomfattande löften att följa dem till Polen (en av dem, vid namn Adam Sucho-dolski, arvinge till en stor förmögenhet, framlade generöst en skriftlig, även av de övriga underskriven förbindelse). Men jag svarade, att jag hade givit mitt löfte och inte med hedern i behåll kunde dra mig tillbaka från detta. Eftersom nu genom samma personer mitt namn blev bekantgjort på värdshuset, kom ett bud från en rådsmedlem vid namn Leonard Elver för att inbjuda mig till frukost och, om jag tackade nej, framhärda i inbjudan. Jag kom, och se där mottogs jag av två söner till honom såsom en lärare, med ett litet tal på latin. När jag förundrades över vad som ägde rum, sade fadern: De är Dina elever, eftersom de har sina latinska kunskaper från Dig, från Din Förhall och Din Dörr. Jag sade: Har då detta barnsliga arbete, Språkdörren, gjort Comenius så omtalad i världen? Han svarade: Inte ett barnsligt arbete, utan en mogen mans och mer därtill. Och så berättade han för mig, vad som hade hänt, då en person (M.J.E.) hade försökt att i stället för mina böcker påbörda skolorna sina egna. På Rådets befallning hade hans metod granskats, men man hade inte funnit något särskilt i den och därför utfärdat ett dekret

om att Comenius' böcker skulle bibehållas. M. Engelbrecht hälsade själv på mig och rekommenderade denna sin metod:⁵⁷ man skulle endast förutskicka en del kunskaper medelst lexika och sedan snabbt komma över till texterna, osv. [Jag anför även dessa futtigheter, Maresius, eftersom jag av Din grälsjuka tvingats gå igenom mina reseanteckningar och då hittat på dem. Jag har förvisso själv aldrig beundrat dessa mina första försök (i skolans tjänst) utan förundrat mig över att andra beundrat dem, och att jag så ideligen ställts inför uppmuntande händelser av detta slag].

63. I Sverige hälsades jag först av den, som kallat mig dit, den ädle herr Louis De Geer, i Norrköping. Av honom sändes jag först till Johannes Matthiae Gothus (som var drottning Kristinas lärare i latin och nu också hennes religiösa rådgivare, och som snart blev biskop i Strängnäs; just då var han tillsammans med drottningen på rundresa till de olika landskapen före hennes kröning); han uppehöll sig i staden Örebro. Då han hade blivit insatt i alla detaljer, rådde han mig att gå fram steg för steg, från de mindre frågorna till de större, från de språkliga till de filosofiska, osv.⁵⁸ [När jag var i färd med att gå därifrån, sade han till mig: Vill Du ha ett samtal med Drottningen? Jag har inte något uppdrag från någon, sade jag. Han sade: Jag har låtit Drottningen veta, att Du skall resa i morgon, och att Du kanske inte bör få avlägsna Dig utan att ha fått äran att kyssa hennes hand. Hon frågade då: På vilket språk kommer han att tala till mig, och jag svarade: På de lärdas språk, så får han se, hur långt Eders Majestät kommit med hjälp av hans Språkdörr (han hade nämligen redan gått igenom hela denna med henne). Det skedde alltså: jag fick företräde hos Drottningen, och med beundran hörde jag henne tala felfritt på latin (mera hörde jag henne år 1646, i hela två timmar). Men detta har ingenting med vårt nuvarande ärende att göra].

64. Jag blev därefter tillsagd att bege mig till Stockholm till den vittberömde Rikskanslern, Herr Axel Oxenstierna,⁵⁹ och av honom blev jag så skarpt utfrågad under hela fyra dagars tid, som jag inte blivit av någon av de lärde. Först i frågan om skolan, genom alla frågor, som tänkas kunde, och slutet på dessa utläggningar blev detta hans anförande till mig: "Redan från mina första levnadsår lade jag märke till att den metod, som användes i skolorna, var en tvångsmetod, inte en naturlig metod, men jag kom inte på var haken fanns eller hur det skulle kunna förbättras. För 25 år sedan⁶⁰ hände det

emellertid, att jag av min i ärofull åminnelse bevarade Konung sändes till Tyskland, och därvid stannade jag i alla de akademier, som jag på resan kom förbi, och talade med de lärde om denna sak: (s. 23 / 24) men ingen kunde befria mig från mina betänkligheter. Jag fick till sist veta, att det fanns en man, som hade tänkt mycket över just denna sak och skrivit om den, nämligen Wolfgang Ratke: hos honom skulle jag kunna förfråga mig. Jag frågade alltså, och jag fick inte ro i mitt sinne, förrän jag fick tag på mannen och kunde höra honom. Men han, som inte var någon stundens man, framlade för mig till läsning en tjock bok med sina Iakttagelser, skriven på tyska, och jag lät mig ingalunda avskräcka utan svalde denna besvärlighet och gick igenom boken helt och hållet. Han syntes mig på ett ganska gott sätt avslöja sjukdomen hos skolorna, men hans botemedel tillfredsställde mig inte riktigt: Dina är av ett annat slag, de tillfredsställer alla önskemål i frågan, så vitt jag ser. Beträffande dem kom tillbaka i morgon, vid samma tid, den sjätte morgontimmen, ty nu kallar mina plikter mig iväg."

65. Jag återvände och fick av honom höra något, som jag inte hade väntat mig: till att reformera skolväsendet i hela det svenska riket hade av Riksrådet (ty Kristina hade ännu inte övertagit styrelsen) valts J.A. Comenius; även biskoparna hade tillstyrkt, därför att Comenius inte var kalvinist utan husit. Jag svarade, att jag inte visste vad jag skulle svara på denna sak, som kom så oväntat för mig. Då han likväl framhårdade, sade jag: Utan Unitetens instämmande kan jag intet lova. Han sade: Detta instämmande skall vi utverka. Jag: Jag har lovat mitt arbete åt England, så snart det åter har blivit lugnt där. Han: Som jag nu ser det vara där, finns ingen förhoppning om lugn inom 10 års tid. Till sist sade jag öppet: Vittberömde Herr Kansler, att åtaga sig att reformera hela rikets skolväsen är för en utlänning en sak som kan medföra mycken avund, ett farligt vågspel. Detta vore dock möjligt: må en eller flera utväljas från Edert folk, som tar denna börda på sina axlar: jag lovar att troget meddela, vad som har förunnats mig att tänka ut i denna sak, och vad som ännu kan förunnas mig. Han: Så kommer Du dock till oss, så vi har Dig här? Här kom mycket emellan, som gjorde, att vi denna dag inte kunde komma till någon uppgörelse.

66. När jag återvänt nästa dag, fick jag av honom höra följande: "Herr De Geer har enträget bett mig, att jag skulle övertala Dig att

komma hit över till oss, och han är beredd att med egna stipendier underhålla de lärde, som Du kan tänkas ta med Dig. Han är verkligen beröm värd, då han som god medborgare (han är nämligen naturaliserad hos oss) önskar sitt land denna heder, som vi hoppas på när Dina gnistor skall slå ut i eld, som skall utgå från denna vår nordliga del av världen. Men när jag nu har övervägt Dina skäl, skall jag skriva till honom att lugna sig. Du skall dock i gengäld göra oss till behag på en punkt, nämligen denna: Du skall inte vistas så långt borta från oss som i Polen; i stället skall Du komma och bo i Preussen eller i Pommern, så att vi kan kalla på Dig, så ofta som detta behövs." Jag svarade: Jag hoppas, att de mina skall gå med på detta, när jag inte helt och hållet tas bort ifrån dem. Han i sin tur sade: Vilken provins väljer Du? Jag svarade: Preussen. Och vilken stad i Preussen? Jag tänker efter, sade jag, om Thorn eller Danzig. Han: Varför inte Elbing? Jag sade: Den platsen är obekant för mig, jag har aldrig sett den. Han: För mig är den inte obekant: det är en ljuvlig plats, lugn och lämpad för Dina lärda sysslor. I rådet finns det flera lärda och förståndiga män, och deras gunst skall inte svika Dig. Och vad viktigast är: man har frihet i religionsfrågor. I rådet, bland borgarna och bland prästerna själva finns det dels luteraner, dels reformerta, men de är inte fientligt inställda mot varandra utan förkunnar Guds ord i endräkt från samma predikstol och utdelar de heliga sakramenten vid samma altare, osv. Jag för min del anser det vara av största vikt, att Du håller Dig opartisk vad religionsfrågorna beträffar, när nu hela riken på båda sidor börjar visa intresse för Dina ansträngningar, osv. Jag lovade sålunda detta, och ville ta farväl, då jag följande dag ämnade återvända till herr De Geer. Men han sade: Jag släpper inte iväg Dig ännu, jag har ännu en del allvarliga spörsmål, om vilka jag skall tala med Dig i morgon: men var i dag gäst vid min enkla middag, som inte, liksom frukosten, blir offentlig utan privat. Så skedde också, och kvällens timmar tillbragtes under förtroliga samtal. (s. 24 / 25)

67. Då jag följande dag kom tillbaka, sade han: Jag vill tala med Dig om större ting, som jag vet att Du arbetar med: jag har nämligen läst Förelöparen till Din allkunskap. Du synes mig hoppas på något slags upplyst, kristligt, fredligt och som man säger gyllene århundrade, är det inte så? Ovetande om vad han hade i sinnet svarade jag med glad uppsyn: Så är det, vittberömde Herre, så hoppas jag. Med

ett plötsligt allvarligt uttryck i sitt ansikte sade han: Jag besvär Dig som lärd och som teolog, säg mig, om Du på allvar känner det så, eller om Du skämtar. Jag sade: Förbannelse må drabba den, som vill skämta i en så allvarlig sak och uppträda bedrägligt mot Guds kyrka. På allvar känner jag det så, och detta är min tröst, som håller mig uppe i min kyrkas och mitt folks olycka, osv. Han sade: Kan Du tåla, att någon säger emot? Jag svarade: Det kan jag, och det t.o.m. vill jag. Denna Förelöpare har nämligen publicerats (visserligen inte av mig utan mig oåtspord av mina vänner) därför, att det skulle bli möjligt att fånga in de lärdes omdömen. Om detta nu gäller alla lärda, varför då inte Dig, en man av mogen visdom? Han sade: Jag skall mot Dig ställa upp argument tagna från de Heliga skrifterna, och från Förnuftet, så att Du må förstå, hur fåfängt det är som Du hoppas på. Jag svarade: Jag är beredd att höra på. Då sade han: Vi har ett klart och tydligt Kristi vittnesbörd: 'När människosonen kommer, skall han väl då finna tro här på jorden?' Nu väntar vi alla när som helst, att Kristus skall komma för att döma, och Du vill då sprida ut tro bland folken? Hur är det med detta? Jag svarade: Detta ställe är det enda, eller i varje fall det enda viktiga, som kan ställas upp emot tusen andra, vilka förkunnar Kristi slutliga seger och kyrkans triumf här på jorden. Det är inte givet i det syftet att göra övriga delar av Skriften dunkla utan för att förklara dessa (liksom på en målning mörka färger och skuggor användas för att med sitt ljus lysa upp intilliggande detaljer). Och vi må tacka Gud, som försett oss med närliggande nycklar till de dunkla ställena, osv. Och så visade jag utifrån den ifrågavarande liknelsens syfte, som är 'hurusom man alltid bör bedja' (Luk. 18 Om den orättfärdige domaren, och änkan, som ropade efter rätt, v. 1), att det där inte är något tal om historisk eller rättfärdigande tro (så som man betecknar religionen) utan om tron, eller förtröstan, på bönhörelse: man skall aldrig misströsta även om allt synes hopplöst. Så att för mig har detta ord (sade jag) ingen annan innebörd än detta Filons yttrande, att Gud ofta skjuter upp befrielsens timme ända till dess vi nått förtvivlans timme. Han sade: Men här är inte tal om Gud faders utan om Kristi ankomst. Jag svarade: Just därför, att Fadern har givit all makt att döma åt Sonen (Joh. 5:22 och 27). Då sade han: Jag har aldrig hört detta ställe utläggas på detta sätt. Jag svarade: Och jag kan inte minnas, att jag läst det någorstädes, men saken är mig klar.

68. Så lugnade han sig och drog inte fram något mera ur Skrifterna utan gick i stället över till Förnuftet. Vi (sade han), som har händelsernas styre i vår hand, märker dagligen, huru lätt, och av hur obetydliga orsaker, tvister uppstår, och hur svårt det är att bilägga dem, sedan de väl uppstått. När sålunda allt här i världen är så ytterst fullt av oenighet, varifrån har Du sådant hopp om att fred skall kunna skapas? Här framlade jag ur de Heliga skrifterna och utifrån det sunda förnuftet grunderna för mitt hopp på ett sådant sätt, att han för sin del, efter att ha lyssnat uppmärksamt, till sist sade: Jag tror, att ingen tidigare har tänkt sig saken på detta sätt. Fortsätt på denna grund: antingen kommer vi därmed äntligen till en uppgörelse eller kommer det att stå klart, att det inte finns något hopp kvar. Och så lät han mig gå med en önskan om Guds välsignelse. [Uppsala Akademis kansler, vittberömde herr Johan Skytte, ville visserligen, att jag skulle resa med honom för att göra bekantskap med professorerna och med ärkebiskopen herr Laurentius Paulinus (som just då när som helst väntades tillbaka från Lappland efter en långvarig visitation av nya kyrkor, som tagit hela sommaren i anspråk). Men Rikskanslern avrådde med orden: Jag vill inte utsätta Dig för mängden].⁶¹

69. Jag återvände sålunda till Norrköping och överlämnade där brevet från kanslern till herr De Geer (som förundrade sig över att det var skrivet helt egenhändigt av kanslern, vilket han aldrig förut hade sett)⁶²; och eftersom det skepp, (s. 25 / 26) som skulle föra mig till Preussen, just då hade återkommit från Livland och det krävdes ett par dagar för att lasta av det, saknade vi inte tid att överlägga om diverse angelägenheter. Då han bl.a. erbjöd sitt penningunderstöd (inte endast för mig utan även för de lärde, som skulle bli mina medarbetare), och jag bad om en skriftlig bekräftelse av detta löfte för att inför dem, som jag ämnade inbjuda, säkert kunna styrka mina ord, ville han inte ge någon sådan: han sade, att han föredrog att man litade mera på hans ord än på något skrivet. Under en promenad följande dag frågade han om våra landsflyktiga, till vilka landsdelar de hade blivit kringspidda, hur de hade det på det och det stället, hur många de var, osv. Jag svarade, att jag hade en förteckning över överlevande präster och änkor och föräldralösa. Han bad att få se denna, och vi räknade då ihop till 94 präster hos dem, som blivit mottagna i Ungern och i Polen, med tre föreståndare. Jag frågade då, om han vore villig att utsträcka sin skyddande hand av kristlig kärlek,

och den heroiska frikostighet han annorstädes utövat, även till dessa medlemmar av vårt folk, nämligen genom att överföra en del av det, som var bestämt för de arbetande, till de bedjande. Han stannade och tänkte efter, och så sade han: Låt oss inte blanda samman dessa ting, må dessa ärenden hållas åtskilda. Åt Dig, och åt Dina medarbetare, skall jag ge vad jag har lovat; åt de andra skall jag anvisa 1000 daler årligen, så länge som de låter Dig syssla med dessa arbeten. Hälften går till dem, som bor i Polen, resten till dem i Ungern, då jag ser, att antalet är ungefär lika stort på båda sidor. Jag skall lämna ett brev till dem om att släppa Dig fri, och Du skall lämna fram det tillsammans med de små gåvorna. Med mina ögon och händer riktade mot himlen prisade jag Gud, som åt oss olyckliga spillror här i världen frammanat en sådan välgörare; och detta omnämner jag här, för att eftervärlden i tacksamt minne måtte bevara en så upphöjd adelhet.

70. Han skildes slutligen ytterst vänligt från mig efter att ha ställt upp tre villkor: 1. att jag tillsvidare skulle lägga allkunskapen åt sidan och helt inrikta mig på färdigställandet av läroböcker, 2. att jag inte skulle ändra det beslut jag fattat om Elbing, 3. att jag till medarbetare hellre skulle välja yngre studerande än äldre män med familj, eftersom de yngre lättare kunde avskedas, om någon händelsevis inte skulle visa sig tillfyllest.

[När jag kommit hit i mitt försvarstal (den 19. sept.), angreps jag plötsligt av en smittosam sjukdom, en häftig feber, som härjade Holland, och den ryckte pennan ur min hand; och gammal som jag är drabbades jag så hårt, att jag tycktes mig få uppge allt hopp om att överleva och endast få tänka på en salig hädanfärd. Detta i synnerhet sedan jag fått meddelande om att Peter Serarius, och strax efteråt Cocceius, hade dött i liknande sjukdom, och jag kom till tröst att tänka på detta Melanktons yttrande (som efter hans död påträffades bland hans anteckningar): 'Frukta icke döden, ty den skall befria Dig från syndabördan, från satans angrepp, från teologernas raseri osv.' Vissa mänskliga tankar kom visserligen in i sammanhanget (nämligen bilden av den glädje, som Maresius skulle erfara vid tre av de våras död, liksom om Gud bekräftat och utfört sin dom över oss, och jag oförsvarad måste dö med de skymfer jag tillfogats); men anden övervann denna lätta frestelse och lade alla mina angelägenheter (liv och död, ära och vanära) helt och fullt i Guds hand, och om intet annat bad jag än om nåd genom Kristus för alla mitt livs

synder. Och detta inte blott för mig utan till på köpet även för min förföljare Maresius, som inte visste vad han gjorde: jag bad, att det måtte givas även honom att före livets slut erkänna sina misstag, göra avbön inför Gud och finna nåd. I hopp om att på detta sätt inför Gud bli försonad med honom fick jag lugn i min själ, och jag inväntade Guds avgörande timme.

Men se, det behagade min Gud att draga mig tillbaka från gravens rand och återge mig hoppet om livet! Mot slutet av oktober lät han febern gå tillbaka, välsignat vare hans namn. (s. 26 / 27) Under hela tre månaders tid satt dock rester av den långvariga sjukdomen kvar i min gamla kropp och hindrade krafternas återvändande: så äntligen den 6 januari 1670 kunde jag med darrande hand åter fatta pennan. Jag riktade brinnande böner till Gud, att han med sin godhets ande måtte leda mig, så att jag förmådde utforma det, som ännu var att tillägga till denna skrift, på så sätt att inte någon människa genom den skulle råka illa ut utan att den snarare skulle bli till uppbyggelse i det goda, både för mig och för Maresius och för andra. Amen, helige Gud! Amen. Och i sin godhet förelade mig Gud två hälsosamma råd: för det första *att snabbt taga mig ur dessa tvister med herr Maresius* och snarare ägna all tid (jag vet inte, hur stort mått därav Gud genom detta sista uppskov har uppmätt för mig) åt mitt redan påbörjade, av goda människor efterlängtade men av Maresius med så många skymf-ord smädade verk om allkunskapen, 2. *att inte draga honom inför en offentlig domstol* utan låta allt det, som ännu kunde vara att avhandla med honom, avgöras inför samvetets domstol (där Kristus har sitt domarsäte). Jag måste sålunda skynda mot dessa mål genom att i så korta ord som möjligt avsluta berättelsen om mina vistelser i andra länder (vilken Maresius genom sina falska och nesliga uppgifter fullständigt vanställt).]

71. Jag kom alltså till Elbing och mottogs där välvilligt av herrar rådmän, och dagen därefter tillförsäkrade mig hela rådet (genom att till mig sända en sekreterare) allt sitt välvilliga bistånd, som jag sedan också erhöll under hela den sexåriga vistelsen där. Värt att minnas är det, som inträffade hos den lärde rådmannen herr Coy. Han var tillika skolans överstyresman och den som främst hade förordat införandet av vår metod; därför visade han sig också särskilt glad över min ankomst. Han frågade mig, hur jag hade kommit på tanken att vilja slå mig ned hos dem. Jag svarade, på inrådan av Herr Kans-

lern över Sverige. Han sade: Hur kom han att ge Dig detta råd? Jag återgav nu herr Kanslerns ord, så som de anförts i § 66. Han förundrades ännu mer över detta och sade: Kan jag tro, att detta förhåller sig så? Jag hittar inte på någonting, sade jag, och varför skulle jag göra det? Då sade han, helige Gud, huru underbara äro icke Dina vägar! Och till mig sade han vidare: "För att Du må upphöra att förundras över att jag förundrar mig över detta, skall jag berätta för Dig, vad som hände hos oss. Gustav Adolf, Sveriges konung, hade år 1626 underkuvat en del av Preussen och även vår stad. Efter att ha slutit stillestånd på sex år med den polske konungen ämnade han med sin här tåga vidare mot Tyskland och kvarlämnade då som guvernör över Preussen sin kansler, just denne Herr Oxenstierna.⁶³ Han valde att slå sig ned här hos oss, och efter en kort tid kallade han rådet inför sig och tilltalade oss i den hårdaste ton och sade: Jag vill veta av Er, invånare i Elbing, vilka Ni är! Jag trodde mig skola bo bland evangeliska luteraner, men nu märker jag, att det bland Edra medborgare och bland Er själva här i rådet och bland Edra präster finns kalvinister, och Ni finner Er med vett och vilja däri: men jag kan på intet sätt blunda för det. Om jag visste, vilka av prästerna som är be-smittade av kalvinismen, skulle jag förvisso med mina egna händer rycka ned denne varg i fårakläder från predikstolen. Jag vill nu veta, hur saken ligger till! När alla vände sina blickar mot mig (jag hade nämligen detta år för första gången blivit vald till rådmän, statens talesman), svarade jag: Vittberömde Herre, denna fråga kommer alldeles oväntat för oss (vi hade nämligen räknat med att det skulle bli fråga om något slags tribut); vi skulle vilja bedja Dig om tillstånd att överlägga i enrum. Då sade han: Där har vi kalvinisternas strategi, att konstra! Jag tillåter det inte: jag vill ha svar på stående fot. Då (*sade herr Coy*) åkallade jag tyst Gud och talade sedan på följande sätt: Det är så, vittberömde Herre, att vi hos oss inte vet av den partiprägel, som vidlåder Luthers och Kalvins namn. Vi är evangeliska kristna, vi vill att vårt folk skall läras trons satser ur evangeliets böcker, och de invecklade skolastiska frågorna överlämnar vi åt skolorna. Om nu någon av prästerna följer den eller den lärofaderns mening, så må han ha detta för sig själv och inte offentligt störa kyrkan därmed. Och Eder Berömdhet skall inte tro, att denna vår kyrkas ställning har införts av oss, (s. 27 / 28) som står här: nej, sådan har vi fått den från våra fäder och förfäder, alltifrån den första re-

formationen. Då de såg den trista början till schismerna mellan de evangeliska rörelserna (som berodde på lärofädernas olika åsikter) och fruktade en ännu ledsammare fortsättning, kom de till den visa slutsatsen, att de borde förekomma dessa schismer genom att inte tillåta de stridiga frågorna att komma in hos sig. Om ändå hela Tyskland hade gjort så, om ändå hela Tyskland vore ovetande om vad som är *luterisch* eller *calvinisch* eller vad som kallas så! Man skulle då inte se sig hamnade i sina egna olyckor, dit man störtat sig genom att ange varandra, ja genom att förfölja varandra eller utlämna varandra till förföljelse, osv. Vad säger Du till detta, Herr Kansler? frågade jag. Han sade: Intet annat än *Es lest sich wol sagen* (Det kan väl så vara), och så lät han oss gå och yttrade inte vidare något i denna sak. Då jag nu hör att han godkänner den måttfullhet, som han en gång ogillade, förundrar jag mig över och prisar kraften i Guds verk.”

[Detta omtalar jag på detta ställe, för att det skall stå klart, att även en vis kan lära av en vis, och att det inte är missprydande för en kristen och en from ivrare att ändra sin åsikt till det bättre].

72. Efter att ha hyrt mig en bostad i Elbing, skyndade jag sålunda till Lissa och överlämnade till föreståndarna brevet jämte gåvorna. Efter överläggning fattade de det beslutet att låta mig få ledigt för det ifrågavarande arbetet: och som amanuenser tilldelade man mig fyra av kyrkans yngre studerande.⁶⁴

73. Då jag därifrån skyndade till Elbing med min familj, inträffade en oväntad händelse, som skulle medföra ett kraftigt dröjsmål för mina arbeten. När jag kom till Marienburg för att övernatta där, meddelade mig nämligen platsens präst (Johann Episcopus från Mähren), att den vittberömde provinsståthållaren av Lill-Pommern (greve Gerhard Dönhoff) tagit illa upp, att jag nyligen rest förbi utan att hälsa på honom, och han hade nu givit honom i uppdrag att hejda mig på återvägen i och för ett besök hos honom. Vi begav oss sålunda dit; och sedan han ivrigt förhört sig om, vad som försiggått i England, Belgien och Sverige, frågade han, om mitt arbete på allkunskapen också syftade till att förlika religionerna sinsemellan. Jag svarade: Inte annat än som en följdforeteelse: om de filosofiska stridigheterna händelsevis till stor del skulle dö ut, skulle människorna bli gynnsammare stämda mot att utjämna också de teologiska motsättningarna. Då prisade han den gudomliga försynen, som hade ordnat så, att jag nu skulle slå mig ned i Elbing, där Bartholomeus Ni-

grinus, som just bedrev irenik, redan bodde. Jag svarade, att jag var främmande för detta slags strävanden, och att denne man var mig synnerligen misstänkt. Han sade: Du kommer att tycka annorlunda, när Du lärt känna grunderna i denna fråga. Jag ber Dig (sade han), bliv förtrogen med honom, och låt honom bli förtrogen med Dig: Du skall få se att vad som nu skrämmer Dig kommer att mynna ut i samarbete.

74. Denne Nigrinus var schlesier till nationen, av lutersk religion, men när han fördrivits från sitt land, blev han reformert präst i Danzig;⁶⁵ han var en lärd man och en synnerligen skarp debattör och därför mycket högt skattad av herr provinsståthållaren Dönhoff. Av provinsståthållaren hade Nigrinus med nedsättande ord eggats att våga sig på en sammandrabbning med kapucineren Valerianus Magnus (vilken förut hade givit ut böcker om den katolska och den icke-katolska trosregeln och övermodigt triumferade över protestanterna, eftersom ingen längre vågade träda fram och säga emot; så även i Danzig, där han tillsammans med konung Vladislaus hade råkat på en av sina antagonister, Botsac, och förgäves provocerat denne); provinsståthållaren hade upprepade gånger sagt till Nigrinus, att religionens förrädare var våra egna teologer med sin helt olämpliga tystnad och fruktan. Med kungligt bemyndigande pålystes sålunda en högtidlig disputation, och den fortsattes, i närvaro av ledande personer från båda sidor, under hela fyra dagar (s. 28 / 29) med sådan glöd (och på båda sidor upptecknade amanuenser allt till protokoll), att munken började vackla och man i fruktan för att katolikernas sak skulle falla med konungslig befallning fick disputationen avbruten och uppskjuten till annan tidpunkt; och det gavs befallning om att båda sidors protokoll skulle förseglas med de ledande personernas sigill och för framtiden bevaras i rådhuset i Danzig. Men följande dag skickade konungen till Nigrinus (för hans utmärkta sätt att sköta saken) den verkligt konungsliga gåvan av 9000 floriner, och utverkade, att protokollen i stället skulle förstöras. Men munken hälsade dagligen på Nigrinus och uppmanade honom att fortsätta den påbörjade diskussionen. Han sade sig aldrig ha träffat på någon, som varit i stånd att bättre formulera tvistefrågan och kraftigare driva sin tes. Ett sådant pund skall Du inte gömma undan, Nigrinus, utan sätta det i omlopp, så att det kan bringa sin herre vinning. Sedan jag återvänt till Rom (sade han), skall jag inför påven och det

heliga Kollegiet hävda, att protestanterna inte är heretiker i egentlig mening, eftersom de kan försvara sina dogmer utifrån skrifterna och koncilierna och kyrkofäderna. Men de är schismatiker och detta genom vårt förvållande, eftersom vi inte söker bättra de missbruk, som insmugit sig, och inte avlägsnar vrångbilderna från deras ögon.⁶⁶ Han tillade: Du skall inte tro, Nigrinus, och ingen annan heller, att den romerska kyrkan inte vidkännes sina egna brister, inte bara i fråga om liv och riter utan även i fråga om läran: det gäller bara hur den på ett anständigt sätt skall komma fram till en förbättring. Det vore alltså bättre, om Nigrinus erbjöde sina tjänster till att läka hela kyrkans sår än att han ägnade sig åt blott en från kyrkans kropp avsondrad del, osv. Med ett ord: Valerianus ordnade så med Nigrinus, att denne blev lockad av förespeglingarna och först avsade sig pastoratet i Danzig och sedan reste till Warszawa och överlade med biskoparna.⁶⁷ Därefter reste han med Valerianus så långt som till Mähren, men där greps han av rädsla att följa med ända till Rom, och han vände tillbaka och köpte sig ett hus i Elbing och slog sig ned där].

75. Dit kom även jag och fick honom snart på besök, och efter hand avslöjade han sina hemliga planer för mig och uppmanade mig att slå mig samman med honom. Han sade, att det vore riktigare att jag erbjöd mina tjänster åt Polens konung och land än åt detta mörka hörn som Sverige var.⁶⁸ När jag sade, att jag hade lovat och inte kunde ändra mig, sade han: Hur mycket har Du årligen? Fyrahundra kejsrerliga. Han: Och för detta skall Du även hålla Dig med amanuenser? Ja, men de får något i tillägg för kläder. Han sade: Du får ju inte Ditt bröd, Du får ju inte Ditt bröd! Jag svarade: Människan lever inte av bröd allena, osv. Han: Av mig får Du det dubbla, ja det tredubbla, fyrdubbla. Så stor summa behöver jag inte, sade jag, jag nöjer mig med livsuppehälle och kläder. Han: Skattar Du då Dig själv så lågt? Kort sagt, han låg över mig på så många olika sätt, att jag till sist sade: Jag bönfäller Dig, Nigrinus, rubba inte mina planer. Jag har, jag vet inte hur, alltför mycket dragits fram i ljuset, man väntar sig av mig sådant, som jag inte vet om det finns hos mig; därför har jag för att pröva mina krafter dragit mig tillbaka till detta Patmos. Skall Du nu åter dra bort mig därifrån till andra angelägenheter? osv., osv.

76. Jag har glömt att beröra, att jag per brev underrättade Hartlib

om det beslut, som fattats i Sverige, att jag skulle lägga allkunskapen åt sidan och ägna mig åt språkfrågorna. Detta beslut ogillade han av många skäl (även med denna soloikism:⁶⁹ 'Vart, o dödlige, störtar Du hän, för litet Du dristar?' — och han antydde, att dessa mindre ting kunde skötas av andra); han hoppades, att det ännu skulle kunna ändras, och framhöll ivrigt, att de viktigaste sakerna borde få företräde. Detta brev sände jag till min Mecenat och bad honom tänka över skälen. Men förgäves, jag fick tillsägelse att fortsätta med läroböckerna. För att dock i någon mån tillfredsställa deras förväntningar, som ville driva på allkunskapen, gav jag ut (på ett tryckeri i Danzig, år 1643) (s. 29 / 30) en Framställning av allkunskapen, som snart trycktes om i London, i Paris, i Amsterdam osv.⁷⁰

77. För att återvända till Nigrinus, tog han till en annan murbräcka för att bringa mig till kapitulation, i det han för mig uppvisade ett brev från Valerianus i Rom, med hälsning till mig. I detta stod bland annat följande: För denne man synes ett själarnas ljus ha flammats upp, så helt som han ger sig åt strävan att främja människosläktets hälsa. Säg honom, att jag är beredd att till hans Allkunskap lägga två småsaker (Nigrinus hade nämligen, mig ovetande, sänt Förelöparen till allkunskapen till honom). Strax visade han mig en plan, som han gjort upp med samme Valerianus, underskriven av bådas hand, om att efterforska (Valerianus i Italien, Nigrinus i Tyskland) män, som vore lämpade att reformera filosofin, så att kyrkan inte för all tid skulle stå i beroende av den profana, den aristoteliska, filosofin, osv. Han hyste hopp om att kunna vinna professorn i Helmstedt, M. Horneius, för detta syfte: om jag slöte mig till denne, skulle detta vara ett gott tillskott, osv. Men jag vägrade helt enkelt att låta mig förledas till något sådant.

78. Vid ett annat tillfälle delgav han mig en annan hemlighet: Polens konung ville (med biskoparnas samtycke) sända brev till övriga konungar och furstar i kristenheten, i vilka han fördömde de blodiga religionskrigen och rådde till fredliga lösningar. Dessa skulle dock vara av ett annat slag än de, som dittills hade prövats, då man försökt med storslagna allmänna koncilier eller enskilda här och där anordnade samtal mellan teologer, ty i sådana fall brukade en del trycka ned de andra genom sitt antal eller sin auktoritet, eller genom sin makt, eller förleda dem med listiga argument. Han ville i stället, att fromma och lärda teologer av moget omdöme utrustade med furstligt be-

myndigande skulle samlas på en viss plats och med ledning av Skrifterna och den äldsta tiden noggrant gå igenom allt, som var stridigt och därvid överallt försöka se, vad som kunde vara sannare och bättre och i lugn och ro ställa samman detta, så att ingen svårighet lämnades olöst för någon. För detta hälsobringande ändamål ville konungen ställa sina fredliga provinser till förfogande, i främsta hand Preussen och där staden Elbing, och inga kostnader skulle få sparas för ett så heligt syfte, osv. Då dessa planer syntes mig helt måttfulla, tillade jag ett par saker för att rekommendera dem; detta vållade mig dock sedermera en del svårigheter.

79. År 1644⁷¹ upplyste mig nämligen Nigrinus om att han av Konungen och biskoparna blivit kallad till Warszawa, och att jag skulle bli hans följeslagare. Följeslagare, sade jag, vad har jag i Warszawa att göra? Han: Konungen kommer att låta sända efter Dig. Jag svarade: Konungen låter inte sända efter en vanlig enkel okänd person, om inte Du har hittat på någonting. Jag blev mer upprörd, och sade: Jag ber Dig vid Gud, Nigrinus, stör mig inte. Sköt Du Ditt förutan min hjälp, och låt mig i tysthet sköta mitt. Då sade han: Jag släpper Dig inte, förrän Du skrivit ned vårt nyligen hållna samtal. Vad skulle jag göra? För att köpa mig lugn från hans fräcka attacker kastade jag ned det på papper, eftersom jag var säker på att där intet fanns, som skulle kunna bli till skada för mig eller för andra. Efter att ha fått detta papper av mig gav han mig något annat, nämligen Valerianus' böcker om trosregeln,⁷² för att jag under tiden skulle läsa dessa. Jag sade, att mitt arbete hindrade mig, och att jag inte var intresserad av polemik. Han svarade: Jag besvär Dig att läsa, och om Du inte läser, kallar jag Dig inför Kristi domstol. Ni har för sed att fördöma katolikerna som bilddyrkare osv. men vill inte tränga in i saken i detalj. Med dessa ord, som avslöjade, att han redan var ganska benägen att byta religion, avlägsnade han sig.

80. Med hans ord i minnet beslöt jag mig för att ägna några dagar åt att läsa igenom boken i fråga; först läste jag rakt igenom men snart nog på allvar, då jag insåg, att saken var viktig. Resultatet därav blev detta "Tvåfaldiga svar till Valerianus,"⁷³ som kort efteråt (på enträgen bön av mina vänner, åt vilka jag hade givit det för granskning) gavs ut i Danzig (s. 30 / 31) i Ulrich Neufelds namn men som nyligen tryckts om i Amsterdam med mitt namn öppet utsatt.

81. Under tiden när oss på ryktets vingar meddelandet om att Ni-

grinus i Warszawa bytt religion och öppet bekänt sig till den romerska. Och så var det. Biskoparna hade nämligen frågat honom, på vilket sätt han ville försäkra dem om att han med sina aktioner inte ämnade förgripa sig på den romerska kyrkan. Liksom han tidigare hade skrivit under den augsburgska bekännelsen, skulle han så även våga skriva under deras, som var det tridentinska konciliet? Då han sade ja, om allt vore att fatta i katolsk mening, sade de: Skriv då under. Och han skrev under. De sade: Detta är ännu inte tillräckligt, vågar Du också bekänna Ditt samgående med den romerska kyrkan genom att under en gestalt anamma nattvarden? Han satte sig först emot detta, men då han inte längre visste, vart han skulle vända sig, gick han med på det, om det blott kunde ske i hemlighet; detta för att man skulle undvika, att de evangeliska toge anstöt, och för att hinder ej skulle läggas för ett samgående med deras kyrka. Det utlovades, att det hela skulle äga rum i ärkebiskopens eget kapell, nästa dag vid åttonde timmen. Detta hemlighöll man dock på det sättet, att det blev bekant för alla, och många strömmade samman till skådespelet, även evangeliskt kristna; och de fick se ärkebiskopen sitta vid kapellets dörröppning i färd med att lösa Nigrinus, som låg inför hans knän, från hans avfälliga tro. Denne förklarade visserligen, att han gick över till den romerska kyrkan inte som avfälling utan för att åstadkomma en förening.⁷⁴

82. De häftigt upprörda evangeliska kristna hånades av de påvliga med att man nu redan triumferade över den nylige triumfatorn, och biskoparna var speciellt hånfulla mot provinsståthållaren av Lill-Pommern;⁷⁵ hans patriark hade redan föregått med gott exempel, och det vore bara att följa i hans spår. Denne svarade: Oförsiktigt, mina Herrar, har Ni gått tillväga med detta Ert handlande. Om Ni alltfört låtit honom förbli maskerad, skulle Ni ännu längre ha kunnat föra oss bakom ljuset genom detta orättfärdighetens instrument och utsätta oss för ännu mer spott och skada;⁷⁶ men nu, sedan denne Iskariot har avslöjat sig, förmår Edra konster intet mera. Och full av harm lämnade han Warszawa (utan att avvakta riksdagens avslutande). Då jag fick höra, att han återvänt hem, skyndade jag till Marienburg för att av honom fullständigare få veta, vad som hade skett, och framlägga mina bekymmer över det nära umgänget med den trolöse (som tillkommit på hans Berömdhets inrådan) och samtidigt fråga, vad jag nu borde fatta för beslut. Samtidigt hade rådman-

nen i Thorn, Johann Pruss, anlönt, och provinsståthållaren behagade ge oss båda företräde samtidigt för ett samtal om den beklagliga händelsen. Sedan han länge utgjutit sig över den stora skandalen frågade han mig, varför jag behövde frukta mer än andra. Jag svarade, därför att jag mera förtroligt hade meddelat honom vissa saker, osv. Och jag visade fram skriften 'En väns påminnelse till en vän om de olik-tänkandes återförenande.'⁷⁷ De läste igenom den och frågade så, varför jag var rädd för denna skrifts skull. Det var en from, lärd, måttfull skrift, som ingen kunde undgå att gilla, inte ens de häftigaste motståndare. Jag svarade: Han hotade mig med att jag skulle kallas till Konungen. Jag har i mitt hemland fått tåla mycket av papisterna och fruktar dem i allt, t.o.m. deras åsyn. Han sade: Nu lever Du i Polen, inte i Böhmen; håll bara Ditt bröst fast härdat mot detta 'Jag skall giva dig allt detta, om du faller ned och tillbeder mig.' Jag svarade: Det är ingen fara i detta avseende. Alltså ingen fara alls, sade han. Om Konungen kallar Dig, reser jag med Dig, jag för Dig dit och tillbaka, osv. Jag sände likväl meddelande om det skedda även till Sverige och bad om råd: men jag blev tillsagd att stanna kvar.⁷⁸

83. Under tiden utgick från Konungen och ärkebiskopen⁷⁹ inbjudningsbrev till de evangeliska kyrkorna till ett kristet kärlekssamtal (s. 31 / 32) i Thorn i september månad. I syfte att överlägga om vad som var att göra, utlyste de våra snabbt konvent i de olika landsdelarna, och jag kallades därvid av de mina till Stor-Polen. På alla ställen kom man till den slutsatsen, att tidsfristen var alltför knapp och att man av konungen borde utbedja sig uppskov till följande år, osv. Sedan detta utverkats, inbjöd den fromme furst Janusz Radziwill de våra från alla landsdelar till sig i Orla i Litauen för endräktigt rådslag; och adelsmän och präster infann sig i stort antal. Även jag kom dit på uppdrag av de mina i Polen men sänd av rådet i Elbing i deras egen vagn, detta trots att andra luteraner inte sände teologer utan nöjde sig med att låta kurirer frambringa brev. Vad som där förhandlades, har framlagts offentligt: jag skall för min del privat beröra en del detaljer för att tillbakavisa alla Maresius' förfalskade framställningar.

84. Beslut fattades om att tack skulle framföras till Konungen (för att han medgivit ett helt års uppskov); vidare om att man under tiden skulle inhämta råd från utländska teologer, att man, var på sin

plats, skulle utvälja personer lämpade att bege sig till samtalet och slutligen att man till Konungen skulle sända legater, av adelsmännen, från det pågående konventet i Orla. För att uppmuntra dessa, och oss alla, blev jag uppmanad att hålla ett välgångstal inför deras avresa, och så gjorde jag, med ämne taget från Apostlagärningarna 24, v. 14, 15, 16. Sedan jag avslutat detta, började den fromme Fursten nådigt förhandla med mig — först personligen och sedan genom att till mig sända de litauiska kyrkornas biskopar — om att jag skulle flytta till Litauen och slå mig ned i hans fäste Lubecz vid Memel och där utarbeta mitt verk om allkunskapen. Där fanns det mycket välförsedda furstliga biblioteket, och Hans Höghet skulle för övrigt se till att vilken text jag än skulle kunna behöva, skulle anskaffas, från vilket land det än vara månede. Det skulle också stå mig fritt att kalla till hjälp lärde i hur stort antal jag ville, och för att främja det förnämliga verket vore Hans Höghet beredd att kosta på ända upp till en fjärdedel av sina tillgångar. För denna oerhörda frikostighet, detta verkligt heroiska nit, tackade jag så som sig borde men förklarade, att saken för tillfället inte vore möjlig på ett anständigt sätt (eftersom jag redan utfäst mig på annat håll); man finge se, vad tillfälle Gud och kommande dagar sedan kunde skänka [Vi visste dock inte om Guds rådslag att över Polen och Litauen sända sina domars storm i form av rasande krig och grymma förföljelser mot kyrkan, i vilka många fromma präster och kyrkans beskyddare, och själve den höge Fursten, sveptes med och gick under, o ve!]

85. Sedan jag kommit tillbaka till Elbing, underrättade jag inte blott rådet där utan även min Mecenat i Sverige om vad som hade ägt rum i Litauen, och det vann gillande, med undantag av att jag inte skulle få vara med om samtalet i Thorn utan vid denna tid bege mig till Sverige. Detta lyckades jag också utverka av de mina i Lissa, men andra (från Lill-Polen och Litauen) gick kraftigt emot det och förklarade, att om Comenius droge sig undan, skulle han inte blott bli misstänkt för att vara i förbund med Nigrinus utan även bli anklagad för att ha svikit Guds sak. De mina kom nu på en medelväg, nämligen att jag åtminstone till en början skulle vara med om samtalet, detta för att medla mellan reformerta och luteraner (vilkas öra de hoppades att jag i någon mån hade); vi borde nämligen inte avlägsna oss från varandra i varje fall i de artiklar, som vi gemensamt försvarar gentemot papatet, då vi i så fall skulle råka så oför-

enligt i motsats till varandra och bli till spott för våra fiender, som dessa själva utan tvivel vore ute efter.

86. Men denna mina medbröders fromma omsorg (för att skapa något slags enighet inför motståndarna) var förgäves. Luteranerna skrev nämligen till kurfursten (s. 32 / 33) av Sachsen, att han skulle sända någon tillförlitlig teolog till dem, och denne sände då professorn i Wittenberg, Hülsemann; på denne, som i Thorn gjordes till deras preses, kom det att bero, att det inte gick att komma fram till något slags måttfullt uppträdande. Ty han hade tre år tidigare ådagalagt sin oförsonlighet genom att ge ut sin skrift 'Den oförsonliga kalvinismen,' och nu ansåg han det ohederligt att draga sig tillbaka från denna position. När jag med de minas bifall på det Thornska rådets genom rådmannen Pruss framförda anmodan tillsammans med en av mina medbröder (Johann Episcopus) två gånger sammanträdde med honom och framlade, hur läget var för kyrkorna i Polen (böhmisk, augsburgsk, schweizisk konfession, vilkas upprätthållande vilade på en ömsesidig överenskommelse ingången av våra fäder), bad jag honom nämligen mildra sina åsikter så, att det bleve uppenbart, att vårt gemensamma mål var kyrkans väl och att våra motståndare inte genom vår oenighet skulle få så mycket lättare möjlighet att trycka ned oss. Då började han förebrå oss, de Bömiska bröderna, för vacklande hållning och att vi inte längre var de, som Luther hade räckt en broderlig hand åt, eftersom vi hade gått över till kalvinismens läger. Jag förklarade, att vi i fråga om dogmerna inte i något avseende hade avvikit från Fädernas bekännelse, vilken Luther godtagit och med sin rekommendation publicerat: vi ginge tillsammans med de reformerta på det sätt, på vilket den kristna kärleken fordrade att även de och vilka som helst andra skulle gå tillsammans med evangeliska medbröder. Han hävdade dock, att det nu inte vore rätta tillfället att försöka överensstämma med någon, utan man borde bekänna sitt nit till religionen med vilken utgång som helst: denna finge man lämna i Guds hand. De skulle med de sina försvara sin religion artikel för artikel, och de reformerta finge å sin sida se efter, vad som var bäst för dem, osv.

87. Ett annat förebud om det utsiktslösa i saken hade tillkommit. De reformertas politiske ledare, vittberömde herr Zbigneus Goraiski, slottshövitsman i Chelm, hade frågat den polske kronkanslern furst Ossolinski, som var den av konungen utsände legaten, om vi skulle

överlägga med dem i religionsfrågan fritt, som en fri part med en annan. Han svarade: Vi har vårt samvete bundet. Och denne: Vi också, för Gud och för hans ord. Han: Vi för kyrkan. Slottshövitsmannen: Kyrkan är människor, men Gud är Gud: man bör dock lyda Gud mer än människor. Kanslern: Oss är det sagt, hör kyrkan. Slottshövitsmannen: Till vilket ändamål skall vi då samtala? Kanslern: För att Ni skall lära Er att göra likaså, att på samma sätt höra kyrkans röst. När vår ledare berättade detta för oss, var det lätt att förstå, vad man kunde hoppas på; jag för min del blev, då jag märkte att förspelet till kärlekssamtalet var så bräckligt, viss om att vi skulle få att göra med oförsonliga ståndpunkter på båda sidor, och jag sade farväl till bröderna i Thorn, i avsikt att skynda till Sverige (som jag hade blivit befalld).⁸⁰

88. Men hemma (i Elbing) fann jag några av de mina sjuka, och då jag såg vintern framför mig och ännu inte hade mina skolböcker färdiga (med alla dessa förhinder), uppsköt jag min avresa till följande år (jag sände brev och underrättade om allt). Samtalet i Thorn avslutades under tiden utan något resultat, eftersom det aldrig hade börjat: hela den tremånadersperiod, som Konungen anslagit därför, upptogs nämligen av enbart förberedande förhandlingar (beträffande de titlar, som skulle användas vid det kommande samtalet, och andra futiliteter). Så fick man se människornas fåfänga, att de intresserar sig endast för det yttre, inte för saken. Konungen, som vredgades över luteranernas småsinthet, började tänka på ett nytt samtal med enbart de reformerta, en ny anledning till fruktan för dessa. Därför började jag skriva 'Kristenheten kan försonas genom försonaren Kristus,'⁸¹ när jag fått tillfälle att besinna, hur de verkligt kristna, den sanne Kristi (s. 33 / 34) efterföljare, bör vara för att verkligen synas vara fredens söner. Men Konungens planer hann inte ta närmare gestalt, eftersom kosackkriget snart bröt ut och Konungen kort tid därefter själv rycktes bort av döden, och mitt påbörjade arbete gjorde därför inte heller framsteg. Men kyrkan i Polen blev från den tiden alltmer ivrig att utrota de evangeliska.

89. Något måste sägas om den ömkansvärde vindflöjeln Nigrinus' ömkansvärda slut, andra vindflöjlar till varning. När han återvänt hem efter sitt avfall, hade två av prästerna i Danzig, hans före detta kollegor Ernest Andreae och Johann Caesar, skrivit till honom för att få veta anledningen eller för att förebrå honom hans obeständig-

het och uppmana honom att ångra sig. När han intet svarade på detta, vände de sig till mig för att jag skulle driva fram ett svar. Jag uppsökte honom alltså och frågade först, av mig själv: Nigrinus, är detta att verka för religionernas förening? Han började först ursäktas sig för det som skett (han hade blivit lurad), och sedan målade han ut det på olika sätt. Jag frågade: Har Du svarat kollegorna i Danzig? Han: Jag har inte svarat, och jag tänker inte svara. *Ich achte die Bachanterey nicht*, jag anser dem ovärdiga att få även det minsta uns till svar, då de så stormar emot mig. Jag: Men aposteln manar dock i 1. Petr. 3:15 'Varen redo att svara, osv.' Då han framhärddade, sade jag: Jag vill minnas att jag läst, att en lärd jesuit inför Frankrikes konung höll ett så välsvarvat tal mot de gudlösa, att alla rycktes med i beundran. Då mannen trodde, att hans skärpa och våltalighet slagit an, ville han, om konungen så önskade, nästa dag tala för de gudlösa, nämligen om att ingen Gud fanns. Men konungen tog anstöt av mannens lättsinne och befallde honom att ge sig av. Är det inte på liknande sätt, som Du gör, Nigrinus? När Du kämpade för sanningen, fick Du segern på Din sida och såg, att detta rönt uppskattning, och så försöker Du nu med Din frontvändning redan att angripa sanningen. Akta Dig, så att inte detsamma händer Dig som hände honom, nämligen att Du genom Din obeständighet stöter Dig med och stöter bort dem Du vill behaga. Då han blev mycket vredgad över denna jämförelse, tillade jag: Hur det än är med Ditt samvete, så är det olyckligt och föraktligt, att man fångar fångstmannen och triumferar över triumfatorn.⁸²

90. Sedermera hände det (det var två månader före samtalet i Thorn),⁸³ att Nigrinus genom sin sekreterare meddelade mig, att Drottningens bikt-fader, Fader Schönhoff, befann sig hos honom, och att denne ville lära känna mig och önskade, att jag skulle hälsa på honom. Jag begav mig dit, och där påträffade jag samtidigt Fader Clajus, rektor för kollegiet i Braunsberg; jag mottogs av dem båda ytterst vänligt och fick höra diverse saker av dem. Framför allt beröm över Språkdörren, vilken även de hade gått igenom med sina elever, och förväntan på Sakdörren, eller Allkunskapen, vars Förelöpare de hade sett. Slutligen om det förestående samtalet i Thorn: det var utan grund, som de evangeliska fruktade försåt; man önskade uppriktigt, att sanningen måtte komma fram och att ett samgående i fred måtte komma till stånd. De bad (sedan de av Nigrinus förstätt, vilken ställ-

ning jag hade bland de mina), att även vi måtte sända fredsälskande män dit, och inte misstänksamma, inte grälsjuka, inte förhårdade, osv. Medan vi talade om dessa saker, se då inträdde plötsligt en person och började under förunderliga åthävor ställa sig in hos de två jesuiterna (bl.a. sade han: Gudfruktige Fäder, Er som jag tidigare brukade betrakta som djävulen förkroppsligad, Er ser jag nu på som Guds änglar). De frågade Nigrinus, vem denne var. Theodor Simon, sade han. De vände sig då till Simon och frågade om hans fädernesland, hur han levde, varför han ändrat religion, osv. (medan jag tyst begrundade, vad som skedde, och tänkte på att denna scen kanske spelades upp på detta sätt för min skull). Han berättade, att han var holsteinare till nationen, uppfostrad i lutersk lära men att han hade prövat olika vägar i fråga om religion och därvid inte kunnat finna ro för sitt samvete annat än i den romersk katolska (s. 34/35) kyrkans sköte.⁸⁴ De frågade, vid vilket tillfälle han hade fattat beslutet att sluta sig till denna kyrka. Han svarade: Heretikerna i Amsterdam, som kallar sig reformerta, hade, när de förstätt att han var väl insatt särskilt i de grekiska kyrkofäderna, anställt honom för att från den äldsta tiden hopsamla allt, som kunde tala mot påvedömet. Han hade alltså (med heretikernas vanliga dristighet) gripit sig an uppgiften och snokat igenom Fäder från trehundra år. De befordrade snabbt detta till trycket (och han visade fram en bok i oktavformat): men när han sedan skulle fortsätta, hade han hindrats av sitt samvete, eftersom han, ju längre han gick vidare, endast påträffade mera och mera, som talade för påvedömet. Till slut sökte han och fick råd hos katolikerna, och han löstes av Hollands biskop, den vördade Fader Hondius, från sin avfälliga tro och mottog i biskopens närvaro sakramenten av en katolsk präst; så hade han blivit medlem av kyrkan, och för säkerhets skull hade han lämnat Holland. Nu bad han alltså om råd, vad de ansåg han borde göra med denna sin olycksaliga frukt (han visade ånyo fram boken); skulle han ta avstånd ifrån den, eller skulle han låta saken passera i tysthet? Fader Clajus sade, att han överhuvud borde ta avstånd ifrån den, omedelbart och i alla stycken. Fader Schönhoff sade, endast i förbigående, eller på ett enda blad, med orden: Jag NN bekänner mig vara författare till boken NN, men nu erkänner jag den inte längre som min, eftersom osv. Nigrinus rådde helt och hållet till tystnad. Då sade Fader Schönhoff: Låt oss höra även den frejdade Comenius' åsikt; och han vände

sig till mig och bad mig öppna mitt sinne. Simon sade då till Nigrinus: Vad? Är Comenius närvarande? Och han skyndade fram till mig och bad om ursäkt för sin djärvhet att ha översatt min Språkdörr till grekiska utan att ha bitt mig, författaren, om tillstånd (den hade nämligen utkommit på mycket elegant attiskt språk). Jag svarade, att detta inte var något brott utan snarare en välgärning mot ungdomen, och i dennas namn tackade jag honom, osv., osv. Vi slog oss åter ned tillsammans, och då de uppfordrade mig att säga min mening, svarade jag, att detta fall, och denna fråga, var något alldeles nytt för mig och inte heller angick mig. De envisades emellertid, och då sade jag: Om jag i dag hade anledning att byta religion, skulle jag vilja, att alla visste om det i morgon, så att de, som eventuellt följt mig i mitt misstag, skulle ha möjlighet att följa mig även i min ånger. Detta sade jag därför, att jag i högsta grad stötte mig på detta Nigrinus' övermod och den tydliga bild av brännmärkt samvete, som han erbjöd, osv., osv.

91. Vilket slut fick då Nigrinus? Desertör från sitt eget samvete blev han övergiven av Gud och människor: t.o.m. biskoparna själva började till slut bli hånfulla mot honom och försåg honom inte med möjlighet att föra det fina liv, som han hoppades på. I yttersta förakt och blottställdhet slutade han sitt liv år 1646 i september månad, i sitt 54 år, sitt andra som avfälling,⁸⁶ kallad att inför Gud avlägga den räkenskap för sina gärningar, som han inte velat avlägga inför någon människa.

92. Jag för min del kallades samma år ånyo till Sverige och fann där inte allt vara så, som jag själv och min beskyddare hoppats på. För det första måste vi vänta i tolv dagar, eftersom herr Kanslern låg allvarligt sjuk och inte gav någon förutom läkaren tillträde; för att tiden inte skulle rinna bort till ingen nytta, lät herr De Geer tre lärde⁸⁰ granska mitt arbete från de fyra gångna åren (som jag hade tagit med mig), och det blev bedömt som lämpat att publiceras. Jag skulle följaktligen tillbringa vintern där för att göra färdigt vad som eventuellt kunde återstå och för att ombesörja korrektur. Vi måste dock invänta herr Kanslerns och Drottningens samtycke. Då vi just väntade det nästa dag, kom en vän från Hovet och meddelade i förtroende något oväntat: Det hade infunnit sig någon ifrån Tyskland, som bland rådsherrarna och teologerna utdelade exemplar av en stor bok (s. 35 / 36) med titeln 'Försvar för den Augsburgska bekän-

nelsen,' som var tillägnad Drottningen;⁸⁷ samtidigt uppmanade denne man synnerligen ivrigt till att kalvinisterna inte måtte tillåtas att få del av den religiösa freden i Tyskland (förhandlingarna i Münster gick mot sin fullbordan). Men Drottningen lade boken åt sidan utan att knappast ens ha sett i den, och rådsherrarna tog synnerligen illa upp och gav sig på sändebudet och sade, att det som begärdes var något orimligt: de var vapenbröder, sade de, och då borde de vara bröder även i freden. Men inte blott detta inträffade: det gjordes även påtryckningar hos teologerna, att Comenius inte skulle anställas till att reformera skolväsendet; hans allkunskap, och hela detta hans pedagogiska arbete, var intet annat än ett svekfullt uppbyggt maskineri, som hade till mål att i hemlighet främja kalvinismen⁸⁸. [Så fick jag detta meddelat till mig, det var skrivet av Calovius' hand, och jag såg det med mina egna ögon och berättar det här offentligt, för att Calovius, om han lever (och det hoppas jag), skall få tillfälle att erkänna det fåfänga i sitt nit och det fula i sin vana att komma med illasinnade misstankar mot sina evangeliska medbröder och för att han skall få möjlighet att bättra sig på sin ålderdom].

93. Då vi i förväg fått veta detta, undrade vi, vad herr Kanslern skulle säga. Sedan vi fått företråde, sade han saker, som vi inte hade väntat oss: han förebrädde mig häftigt, att jag inte hade lytt rådet att hålla mig borta från samtalet i Thorn och att jag på så sätt hade rubbat alla deras planer. Jag berättade allt, precis som det hade gått till, men han sade: *Varför lät Du Dig då sättas upp bland deltagarna i samtalet?* Då jag förnekade detta, kastade han fram en skrift, som innehöll detta samtals protokoll, tryckt i Warszawa (jag hade dittills inte sett den), och pekade där på mitt namn bland de reformerta teologerna.⁸⁹ Jag svarade: De romerska hade offentligt låtit läsa upp namnen på sina 12 teologer, och så också luteranerna, men de reformerta hade ursäktat sig med att alla, som de hoppades skulle komma, ännu inte var anlända.⁹⁰ De skulle ange namnen, när man hade kommit fram till själva saken, till det verkliga samtalet, osv. Nu kom man aldrig fram till detta, eftersom (som jag förut sagt) hela tiden förnöttes på förberedande detaljer. Jag för min del hade snabbt dragit mig därifrån; mitt namn hade sålunda smugit sig in av misstag. Han sade: *Vad som skett blir inte gjort. Det blir bäst, att Du återvänder till Preussen.* Så skildes vi från honom, sedan jag för honom ödmjukt rekommenderat mitt folks och min kyrkas sak, så att det inte i freden

i Münster skulle tillåtas, att även vi uteslöts från samvetsfriheten. Denna begäran framställdes snart också till den ädla Drottningen.

94. Vi begav oss nämligen inom kort till slottet och lyckades utverka en nådig audiens på hela två timmars tid. Hennes Majestät fordrade där i synnerhet två saker av mig: 1. att jag skulle skynda på med allkunskapen (som jag i stora drag måste gå igenom för henne) 2. att jag skulle flytta över till Sverige. På denna punkt sade De Geer (som hela tiden hade stått i bakgrunden tillsammans med två av Drottningens kammarherrar): *Euer Majestät vocieren ihn, ich wil ihn stipendiren*. Drottningen sade till mig: Vill Du? Jag svarade: Just nu är det inte möjligt, och vad som i framtiden kan bli möjligt, det måste överlämnas åt Guds försyn, osv.

95. Så lämnade jag den gången Sverige, mot slutet av oktober: i mars fick jag sedan i min hand ett brev om vad blix och dunder som hade följt. Biskopen i Skara⁹¹ hade i riksdagen utsatt klagomål över att kalvinismen höll på att smyga sig in och att ledande män av båda stånden redan var besmittade av den; han hade därvid uttryckligen nämnt mitt namn, osv. Även om han rönt mothugg för detta sitt orosstiftande framträdande, så var dock fröet till hat redan utsatt, och därmed hade också till en del det gått i uppfyllelse, som den fromme Melankton (s. 36 / 37) (under en promenad längs Elbe tillsammans med sina vänner under början av sakramentsstriden) lär ha sagt: om han kunde utgjuta så många tårar ur sina ögon, som Elbe forslar förbi vattendroppar, skulle han ändå aldrig nog kunna begråta de olyckor, som komme att uppstå ur detta sakramentskrig. Ack, vi berömde oss av att ha tågat ut ur Babylon men är dock fångar i ett sorgens Babylon!

96. Jag gick under tiden vidare i min föresats att göra mig väl förtjänt om den kristna ungdomen men distraherades av skiftande råd från olika håll. Hotton, Rulicius och Morianus rådde mig att återvända till Holland, där de ställde en ytterst lugn tillflyktsort i utsikt i Alkmar. De mina åter sökte från Polen och från Ungern få mig tillbaka till sig, då deras ledare Georg Erastus och Laurentius Justinus hade dött och den tredje (Paul Fabricius) tynade bort i en tärande sjukdom: det vore inte lämpligt att jag, den siste, vistades så långt bort från de båda kringspredda hjordarna. Bisterfeld hade även skrivit från Transylvanien, att det vore fåfängt att vänta på ett kollegium för allkunskapen (han visste, att man i England och i

Holland närde mig med hopp om ett sådant): jag skulle ensam fortsätta det påbörjade arbetet. Han tillade: Liksom det är omöjligt, att två mödrar framföder en avkomma, så är det omöjligt, att ett i alla avseenden harmoniskt arbete kan springa fram ur flera hjärnor. Klara Du av, enligt de linjer Du dragit upp (sade han), så mycket som är möjligt för Dig, så skall Du få se, att vi strömmar till från alla håll, osv. När jag i förtroende berättade allt detta för min Meccenat och bad om råd, överlämnade han åt mig själv att bestämma, hur jag ville ha det: bara de redan utarbetade läroböckerna gävos ut och jag först därefter överginge till större saker.

97. Efter att ha tänkt över saken återvände jag till Lissa, och efter endast få dagar begravde jag där min älskade maka (nedbruten av en långvarig sjukdom och skyndande till sin faders grav) och strax därpå min käre kollega Paul Fabricius. Då man ville, att jag skulle inträda i hans ställe (som den tjeckiska menighetens präst), sade jag nej på goda grunder, och början överflyttades på Wenceslaus Lochars skuldor. Själv befordrade jag de redan färdiga didaktiska skrifterna till trycket, så som de är att läsa i Undervisningsverken, del 2. Hela två år hade gått åt till detta arbete; sedan medförde Münsterfreden, som efter fullbordade tilläggsförhandlingar bekräftades i Nürnberg (i januari 1650), nya bekymmer.⁹² Någon av våra högt uppsatta hade nämligen skrivit, att vi från vårt folk fullständigt hade blivit utstängda från denna fred. Vi borde därför kalla samman de främste av dem, som levde landsflyktiga i Polen, Preussen, Schlesien och Ungern, till ett sista rådslag om vad vi, övergivna som vi var från alla håll, nu skulle ta oss till. Vi skrev sålunda, och man kom samman i Lissa i icke ringa antal, dock ingen från Ungern, då de ledande där (såväl från prästerskapet som från adeln) ursäktade sig med sin ålder, med sjukdom, med den långa och svåra resan (det var ännu vinter). För övrigt hade de under de gångna 22 åren vid flera tillfällen hörsammat kallelser till synodalkonvent i Polen, men inte någon gång hade vi gjort återbesök hos dem. Det vore riktigt, att ett sådant besök, om också för en gångs skull, skedde nu vid detta tillfälle: allt det, som kom att beslutas hos oss, kunde då läggas fram inför dem och de i sin tur höras om sin åsikt, osv.

98. Sedan vi då samlats i Lissa, berättade en, som var noggrant insatt i händelserna: Efter Gustavs och Fredriks död (år 1632) hade Rikets furstar för att nå enighet i rådslag upprättat ett kollegium i

Frankfurt am Main, och till preses för detta hade insatts den svenske rikskanslern Herr Oxenstierna. När Böhmens främste, som till största delen levde i landsflykt i Mark Meissen, hade fått veta detta, sände de en högtidlig beskickning bestående av åtta baroner, (s. 37 / 38) åtta från riddarståndet och lika många från borgarståndet dit och anbefalldes sitt fäderneslands väl i deras åtanke. De hade också fått med sig hem vittgående utfästelser (inte endast muntliga utan även i ett skrivet diplom, som var försett med Rikets sigill), att vare sig kriget skulle avslutas genom segerrika vapen eller genom fredliga förhandlingar, så skulle Böhmen, såsom varande en framstående medlem av riket, få alla sina fri- och rättigheter återställda, osv. Men nu hade man fått se det motsatta, nämligen att vi hade lämnats som arvedel åt det österrikiska huset och därmed åt Påven; och dessa skulle aldrig tillåta samvetsfrihet. Vad skulle vi då göra? Ge upp allt hopp och gå upp i andra folk och andra kyrkor? Och borde vi, kyrkans män, upplösa Konsistoriet och inte längre utnämna eller bestämma någon till kyrkans poster? Lämna var och en åt sin Gud och sitt samvete? Efter långa överläggningar kom man till den slutsatsen, att så ej finge ske, och politikerna (förut i fäderneslandet kyrkans beskyddare) bad enträget, att vi inte skulle komma på sådana tankar, att vi lät de heliga band av förbund och ordning, som våra förfäder så lyckligt inrättat och omsorgsfullt bevarat under två århundraden, sönderslitas. Hellre skulle nya kolonner resas i de nyligen avlidna föreståndarnas ställe och så också i fortsättningen, så länge det ännu fanns några kvar av oss; den slutgiltiga utgången finge lämnas åt herdarnas furste, Kristus.

99. Så blev allas mening, liksom också att de märiska bröderna, som levde kringspridda i Ungern, skulle besökas: och detta genom mig, som själv var från Mähren och som de uttryckligen hade namngett och begärt skulle komma och bo hos dem (eller, om detta inte visade sig möjligt, dock besöka dem, eftersom de flesta av dem inte hade sett mitt ansikte på 25 år). Ehuru jag insåg, att denna långa resa skulle förorsaka uppskov med mitt arbete, ville jag inte göra emot brödernas mening, i synnerhet som en annan sak kom emellan, som kraftigt stärkte min föresats att bege mig av på denna färd. Mitt under detta konvent frambars nämligen ett brev adresserat till mig och förseglat med ett stort sigill: när vi öppnade det, såg vi Sigismund Rakoczis underskrift, och han inbjöd mig i brevet älskvärt till sig i Övre Ungern för att rådslå om skolväsendets reformation och om

allkunskapen. Det var bifogat ett brev från Johann Tolnai (i många år Hartlibs vän i England, nu emellertid rektor för den frejdade skolan i Sarospatak), fyllt av många lockande argument. Då ingen av de mina satte sig emot dessa saker, såg jag mig både kallas och sändas till Ungern. Detta hände mot slutet av mars. Ehuru man nu rådde mig att resa efter påsk och att återvända till pingst, begav jag mig dock snabbt iväg (efter att omedelbart ha gjort iordning det för resan nödvändiga), i tanke att fira påsken (den 17 april) någorstädes tillsammans med mina kära landsmän, om Gud så ville giva.⁹³

100. Han gav nu, att jag dagen före påsk kom in i Skalitz (den första ungerska staden invid gränsen till Mähren; där har de landsflyktiga märerna sin huvudkyrka) och där påträffade många baroner och adelsmän från Mähren samlade till festen, och glädjen blev stor på båda sidor. Den första och den andra dagen ägnades åt de heliga ceremonierna, och den heliga måltiden högtidlighölls, men på den tredje dagen sändes folket var och en till sitt (efter ett kort tal och högtidliga böner), och en sammankomst hölls. Där utförde jag mitt uppdrag, i det jag framlade hela läget; jag berättade om vad som försiggått på konventet i Lissa och frågade efter deras åsikt. Då denna i allt överensstämde med vår, utnämnde jag i kraft av det bemyndigande jag hade fått av bröderna i Polen en av de sex där boende tjänarna (en from och allvarlig äldre man, Joh. Chodnicus, redan i förväg utsedd genom omröstning) till biskop, och de tillförsäkrade honom sin lydnad. (s. 38 / 39) Jag antog honom omedelbart som min kollega och begav mig till Inre Ungern: där hälsade vi först i staden Tyrnau på Canisaeus, den ungerska kyrkans Herde på denna plats och inspektor för de närliggande kyrkorna (även för vår i Skalitz). Till honom gick vi för att be om ursäkt för att vi efter föreningen med dem (kyrkorna av schweizisk konfession) ännu då och då syntes hålla särskilda konvent, och för att klarlägga, vad som nu nödvändiggjort ett extraordinärt sådant. Den fromme åldringen svarade: Han hade under sitt beskydd mottagit de våra, landsflyktiga från sitt fädernesland, som gäster i sitt land, men om våra församlingar där kunde herdarna inte dra försorg, då de bland sig inte hade några, som behärskade vårt språk. Detta lämnade man åt oss: med hans fulla medgivande finge vi göra vad som än kunde vara till nytta för dessa kyrkor, bara vi i vår tur ville räcka en broderlig hand för att bevara hans kyrkor i fred. Då jag till detta sade: Vad kan väl vi, ömkans-

värda rester av en gång välordnade kyrkor, åstadkomma, till på köpet här i ett annat land? svarade han: Du skall kunna det genom Din resa till Övre Ungern, som jag förstått att Du skall göra. Där finns nämligen roten till det onda, och början till schismen, och det har kommit genom några yngre, som återvänt från England och förordar independentismen. Då deras anförare är Johann Tolnai, och han är mycket väl anskreven hos Furstemodern och hos sonen Sigismund, indroppar han hos dem ovilja mot det vedertagna sättet för kyrkans styrande (genom biskopar, äldste, synoder), ja rättare sagt han har indroppat, så att kyrkan där befinner sig i ett mycket farligt läge. Du kan alltså bege Dig till honom, och till Furstefamiljen, och avråda från dessa nyheter, och tala för fred och ordning, osv. Han höll oss kvar hos sig in på den tredje dagen och tog emot oss riktigt vänligt (då han inte tillät oss att bo på något annat ställe, hade han nödgat oss att från värdshuset flytta över till sig); så tog han avsked av oss.

101. Vi kom alltså (efter att i de städer, där vi for igenom, ha hälsat våra landsflyktiga bröder) på den utsatta dagen till Puchov (furstinnans av Transylvanien arvestad) och fann där ett inte särskilt stort antal adelsmän men nästan 20 präster församlade, och vi stannade tillsammans med dem i sex dagar under dagliga sammankomster, under vilka vi styrkte oss i förhoppningen om Guds barmhärtighet (även om han synes förgöra oss). Vi läste nämligen högt ur polacken Jan Lasickis historia om våra förfäder,⁹⁴ som nyligen blivit översatt till bömiska och tryckt i Lissa; jag hade nämligen fört med mig några exemplar av denna. Och eftersom jag på resan genom Schlesien hade träffat på en av de i Puchov landsflyktiga herdarna, som där i Schlesien besökte sina får (Johann Radosch), hade jag tillsagt denne att snabbt återvända och meddela om min ankomst och låta uppskjuta den Heliga sammankomsten (som enligt sed brukar högtidlighållas vid påskfesten) till Barmhärtighetssöndagen; och det gick så, att vi avslutade även detta konvent i Puchov med att fira den heliga måltiden. Dessförinnan hade Johann Efronius utropats till herde för deras kyrka (den förutvarande hade nämligen nyss avlidit) och på eftermiddagen hade genom röstning kyrkans Äldste valts och förordnats, och vad som i övrigt syntes vara till nytta för kyrkan där, hade bestämts.

102. När sakerna i Nedre Ungern så hade klarats av (bland de landsflyktiga bröderna), greps jag av längtan att snabbt återvända

till mitt arbete, och jag ville uppskjuta den långa resan till Övre Ungern (det är 60 tyska mil) till ett annat tillfälle och tänkte, att skälen därtill per brev härifrån skulle kunna framföras till furst Sigismund och till Tolnai; och jag hade också börjat skriva på detta brev. Men då bröderna förstått min avsikt, började de häftigt bedja mig att inte ändra min föresats. De levde nämligen där under furstarna Rakoczis vingars skugga, och man borde synnerligen noga akta sig för att på något sätt sära dem och göra dem avogt stämda emot oss. (s. 39 / 40) Likaså skulle, om de hölle fast vid att kalla mig, en ny resa från Polen till Övre Ungern bli dubbelt så lång, men nu fanns det en snabb möjlighet att klara av den. Min kollega Chodnicius påminde även om den vördade gamle Canisaeus' fromma önskan och om mitt löfte. Efter att ha tänkt över detta samtyckte jag och tog som färdledare på den för mig okända vägen Paul Veterin.⁹⁵ På den nionde dagen nådde jag fram till Sarospatak (fursteresidenset) och meddelade där först Tolnai om min närvaro. Han tog emot mig i sitt hem och sade, att han inte förrän på eftermiddagen skulle underrätta furstefamiljen, så att vi först kunde få tid för varandra. Här fick jag nu först tillfälle att tala om de engelska kyrkornas förvirrade tillstånd och att mana till aktsamhet, så att inte våra kyrkor mottoge någon smitta därifrån, osv. Följden av dessa första, privat framförda marningar blev, att han sade: Om jag gjort något misstag, är jag beredd att rätta till det, nu när jag fått veta bättre.

103. Efter frukosten sände han bud till palatset och underrättade om min ankomst, och vi fick befallning att genast infinna oss. Vi begav oss alltså dit, och jag fick företräde hos furst Sigismund i hans privata rum, och ända till middagstid vederkvicktes mina öron och min själ vid hans visa samtal. Tolnai hade under tiden begivit sig till Furstemodern. Före middagen blev även jag själv förd dit, och jag hälsade full av vördnad på Hennes Höghet och hälsades välvilligt av henne, såsom varande en ny och i Ungern efterlängtnad gäst. Hon gav så Tolnai i uppdrag att rikligt sörja för mitt följe och att dagligen föra mig till Hovet till frukost och till middag, osv. Jag kom sålunda att hela dagarna morgon och eftermiddag bli upptagen av samtal i enrum med furst Sigismund. Innehållet i dessa samtal varierade visserligen, men ändamålet med dem alla var att övertala mig, att jag inte blott skulle stanna ett par dagar eller veckor för att meddela råd (om förbättring av skolväsendet) utan att jag skulle antaga en kallelse att

stanna för alltid. Och framstående personer (teologer och politiker) uppbådades, som privat talade med mig. Man gick fram med olika slags övertalning, men de flesta använde sig av denna fras: Kom och befria oss från barbariet! Då jag förundrad över detta sade, att jag hos deras folk sett enkelhet i seder men inte barbari, svarade en av dem (en ädling, rådgivare åt fursten): Om Du hade kommit för 30 år sedan, skulle Du ha fått se den skytiska råheten, men herrar Alsted, Piscator och Bisterfeld⁹⁶ har nu gnuggat bort det tjockaste lagret, och resten skall Du tvätta bort, osv.

[För att inte någon skall fatta det som smicker, när jag sade mig ha talat om folkets enkelhet men inte om barbari, skall jag beröra en del saker, som glädde mig att se och som jag inte iakttagit hos mera kultiverade folk på annat håll. T.ex. de yngres uppmärksamhet mot de äldre, de underordnades mot de överordnade, de ej belästas mot de bildade, osv. Om barn, som lekte på gatan, såg någon aktad man gå förbi, slutade de leka och visade den förbipasserande sin vördnad genom att taga av huvudbonaden eller niga, och inte förrän han kommit därifrån återupptog de leken. På söndagarna besöktes kyrkorna mangrant, så att man vid tiden för gudstjänsten svårigen kunde upptäcka någon på gatorna. Krogarna antingen stängdes helt på den helgade dagen, eller också tvingades de drickande att gå ut och gå till kyrkan och återvända först efter gudstjänsten, och annat sådant].

104. Då jag till slut sade, att jag inte var fri, att jag inte av mig själv kunde lova någonting, då jag var medlem av en sådan kyrka, där ingen ensam får bestämma om sig själv utan detta måste ske genom gemensamt rådslag, vidare att jag (med de minas goda vilja) hade bundit mig på annat håll, hos herr Louis De Geer, (s. 40 / 41) osv., fick jag till svar, att den höga Furstemodern skulle skriva till kyrkorna i Polen och vittberömde herr Sigismund till herr De Geer för att utverka befrielse från uppdraget. Vad skulle jag i detta läge göra? Jag kunde inte sätta mig emot det och inte taga avstånd från ett folk, som var så välvilligt mot mig och som ville anlita mig som läkare för sina sjukdomar (som de tillstod, och som de bad att bli befriade från). Även detta Kristi ord rann mig i minnet, Matt. 9:12 'Det är icke de friska, osv.'. Då de nu såg, att jag inte längre lika orubbligt satte mig till motstånd, sände de till mig en skriftlig, med det furstliga sigillet försedd kallelse med lön rikligt utmätt,⁹⁷ och de lät mig så resa efter att ha försett mig med en frikostigt tilltagen

reskassa och därtill en ridande kurir (dels för att svara för säkerheten under resan, dels för att lära sig vägen till mig i Lissa).⁹⁸

105. Jag återvände alltså till de mina i Lissa (just på den dag, som man hade utsatt för mig, dagen före pingsten) och firade med glädje festdagarna tillsammans med dem. Efter att ha kallat samman de främste redogjorde jag sedan (med hjälp av flera brev från kyrkorna, från prästerna och från Furstinnan) för vad som hade försiggått i Ungern, och man gratulerade mig både till Guds beskydd under de långa resorna och till att ha ernått den önskade framgången i mina ärenden. Om min kallelse till Ungern kunde intet bestämmas, om inte herr De Geers åsikt först bleve klar; till furstarna sändes likväl genom deras egen kurir ett svar, vari varken något löfte eller avslag gavs, i avvaktan på herr De Geers yttrande. När efter en månad intet svar hade kommit från De Geer, återvände kuriren från Ungern för att påskynda beslutet, och han kom ytterligare en tredje och en fjärde gång. Till sist ingick mina bröder (i fruktan för att förlora de transylvanska furstarnas ynnest, som var så nödvändig för de våra i Ungern) en överenskommelse om att sända iväg mig åtminstone för en tid. Jag fick sålunda tillsägelse att resa, men utan min familj, och jag skulle bemöda mig om att om möjligt återvända samma vinter, sedan mitt uppdrag där slutförts. Jag sände alltså ett brev till De Geer och sökte övertyga honom om att det inte var av min vilja, utan genom rent gudomligt föranstaltande, som dessa förändringar i min ställning skedde, och att jag i Ungern inte skulle göra annat än sådant, som vore i enlighet med hans berömvärda föresats, och det kanske med större framgång än på andra platser, osv.⁹⁹ Men inte heller på detta svarade han något, antingen därför att någon gjöt vatten på elden eller därför att han (med sin heroiska inställning) inte tålde någon rival.

106. Då min vägvisare skyndade på oss, därför att furstarna stod i begrepp att avresa för att tillbringa vintern i Transylvanien, skyndade jag iväg i så stora dagsresor jag kunde och kom till Sarospatak dagen efter det att de hade begivit sig av därifrån. De hade dock lämnat befallning, att jag skulle följa efter dem, och jag hann upp dem i Tokaj. Jag utverkade då, att jag fick tre rådgivare till min hjälp, nämligen Andreas de Klobusits, Furstinnans närmaste rådgivare, och Franz Vereci, förste kyrkoherde för kyrkan i Sarospatak,¹⁰⁰ samt rektorn, Johann Tolnai. Sedermera lades därtill ytterligare två

män ur adelsståndet och lika många från teologhåll, så att den frejdade skolans styresmän redan var sex; vad som under deras ledning uträttades under de tre första åren, är framlagt i del 3 av Undervisningsverken.¹⁰¹ Det bör dock inte förtigas, att den, som främst var orsaken till att jag kallades, han blev sedan den främste motståndaren till mig och till mina bästa förslag, nämligen Tolnai, antingen han fruktade något för sitt eget ljus eller därför att jag (på mina vänners tillrådan) hade låtit trycka om min lilla skrift 'Om independensen, upphovet till evig förvirring' (skriven för engelsmännen år 1648).¹⁰²

107. Då jag såg hans avoga inställning och av de mina uppmanades att återvända, ville jag hellre göra detta än leva i tvist och uttömma mina krafter på saker, som kanske inte skulle bli till gagn: han hade nämligen en mäktig falang på sin sida. Men furst Sigismund ville inte tillåta, att min (s. 41 / 42) avresa kom på tal; han sade, att tillsammans med hans brud (pfalzgrevinnan Henrietta, salig kung Fredriks dotter) hela det tyska hovet skulle vara närvarande, och att min närvaro då skulle vara som mest nödvändig. Hon kom också dit, och bröllopet firades i juni (år 1651), varvid det föll på min lott att sammanviga det nya äkta paret; eftersom brudgummen inte kunde det tyska språket och bruden inte det ungerska och det latinska, kunde de nämligen inte sammanvigas av någon av Ungerns biskopar, då ibland dessa ingen påträffades, som var kunnig i det tyska språkets bruk. Men vår glädje förbyttes i sorg: kort efter bröllopet greps brudgum och brud av sjukdom (orsaken känner Gud) och utsläcktes av döden, hon i oktober månad, han i nästföljande februari. Mig gavs så ett nytt tillfälle att anhålla om tillstånd att avresa; men Furstemodern, och skolans styresmän, kunde inte finna sig i att höra talas om detta.

108. Under tiden når mig sorgebudskapet att min välgörare, Louis De Geer, gått hädan. Detta gav mig anledning att hålla en parentation över honom och hos ett annat folk förhårliga hans heroiska dygder; inför en stor församling av adel, teologer och studenter höll jag liksom ett begravningsstal. Detta lät jag också komma ut i tryck (för att det skulle kunna läsas av flera) och en del av exemplaren sände jag till Amsterdam (till Hotton) i syfte att uttrycka både min sorg och min tacksamhet.¹⁰³ I anledning av detta fick jag kort därefter ett svar från den ädle herr Laurens De Geer, den avlidnes äldste son, i vilket han tackade mig i hela familjens namn och frågade om

mitt arbete på allkunskapen och utlovade fortsatt stöd för detta; och detta blev mig en ny sporre att skynda från Ungern. Jag skrev följaktligen till de mina i Polen, att de, om de ville ha mig tillbaka till sig, själva skulle skriva till Furstinnan. Så skedde, och i detta brev fanns bl.a. följande skrivet: Må Eders Höghet veta, att Comenius hos oss är en offentlig person, och att hans frånvaro icke längre kan tolereras, osv.¹⁰⁴

109. Efter att ha mottagit detta brev kallade Furstinnan mig till sig, och skolans styresmän jämte rektor Tolnai hade fått befallning att samtidigt vara närvarande. Hon utfrågade mig där allvarligt om orsakerna till min otålighet. Jag svarade: Eftersom här intet försiggår, som gör det värt för mig att vara närvarande; jag får snarast lida hån för mina råd i undervisningsfrågor, och ännu mer kommer jag att få lida, om jag stannar längre. Då de ville, att jag skulle uttrycka detta tydligare, sade jag: "Hela min metod syftar därhän, att skolornas trampkvarn skall ersättas med lek och lust, och detta vill ingen här förstå. Begåvningarna behandlas rentav slavmässigt, t.o.m. de från adeln; lärarna förlägger sin auktoritet helt till en bister uppsyn, till gisslande ord, ja t.o.m. till gissel, och de vill hellre vara fruktade än älskade. Jag har gång på gång offentligt och privat inskäpt, att detta inte är den rätta vägen, men alltid förgäves. Vidare har jag redan från början rått till att skådespelarnas framställningskonst i någon mån skulle införas, ty min erfarenhet har gjort mig viss om att intet effektivare medel finns att skaka ut slöheten ur sinnena och att få fram en livlig håg. Man svarade dock på detta, att sådant strunt (att spela komedi i skolorna) borde lämnas åt jesuiterna; jag var kallad för att syssla med allvarliga ting. Jag i min tur svarade, att detta strunt dock leder fram till allvar. Jesuiterna är på denna punkt verkligen barn av tiden och kloka i sitt handlande, men vi är sannerligen oförutseende världens barn i våra angelägenheter. Genom sina behagliga metoder lockar de till sig världens begåvningar, och genom övningar gör de dem lämpade för de frågor, som möter i den sortens liv, medan vi med de våra förundrat ser på." Och jag tillade: "Om inte vi i Polen i våra skolor hade även detta slags övningar, skulle allt stelna till; men genom dem uppnår vi inte blott att de våra låter bli att sända sina söner till jesuiterna utan t.o.m. att det kommer några därifrån till oss." Då de teg inför detta, tillfogade jag: "Jag finner nu det vara sant, som herr Bisterfeld för två år sedan (s. 42 /

43) (då han först hälsade mig från Transylvanien) skrev till mig: Förgäves hoppas Du, vad Du hoppas på här. Den bättre metoden, och allkunskapen, måste först anammas i hela världen innan den tas emot av detta folk, så segt håller de fast vid sina vanor." Detta uttalande (sade jag) har jag här redan funnit vara sant: seden att föredraga invanda ting framför bättre iakttas liksom vore den en lag. Därför ber jag om avsked.¹⁰⁵

110. Furstinnan sade här till mig: Med våld kan vi inte hålla Dig kvar, men jag ber Dig, stanna hos oss endast över vintern och pröva som Du vill på våra begåvningar, vad Din metod förmår; jag ger Dig helt fria händer. Och vänd till skolledningen sade hon: Ingen våge sig att gå emot detta! Så påbjuder jag. Då de nickade bifall, sade hon: Jag måste nu resa för att tillbringa vintern i Transylvanien (ty även där hade hon sina slott och kronogods); stanna hos mig för frukost, så säger vi sedan farväl till varandra. Vi stannade sålunda, och gång på gång upprepade därvid Furstinnan: Må det bli så, som jag har befallt, må ingen störa dessa beslut. Sedan frukosten avslutats, steg Furstinnan upp i sin vagn, och vi bad alla om lycklig resa, och om all lycka, för henne. Jag framför allt, då jag räknade med att inte mera få se hennes ansikte. Detta hände i november månad.

111. Sedan Furstinnan farit, skildes även vi. Jag sade emellertid till rektorn: Vad skall vi nu göra? Vilket slags ämnen skall vi välja ut för dessa sceniska övningar? Han: Du får själv svara därför. Jag: Är Du med på att vi först tar berättelsen om Josef? Han: Vare det mig fjärran att låta heliga ting profaneras. Men om Susanna? Han: Inte det heller. Jag: Kan man då säga, att heliga sammanhang profaneras, om de på ett fromt och försiktigt sätt levandegörs för att ungdomen skall minnas dem? Då han envisades med att det vore att profanera, sade jag: Rektorn för skolan i Lissa, Sebastian Macer, försökte använda Språkdörren omändrad till dialogform för detta ändamål, men han kunde inte fortsätta, eftersom ett slaganfall sträckte honom till marken. Om vi då skulle försöka det i vår skola? Då detta inte var honom emot, sammanställde jag en första akt ur Dörrens 20 första kapitel och utvalde för försöket 52 ynglingar ur adelsståndet.

112. Detta första skådespel uppfördes i den mindre hörsalen i närvaro av endast två skolledare, herr Prefekten och herr Vereci, och av offentliga studerande [man har alltid hundra sådana antagna där för att på platsen tjäna som privata lärare för adeln och därefter sändas

som rektorer till andra skolor, eller till akademier]. Vi fick nu bevittna en märklig sinnenas förändring (utöver vad även jag själv hade hoppats på), då våra skådespelare uppförde akten så skickligt, att vi såg på förstummade. De, som förut knappast vågat möta en hederlig mans blick och inte kunnat framföra något utan att stamma, de genomförde här allting med värdighet och frimodighet; de hade givetvis ett par gånger privat förövat det hela, osv. När akten var avslutad, lutade herrar skolledare huvudena tillsammans, och sedan vände de sig genom herr Vereci till mig med dessa ord: Vi tillstår, Comenius, att vi hittills inte har förstätt, vad för mystiskt Din bok Språkdörren innehåller, och vad nytta den medför för ungdomen, men nu är vi ögonvittnen, osv. Och vänd till de unga sade han: Var glada, mina söner, att en sådan här lycka vederfares Er, en lycka som vi inte fick del av när vi var unga. Och till de studerande: Gläd Er även Ni, mina bröder, att Ni personligen får se, hur Ni med lycklig handledning bättre skall kunna utbilda den ungdom Ni i fortsättningen kommer att få Er anförtrodd. Och slutligen till mig: Vi bönfäller Dig, Comenius, res inte ifrån oss, innan Du utformat hela Din Dörr till sådana behagliga akter. Vi lovar, att dessa övningar skall få uppföras i våra skolor, till evigt minne av Ditt namn.¹⁰⁶ Jag svarade: Högt ärade Herrar (s. 43 / 44) skolledare, jag lyckönskar Er till dessa Edra lyckönskningar, inte för min skull utan för Er studerande ungdoms skull: när de ser, att detta slags övningar vinner Ert gillande, kommer de att kunna göras så mycket mer frimodiga, osv.

113. Ryktet om framförandet av denna första akt spreds snart vitt och brett, och det kom brev från sådana, som hade söner i skolan, i vilka de bad att i god tid bli förunderrättade om nästkommande uppförande, så att de kunde vara närvarande. Och det strömmade till folk i allt större antal, från 18 och 20 mils håll, så att inte någon hörsal förslog för denna mängd utan vi var tvungna att förlägga framförandet till skolgården, under bar himmel. Till den näst sista akten (som handlar om det, som hör ett moraliskt liv till) blev det en osedvanlig tillströmning av baroner och adelsmän, och t.o.m. Tolnai själv, som dittills vägrat befläcka sina ögon med profana skådespel, värdigades nu inställa sig. I den vällovliga avsikten, att vår missämja måtte döljas, rådde jag vid framförandets slut honom att tacka åhörarna, men han vägrade. Jag steg då själv upp för att tala till åhörarkretsen, men kyrkornas biskop, vördade herr Paul Tar-

zalli, gav mig med handen tecken att vara tyst och började själv tala med dessa ord: Velleius Paterculus skriver i fragmenten av sin Romerska historia, att Caesar Augustus efter att i grund ha besegrat alla fiender och fastställt fred i hela världen, uppfyllde inte blott Rom utan hela Italien med fest och skådespel. Och vänd till mig sade han: Du, Comenius, representerar nu för oss kejsar Augustus, som efter att här hos oss ha besegrat barbariet nu firar triumf och förnöjer oss med festspel och skådespel. Därpå tog han fram en bok och började läsa upp Comenius' liv (medan jag högeligen förundrad frågade mig, vad för bok det kunde vara: det var emellertid Adrianus Regenvolscius' De slavonska kyrkornas historia,¹⁰⁷ nyligen tryckt i Utrecht, som förts dit av studerande och blivit känd för biskopen men som ännu var okänd för mig). Sedan mängden skingrat sig, kom skolledarna fram till mig (och tillsammans med dem greve Bocskay, och andra stormän) och började älskvärt tala med mig om att stanna hos dem. Då jag inte gav dem något hopp, antydde de, att Furstinnan skrivit från Transylvanien och bett mig om två saker, nämligen 1. att jag inte skulle bege mig iväg före hennes återkomst, 2. att den sista akten skulle sparas till dess hon kunde vara närvarande; det skulle nämligen komma sändebud också från Fursten av Transylvanien. 3. De tillade emellertid en tredje begäran, nämligen att hela denna komediversion av Språkdörren skulle renskrivas och överlämnas i deras händer, för att överföras till tryck. Detta gjorde jag, med en tillägnan till dem själva (skolledarna); och den finns att läsa i del 3 av Undervisningsverken, sid. 831—836.

114. Furstinnan återvände sedan i maj månad, och tillsammans med henne var sändebuden, överbefälhavaren över hären Kemeny Janos och kanslern Mich. Mikes för att personligen se vår ungdoms sceniska spel. Då även Furstinnan själv med sina hovdamer ville se dessa, önskade hon, att de skulle framföras på slottsgården, och där framfördes de. Och sändebuden förhandlade ånyo med mig om att stanna i Ungern, men jag sade, att det inte var möjligt, eftersom mitt hushåll redan hade sänts i förväg med allt husgeråd. Jag bad dem i stället att nästföljande dag vara närvarande vid mitt avskedstal. Så skedde; och sedan jag avslutat detta tal, begav jag mig iväg, och hela skolan och en talrik skara adelsmän och präster följde mig ända ut till fältet, och där sade jag ånyo farväl [Jag skulle också kunna erinra om de hedersbetygelser, som bevisades mig av rådet i de fria städer,

som jag färdades igenom (jag nämner Eperjes¹⁰⁸ och Leutschau,¹⁰⁹ där vår metod redan hade införts i skolorna): det stod klart, att jag på ett hedersamt sätt blivit kallad till Ungern men att jag ännu hedersammare återvände därifrån]. (s. 44 / 45)

115. Jag hade bestämt mig för att ånyo färdas genom Nedre Ungern och där besöka de landsflyktigas församlingar, men man sände mig ett bud till mötes, som förmälde, att jag blivit förrådd och att jag skulle bli tagen till fånga, om jag färdades genom NN: där hade nämligen försåt gillrats. På en annan väg återvände jag därför till de mina, till Lissa, och prisade Gud för denna änglavakt.

116. Här råkade jag dock i nya svårigheter, då den tjeckiska menighetens präst (Wenceslaus Lochar) kort efteråt gick ur tiden och jag ånyo uppmanades att åtaga mig herdesysslan för denna kyrka. Jag svarade, att jag för att avsluta mitt för länge sedan påbörjade arbete tänkte mig till Holland. Men de blev endast så mycket mer angelägna: ett extraordinärt arbete vore ett extraordinärt arbete, något som jag av fri vilja åtagit mig, men den kyrkliga kallelsen var något av Gud givet, och här bands jag av starkare band. För övrigt kunde jag här på denna plats med flitigt privat arbete bedriva detsamma, och sända det färdigt utarbetade till att tryckas, var jag ville. Jag svarade, att jag inte skulle räkna till för båda dessa uppgifter, osv. De sökte då och fann en medelväg: jag skulle få tillåtelse att ta till hjälp en kollega, som skulle sköta om sjukbesök, dop, begravningar och liknande mindre krävande uppdrag, bara jag med bibehållande av högsta översyn stannade hos dem, osv. Själv trött på de långvariga vistelserna i andra länder svarade jag slutligen ja, dock på det villkoret, att de hjälpte mig med utarbetandet av Allkunskapen genom att vissa dagar komma samman och utöva censur. De lovade: det skulle bli biskopen över Stor-Polens kyrkor, Martin Gertich, med sin kollega, och andra av de mina. Vi träffades alltså en gång i veckan, och även några teologie studerande gavs tillträde, inte endast i den avsikten att även de bistå i arbetet, utan för att de var och en för sig skulle renskriva de partier, som vunnit allmänt gillande. Detta ville jag, ledd av mänsklig försiktighet, för att, om oförutsedda händelser kom emellan, något exemplar dock skulle kunna bli räddat.¹¹⁰ Det svensk-polska kriget tedde sig redan hotande för våra ögon: det bröt senare ut och förgjorde oss.

117. Om de sålunda träffade anstalterna underrättade jag vänner-

na i Holland och England, i det jag lovade att nu endast denna sak skulle bedrivas, som det också helt var min allvarliga föresats att göra. Men då krigets tumult snart bröt ut och vår stad av polackerna själva överlämnades i svenskarnas våld, var det oundvikligt, att arbetet blev fördröjt.¹¹¹ Vi hade dock avslutat några av de första delarna, innan stadens undergång kom. Det var år 1656, den 26 april; ståthållare och stadens råd hade då fått vetskap om att den anryckande polska hären hade den vansinniga föresatsen att med svärd förgöra alla invånarna och utplåna staden med eld såsom varande ett kätteriets näste, och inför detta uppfylldes allt och alla av en sådan panisk skräck, att var och en glömde allt annat i den enda strävan att rädda sitt eget liv och vi flydde, var och en så gott han kunde, och sökte vår räddning i det närbelägna Schlesien. Fienden kom så, och då de fann staden tömd på invånare, rasade de ut mot själva bebyggelsen. Sedan de huggit ned de av de våra, som de ännu påträffade (gamla och sjuka, som inte kunnat fly), och sedan det förnämsta bytet förts undan på många hundratals vagnar, tände man på samtidigt på tolv platser och härjade hela staden med eld under tre dagar, så att intet blev kvar förutom aska och ruiner. Och därvid gick även mitt enkla hus, med biblioteket och allt husgeråd, förlorat, förutom det som jag dagen före lagt i en grop i mitt sovrum och täckt över med jord, och som tio dagar efteråt grävdes fram och fördes till mig. Då jag såg, att det som jag helst hade velat ha bevarat (allkunskapsmaterialet, dvs. samlingen av definitioner, axiomer och idéer, som bringats samman under så många år, och det som redan hade renskrivits osv.) inte fanns bevarat bland detta, blev jag förfärad.¹¹² (s. 45 / 46)

118. Jag blev kvar några veckor i Schlesien och tänkte på olika sätt på vad som nu var att göra för mig och för min i elände kringspredda hjord, och jag sökte råd från alla håll. Även till Ungern sände jag en pålitlig person för att underrätta dem om vår sorgliga undergång, och jag blev då inte endast själv kallad tillbaka, utan även vårt skingrade folk inbjöds dit. Men efter så stora stormar lockade mig Holland med sitt lugn mera, och jag närde därjämte hoppet att få njuta fred i det närbelägna Mark hos den upphöjde Kurfursten av Brandenburg. Dit skyndade jag också, medförande mitt enkla hushåll och en del av de landsflyktiga, som ville följa med, och för dessa utverkade jag av den ädla Kurfurstemodern (Kurfursten själv var då

upptagen i Preussen) en tillflyktsort i Krossen och i Frankfurt an der Oder; jag skrev sedan till dem, som levde skingrade i Schlesien, att de skulle ta sin tillflykt dit. Men då den övervägande delen av dem redan försvunnit till Övre Schlesien, eller till Ungern och till Lausitz, var det tämligen få, som flyttade över.

119. Jag hade i Frankfurt en vänskaplig samvaro med herrar Professorer, som ingav mig gott hopp om den upphöjde Kurfurstens ynnest; och jag inväntade, hur den gudomliga försynen nu skulle vidare ordna det för mig. Det kom då ett brev från min måg i Preussen,¹¹³ att Rulicius (Hotton hade nämligen gått hädan) hade skrivit till honom och frågat, om han visste var hans svärfar nu uppehöll sig, så att han kunde meddela honom herr Laurens De Geers vilja, att han skulle bege sig till Amsterdam.

120. Denna nya kallelse till Belgien, i vilken jag framför allt såg ett Guds ingrepp, antog jag, sedan jag yppat mitt beslut för bröderna i Schlesien och i Ungern: och efter att som medhjälpare ha tagit med mig de två kyrkans lärjungar, som ännu blivit kvar hos mig (Paul Hartmann¹¹⁴ och Samuel Junius: den förre är nu i Sudbury i England, den senare i Puchov i Ungern, båda kyrkans män) skyndade jag till Hamburg. Då jag där tvingades bli kvar i över sex veckors tid på grund av de ogynnsamma vindarna, nåddes jag av brev från de polska bröderna i Schlesien (jämte skriftligt intygande från Schlesiens tre furstar beträffande förstörelsen av kyrkan i Lissa och andra kyrkor i Polen); bröderna bönföll mig att jag, om jag tänkte söka utverka något understöd för de mina från utländska kyrkor, inte skulle utsluta dem och deras folk, då vi ju var en kyrka, nu sammanförda i en enda korsets gemenskap.

121. Sedan jag mottagit detta brev, började jag genast med kyrkan i Altona och den engelska kyrkan; på båda ställena lyckades jag framkalla kristen medömkan och utverka en ståtlig allmosa och kunde snabbt sända tillbaka till dem i Schlesien detta första resultat i gengäld. Samma framgång hade jag i Emden, Groningen och Amsterdam (det var inte möjligt att resa till Bremen, eller genom Frisland, då en smittosam sjukdom rasade på dessa båda platser). Men då mina påstötningar blev utan framgång i Haag och Utrecht, skrev jag till bröderna, att de skulle sända andra bönemän, då jag inte riktigt hade tid att stå till förfogande för denna angelägenhet. Och de sändes.

[Jag skall särskilt berätta om Groningen: inte på något annat ställe

under denna resa mötte jag så mycken humanitet som där. Doktor Pasor mottog mig nämligen för vår gamla vänskaps skull i sitt hem och lät mig vara gäst vid sitt bord, och herr Maresius bistod mig med råd hos herrar Ständer (som just då var samlade till lantdag),¹¹⁵ ja i mitt sällskap hälsade han t.o.m. på en del av de höga herrarna och lyckades slutligen utverka en offentlig audiens vid Ständernas plenarsammanträde. Resultatet blev, att de fann för gott att tilldela vårt nödlidande folk ett frikostigt understöd och mig och mina båda följeslagare ersättning för resan. Må denna kristliga välgärning vara i evig åminnelse hos Herren].

122. Vad som inträffade för mig i Amsterdam, skall jag noggrant anföra ur mina dagböcker. (s. 46 / 47) Min välvillige Mecenat ordnade med en mycket anständig bostad och kosthåll för mig jämte mina två amanuenser och frågade så om mitt arbete. Jag uppvisade de två första avsnitten av 'Överväganden angående förbättring av människans villkor' (Universell uppväckelse och Universell upplysning), som ånyo renskrivits i Hamburg (efter bevarad kladd). Dessa lät han (eftersom han inte var tillräckligt hemmastadd i det latinska språket) översätta till franska, och sedan han kunnat sätta sig in i innehållet lät han befordra dem till trycket; de återstående delarna skulle under tiden efter hand kunna fullbordas. En boktryckare anställdes alltså, och arbetet påbörjades.¹¹⁶

123. Då jag nu i Utrecht påträffade några ungerska studerande, som just kommit från sitt hemland, och fick se att de hade med sig böcker av mig tryckta i Sarospatak (efter min avresa därifrån: i synnerhet Skola i teaterform), tog jag dessa böcker med mig och visade dem för Rulicius, som sedan visade dem för andra. Tillsammans med denne blev jag snart kallad till rådmannen Witson: han frågade mig (i närvaro av två herrar skolledare) om mina mödor i Ungern, och jag gick igenom dem alla. Man fattade så beslutet, att man ånyo skulle samlas i större antal, sedan förste rådmannen Cornelius Graef återvänt hem från Haag: de skulle under tiden behålla dessa böcker för att gå igenom dem. Efter ett par dagar sände de emellertid över Skola i teaterform till Rulicius och rådde till att den skulle tryckas; den överlämnades till en bokhandlare, Abraham De Burgh, och kom ut i oktavformat.

124. Det, som nu följer, syntes mig som ett under, van som jag är att överallt vördsamt se den gudomliga försynens spår. Herr Corne-

lius Witson hade frågat, varför jag inte hade fört med mig min familj, osv. Och just då nådde mig ett brev från min maka, i vilket hon meddelade mig, att Akademien i Frankfurt hade skingrats på grund av en farsot, och att herrar Professorer hade rått henne att följa efter mig: hon var redan i Hamburg och ville, att jag skulle låta henne veta, vad hon nu skulle ta sig till med barnen. Jag uppsökte följaktligen min Mecenat och yppade denna oväntade vändning för honom. Han log och sade: Må hon komma hit, så har vi Dig helt och hållet här. Det ordnades alltså så att hon kom, och eftersom det första härbäret var för trångt, hyrdes en större bostad.¹¹⁷

125. Mot slutet av november uppsöktes jag av Rulicius, som meddelade mig, att de höga rådmännen hade beslutat att erbjuda mig en hedersprofessur, om jag ville ta emot denna, och han rådde mig med olika motiveringar att göra det. Då han fick höra mina skäl (mina hänsyn till min skingrade hjord), upphörde han dock att påyrka det. Den 5. december kom han emellertid tillbaka med ännu ett meddelande: Han hade i uppdrag av de fyra tjänstgörande rådmännen (herr Graef hade då nämligen återvänt) att till mig framföra en begäran, nämligen att jag inte skulle motsätta mig att stanna kvar i varje fall för ett års tid, inte för att undervisa utan för att ge ut mina böcker; man skulle då sörja för mitt uppehälle. Då jag hörde detta, prisade jag Guds faderliga omsorg om mig, och min käre vän Rulicius upphöjde denna Guds och det högsinnade Rådets välgärning: det vore nu sörjt för mina livsdagar, nu skulle jag få de ivrigt åtrådade möjligheterna att ge ut alla mina arbeten. Herr De Geer vore visserligen en ojämförlig beskyddare, men han var en enda person, och en person kan dö, men ett kollegium kunde inte dö, osv. Jag bad då, att han skulle diskutera detta med herr De Geer, för att vi inte skulle vara okunniga om vad han hade att säga i frågan. Inte ännu, svarade han, vi måste först ännu en gång träffa rådmännen, så att Du får tillfälle att tacka dem för den ynnest de erjudit Dig och mera ingående lära känna deras planer. Vi besökte sålunda (den 7. dec.) först herr Witson, så herr Tulp och slutligen herr Graef. Alla rådde mig att stanna där, till dess alla de arbeten, (s. 47 / 48) som jag hade färdiga, hann ges ut: eftersom herr De Geer ämnade ta på sig utgifterna för utgivandet av *Realia*,¹¹⁸ låge dem i synnerhet undervisningsverken om hjärtat (herr Tulp tillade: så att vår stad får ära därav; herr Graef: för att även vår ungdom skall kunna få nytta därav); och de ville, att jag

följande tisdag skulle komma till rådhuset. Jag kom (i sällskap med Rulicius) och fick då meddelande om att man för att göra mig ännu mera hågad tilldelat mig 200 floriner för varje kvartal, och skattmästaren hade redan fått besked om detta, osv.

126. Detta meddelade Rulicius till min beskyddare och lovade, att huvudarbetet skulle drivas på; de mindre arbetena (undervisningsverken) skulle behandlas med lättare hand, då de redan förelåg färdiga: för dem behövdes endast någon översyn och bortrensande av fel. Min beskyddare var nöjd med dessa besked, och han sammanträffade själv med mig och gratulerade mig till denna liksom nya kallelse och bad om Guds välsignelse.

127. Under tiden började illasinnade personer (jag vet inte om därför att de hyste någon grundlös fruktan på grund av min närvaro, eller om av ren ondska) sprida det ryktet, att *vår Dörr fullständigt vimplade av barbarismer*. Då mina vänner berättade detta för mig och ansåg, att det inte borde få passera i tysthet, och då även en förteckning över dessa barbarismer presenterades för mig, skrev jag 'Förvarstal för latinet i Comenius' Dörr.'¹¹⁹

Då detta uppvisades för de högsinnade rådmännen, blev följden, att dessa Aristarker visserligen bringades till tystnad men att jag uppmanades att inte bry mig om denna sak utan snarare påskynda utgivandet av Undervisningsverken. Jag skyndade mig därför att till de föregående tre delarna (innehållande det som utarbetats i Polen, del 2 i Sverige, 3 i Ungern) lägga en fjärde, med det som utförts i Amsterdam.¹²⁰ I slutet av denna (sid. 117 osv.) framlade jag ånyo för herrar styresmän min klagan rörande de grundlösa ryktena mot mig.

128. Men när i början av år 1658 mitt didaktiska arbete kom ut i tryck och framlades för de högsinnade rådmännen och för Ostindiska kompaniet (ett sällskap bestående av några ur deras egen krets), togs det på båda dessa håll synnerligen välvilligt, och jag försågs med frikostigare belöning än vad jag kunnat hoppas på.¹²¹ Snart kallades jag även (den 26. febr.) tillsammans med Rulicius till herr rådmannen Witson. Han sade sig av herrar rådmän och skolledare ha fått i uppdrag att meddela mig, att mina arbeten och den däri gjorda tilläggnan rönt deras uppskattning; när de läste igenom dem, hade de nämligen förstätt, hur mycket gott som där framlades för den kristna ungdomen, och de önskade, att frukten av så hälsobringande tankar måtte

få mogna i denna stad och därifrån spridas till andra folk. Om denna fråga skulle följande vecka av rådet utvalda män förhandla med mig, och detta meddelades mig nu i förväg. De önskade mig likväl framgång även i det större arbetet, Allkunskapen, och de ville framställa den begäran, om inte något slags Sammandrag av allkunskapen skulle kunna åstadkommas för att lättare och klarare påvisa den kristna religionens sanningar för mohammedanska och hedniska folk (med vilka de hade handelsförbindelser i olika delar av världen). Hugo Grotius hade ju skrivit något sådant, i detta syfte, som bekant är, men vi väntar oss av Dig (sade han) något mera slående, kortare, mera lämpat för sitt ändamål.¹²² Och eftersom vi förstår, att Ditt bibliotek gått förlorat för Dig, erbjuder vi Dig tillträde till vårt offentliga bibliotek, om det kan vara Dig till någon nytta, och vi skall lämna Dig en nyckel till detta (herrar rådmän har var och en sin) liksom till det intilliggande rummet, så att Du kan komma och gå, så ofta Du vill. För denna oväntade ynnest tackade jag så som sig borde och lovade att troget utföra allt, vad jag förmådde åstadkomma.

Translation into English

Continuation
of
John Comenius' Brotherly admonition
to S. Maresius

to mitigate his zeal with charity,
and an honest dissuasion from the
panther tendencies and from the masks.

To the immediate end of diminishing
hatred and widening understanding,
or to finally hand over the stubborn
to the judgment of God and men.

In Amsterdam
at the book-seller Jan van Someren, 1669.

I. Corinthians, XIII. 1—3.

Though I speak with the tongues of men and of angels, and have not charity &c., I am nothing. 4-8: Charity suffereth long, and is kind; charity envieth not; charity vaunted not itself, is not puffed up, behaveth not itself unseemly, seeketh not her own, provoketh not easily, thinketh no evil; Rejoiceth not in iniquity, but rejoiceth in the truth; Beareth all things, believeth all things, hopeth all things, endureth all things. Charity never faileth.

Yves of Paris, On the Law of Nature, book 3, paragraph 7, p. 558¹

On the other hand there are some men seized with an ardent but not competent zeal, who lament aloud over the smallest weaknesses as if they were of fatal significance. They grow slanderous towards private persons and towards men in Church and State, and by their

unjustified rigour they provoke the passions rather than bring cure. They became a burden to everyone (but most to themselves) having decided to be incensed with anyone who makes a false step. (s. II / III)

To the illustrious and powerful
Lords,

the Estates of the province of Groningen and Holland,
and to the highminded Superintendents of the Academy,
wishes for prosperity.

Most renowned and honourable Gentlemen!

When it was made known to me, three months ago, that certain controversies with Mr. Maresius and a colleague of his and the theologians of Leiden had been settled by you in a most judicious way (by means of which his scandalous pamphlets were condemned to destruction), but that his highly unjust pamphlet against me had been published under the pretext *that Comenius were not a citizen and practised no public activity*, then I could not but ask myself if this word of God: 'Ye shall have one manner of law, as well for the stranger, as for one of your own country: for I am the Lord your God' (Leviticus, XXIV.22) already had been rejected. And yet God threatens, in entrusting to the civil servants the cause of the strangers as well as the widows and fatherless children, with a severe punishment, if they be afflicted in any way (Exodus, XXII.23-24), and the New Testament commands the Christians to show *hospitality* above all else; yea, Christ himself forebodes that he will praise this on the Judgment Day: (s. III / IV) 'I was a stranger, and ye took me in.' Why is it not convenient to remember this?

During seventy-seven years I have been a servant of Christ exercising myself to have always a conscience void of offence toward God and toward men (The Acts, XXIV.16), and by the grace of God my conscience and my name have been kept spotless both in my native country and in other countries (I am especially thinking of my more than forty years in exile caused by my faithfulness to the Gospel). Am I to be shipwrecked now when I have reached the harbour of life? Besides, shall it be in Belgium, land of the halcyones?² Am I to suffer among friends what I have not suffered among enemies? And through a theologian, one of my own confession?

A friend and confidant of mine with whom I took sweet counsel (Psalms, LV. 14) but who suddenly turned my foe, and without having had any wrong done to him (only that I did not chose to dislike the same persons as he)³ has heaped upon me the most unbearable accusations, and now exposes me to public hatred as if I were a man of lax morals with almost nothing left of conscience or honour, and thus unworthy of human society. Thus he banishes me from the place where I had hoped to find a peaceful haven of refuge for my old age, and forces me to seek my grave elsewhere.⁴ And in his anxious efforts to bring down my gray hairs with sorrow to the grave he prepares for me an utterly shameful and undeserved epitaph, or rather he composes a funeral song for malevolent persons to sing already before I am buried. And there is none to take compassion on Comenius in his misery — he who has spent his life, his powers, everything to serve others — or to support the innocent one. Have mercy on me, my God, who takes pity on the wretched!

If, however, Gentlemen, this has happened in order to give Comenius possibility of pleading his own cause (no plaintiff, no trial, as the saying goes), then I am prepared! I will plead my cause before God and before You under whose jurisdiction my accuser falls, and I submit myself of my own free will trusting in my good cause. *I ask You, Gentlemen, judge between him and me.* Which of us was the cause of enmity? Who was most moderate? Who is to be found guilty of the greatest number of abuses, (s. IV / V) slanders and lies (for with these things he has charged me and meted out to me amply)? And the one of us whom You find guilty, him You may make an example of, or at least see to it that he feels ashamed, and listens to reason, and makes amends for the offence he has caused the Church.

This is the first suit of my life before a secular law-court, and may God grant that it will also be the last, if you would deign to settle the cause wisely. Thus on his instigation the report of me is spread to the four corners of the earth (for where is there a place where his pamphlets are not available), and he boasts of having unmasked Comenius and showed to the world what a shameful part he has played on this stage of the world (p. 72). If he has shown it to the world, let him show it to you! *This is Rhodos, jump here!*⁵ My dear Gentlemen, to me you will be this whole world where I wish my suit to be pursued and settled. I mean *that which concerns*

me personally, which concerns the re-establishment of my worthy name, which he has taken from me. It is improbable that I would begin a discussion with him about facts; on account of his perversity he is not worthy of it, or at least he does not appear to be fitted for it being always carried away by his uncontrolled judgments and blind outbursts of emotion. *In public affaris one shall proceed in public, according to the directions of the church, and now I demand that justice be done in this instance of insolence publicly displayed.* For if they who in a town are guardians of the security of its inhabitants do not let him be unpunished who has had the impudence to snatch coat or hat from an honourable man in public, should then he be without rebuke, who impudently and publicly destroys someone else's reputation, more important than life itself? I do not demand that special consideration be given me in preference to him as a member of a church that suffers for the love of Christ or as your guest (although God has specially commended it), nor that consideration be given my age or my trials hitherto, whatsoever they have been for the benefit of the Christian youth: Wise and judicious gentlemen, I have only one moderate demand: take into consideration where this in every respect lawless person, who under the guise of academic exercises suffers his rage to fall upon honourable men, whosoever they may be, where he might end if his liberty is not confined by any limits. (s. V / VI)

Since both of us who are at strife before You are men of the Church, I ask that you may judge us both according to the laws of the Church which laws Charlemagne and Louis the Pious (truly Christian kings and emperors) instituted for men of the Church, and which laws are divided into seven books. There can be read among other things as follows.⁶

I. Book 1, chap. 65. It is necessary to point out clearly the power of Hatred and Envy. For it is written in the Law: Thou shalt not hate thy brother in thine heart but openly state what thou hast against him. Also the Evangelist John: Whosoever hateth his brother is a murderer &c.

[I want this law to be observed because I find the root and origin of this present unhappy situation to be *envy* and *hatred*,⁷ and if this be settled it may be easier to find a remedy.]

II. Book 5, chap. 245. He who often quarrels and easily begins to

accuse, let none take up an accusation from him without careful examination.

[Since Mr. Maresius during many years does nothing but quarrel and too easily finds reason to accuse others I ask, that none of his accusations against me may become known without careful examination.]

III. The same book, chap. 239. It is decided in law by the Apostolic church, and by the statement of a synod made manifest by all that in every case first the accusing person himself, his credibility, life, and conduct be minutely examined; then the presented accusations are to be subjected to a careful scrutiny. For no matters may proceed without an examination of the life of the imputer. [I demand that the life of my accuser be examined according to this law to the same extent as my life.]

IV. Book 7, chap. 179. We wish and prescribe that every man shuns false witness because they must know that this is a very serious (s. VI / VII) crime which the Lord himself forbade on the Mount of Sinai when he said: Thou shalt not bear false witness, or: false witness shall not be unpunished. Whosoever acts as one such let him know that he must either clean himself through the penance stipulated for perjury, or meet with the judgment and excommunication stipulated for homicide.

[I ask that this law too may preserve its absolute power when I will present innumerable false witnesses against me from the part of the accuser.]

V. The same book, chap. 186. First, let all circumstances be examined carefully so that they can be confirmed according to the view of Justice &c. For it is not the one accused who is guilty but the one convicted. It is pernicious and dangerous to judge anyone on mere suspicion. [If this be observed it will be quite obvious that Mr. Maresius accuses but convicts not: he does nothing but scatter suspicions about him.]

VI. Book 3, chap. 31. If anyone is bold enough to re-open a decided case before the court, and then is convicted through evidence, let him pay a fine of 15 gold coins, or receive 15 lashes from the jury-men who first judged the case.

[This I repeat only because Mr. Maresius, in order to burden me everywhere with hatred and envy, is bold enough to re-open before the

court a repulsive, false accusation which has previously been loaded upon me (as to the cause of the destruction of Lissa), and which I have repudiated in public in such a convincing way as to get the accuser into difficulty.⁸

In demanding this I act according to the precepts of divine and human right. Baldus says:⁹ 'He who has become a victim of slander shall do nothing but report and make known to the judge that he is subjected to a slanderer challenging a suit, and he demands nothing else but that he (the judge) commands the slanderer to present and follow up his slander and therewith his challenge before the court, or else be silent in the future.' But not only silence is prescribed by the civil court for a slanderer but more severe punishments aiming at chastising the insolence. Those versed in jurisprudence know this. (s. VII / VIII)

The divine law runs thus: 'If a false witness rise up against any man to testify against him that which is wrong; Then both the men, between whom the controversy is, shall stand before the LORD, before the priests and the judges which shall be in those days; and the judges shall make diligent inquisition: and, behold, if the witness be a false witness, and hath testified falsely against his brother; Then shall ye do unto him, as he had thought to have done unto his brother: so shalt thou put the evil away from among you. And those which remain shall hear, and fear, and shall hence forth commit no more any such evil among you. And thine eye shall not pity; but life shall go for life, eye for eye, tooth for tooth, hand for hand, foot for foot.' (Deuteronomy, XIX. 16—21)

However, I shall perform another act of brotherly love in reminding him of the bitter fruits of his hatred, if he still wishes to amend his ways, confess his immoderations, and by judging himself forestall God's judgment. (I. Corinthians, XI. 31—32) But if he continuously shows himself hardened, I for my part will deal with him according to a severe law before you who are our common court, to the end of stopping this inequitable act, detestable to God and men.

The Servant of God and You
and all good men,
the aged Comenius. (S. VIII/1)

Dear Maresius,

Being the older of two aged men I am still determined to urge you not to let such things happen as are disgraceful to our old age, and even profane our theological and Christian calling, namely *dis-sensions and quarrels*. He has struck the nail on the head who said, that the itch for discussion always was the scab of the Church,¹⁰ and he too has spoken well who said, that the scab that infects someone in his youth, does not leave him in his old age: and experience shows that this is the case, with you too. For still in your old age you make it the first and last in your theological exercise always to fight, never rest, always to find someone to fight against (if friend or enemy does not concern you very much), and when you have found someone to hit, you do not let him go until he is stretched upon the floor; then you sing your song of victory and mock at the defeated. Would it not be a pleasant thought if you once would say like Plato: Just as welcome as rest from a long journey is to the weary, just as welcome would silence be to me after long and intricate discussions?¹¹ But Your discussions this year and Your persecutions of certain learned men in your pamphlets show, that such thoughts are unknown to you. When you entangled me in these too, and dragged me into the dirt in your treatise against the chiliasts, I admonished you in brotherly fashion and advised you to show moderation in your passionate but futile zeal. But you assailed me in a new extensive treatise (which you called Refutation), and did not pour gall upon me, but viperous venom;¹² yea, you heaped upon me such abuses and slander and such false accusations that I believe Satan himself incapable of inventing more horrible things.

2. For you depict me (and thus turn the pleading of matter into a pleading against person) as a vagabond travelling far and wide in order to deceive, a mysterious begger incomparable in slyness in this century; always fickle in questions of religion, acting in accordance with the opinion of the part with whom he is together, but concerning the sacraments agreeing with none; a man whose theology is full of strange and unchristian opinions, who hitherto has succeeded in being an excellent vagabond, a cunning alms-asker with his promised pansophic work. But in vain did he try in Sweden, England and elsewhere to find magnates and princes to whom he could sell his smoke, &c. Further: Comenius is a fanatic, a visionary,

an enthusiast in folio, a amiably mad and silly distracted person &c. He is like to the foolish Athenian who thought that all goods that reached the port were his, and who therefore as soon as a vessel anchored, pantingly rushed to and fro to see to it, that everything was unloaded and each thing carried to its place. With things like this you adorn the whole first chapter in order to convince the reader that you could not possibly have been wisely corrected by such a bad councillor as I. Somewhere else you call Comenius a decrepit old man, a distracted, foolish, and completely mad man who ought to be shut up, a forger, sycophant, a mimic actor, a histrionic quasi-theologian, a mock-man, a indecent man more talkative than a cicada where abuses are concerned, but more reticent than a Seriphian frog when he must defend his own people: since he cannot defend himself. Further, even more unrestrained: Comenius is lying (this is repeated); Let him go and hang himself: with such a flourish of words you adorn everything (judge for yourself if your anger is abated, whether your words are more worthy a theologian or a buffoon). (s. 1 / 2)

3. When I had the opportunity to see this and read it, what state of mind do you think I got into? I will not hide it from you. First I shivered and blushed all over completely permeated as I was by your dung. But soon I pulled myself together, and my soul was filled with a strong feeling of consolation; for I thought *for the first thing of my God* under whose guidance this happens, *for the other of myself* to whom it happens, *and of you*, through whom it happens, *and of my nearest* in whose sight it happens; lastly *of Satan* himself who in this way vainly seeks flute-players for his kingdom.

4. Thinking *of God*, I was strengthened in my confidence that in His kingdom there will be no room for insubordination, He against whose will no single sparrow shall fall to the ground nor a hair from our head. He alone hurts or heals, also when He hurts through the doings of malicious men, or through Satan himself, as with Job, Paul and others. Thus above all it is God's counsel that we must consider as did Job and David. When all things needed for the subsistence of life had been taken away from him by evil neighbours, and by Satan had been taken his beloved offspring and his bodily health, Job cried: The Lord giveth, and the Lord hath

taketh. And when David had been ill-treated by Shimei, and this one scoffed at him and cursed him and still cast stones at him, he said to his servants who wanted to take vengeance: 'Let him alone; for the Lord hath bidden him. It may be that the Lord will look on mine affliction, and that the Lord will requite me good for his cursing this day' (II. Samuel, XVI. 11—12), i.e. 'perhaps the Lord knows that it is good for me to be humiliated in this way.' Thus even if I were thrown by Satan into a dung-hole and were covered with stench so that all men turned away from me, I would have greater reason to cry to the Lord and to cling close to him. Let the Lord's will be done.

5. Thinking *of myself* I have not been without consolation: first because of the testimony of my conscience, that nothing of that which you in your malevolence charges me with is true about me, so that I could seriously imitate Diogenes' joke, and when the sophist in a row of conclusions tries to horn me, clutch my brow and say: 'But I do not notice anything,' and in this way escape your silly nonsense, and the more so if I belong to those to whom Christ says: 'Blessed are ye, when men shall revile you, and persecute you, and shall say all manner of evil against you falsely, for my sake. Rejoice!' (Matthew, V.11) I take you as my witness that I suffer this for my Lord and in hope of the glory of His kingdom, you who openly admit that this happens to me for that reason: why then should I be sorrowful?

6. Particularly since this happens to me *through you* the scourge of all the best men, you who, in order to appear by yourself as a Lynceus, are wont to not only not to spare men of public dignity, or men who by their academic labours in an excellent way have made themselves worthy of the Church, if they in the slightest way have dissented from your opinions. Being of another opinion than you, and thus being scourged by you has become almost an honour.

7. And it is true that many people already have somehow congratulated me because of this, also in writing to me: if you were to see this you would perhaps feel less at ease because you would understand that your violent line of action is pleasant neither to God nor to good men. To me it is certainly a consolation that I against your accusations have so many hosts of witness around the world, who through their close company with me or from my papers know

that I am moulded otherwise by God than I have been impersonated on your stage (referring to the devilish mask you have put on me). Even though someone has only seen those small treatises of mine that were published last year (*Via Lucis* and *Unum necessarium*,¹³ i.e. to know what is needful for us in life and death) he would be able to judge between me and you (s. 2/3) (these treatises can be bought at the bookseller Jan van Someren, Amsterdam).

8. *Satan himself*, lastly, provides me in his fury with means of comfort, since I know that the more he rages the more he feels that he hath but a short time (Revelation, XII. 12). So let him mix heaven with earth if he can, let him stir up as much disorder as he wants in the Church, let him in all conceivable ways with filthy garments soil God's servant, like a brand plucked out of the fire: The Lord shall rebuke him, take away the misdeeds of his servants, and clothe them with change of raiment. (Zechariah, III) Thus I trust so steadfastly in my innocence and in the witness and protector I have in God, that I like Job would not be afraid to carry that book that my adversary has written upon my shoulder, and bind it as a crown to me (Job, XXXI. 35—36), and I find strenght in these comforting words of Tertullian: 'If it be wrong which you deposit in His care, He is an Avenger; if a loss, He is a Restorer; if pain, He is a Healer; if death, He is a Reviver' (Of Patience, chap. 15).

9. Consequently I might be silent before these false accusations, and during some weeks I considered being so: at last I was forced to be silent no more for three reasons. *First* because of Augustin's opinion when in severall places he dissuades us from enduring our reputation to be damaged. For example in the 52th sermon to the brethren in the hermitage: Two things are important, the conscience and the reputation; the conscience for yourself, the reputation for your neighbour. He who trusts in his conscience and neglects his reputation is cruel. And in the book 'On the Good of Widowhood': Nor are they to be listened to, whether they be holy men or women, when (upon occasion of their neglect in some matter being blamed, through which it comes to pass that they fall into evil suspicion, from which they know that their life is far removed) they say that it is enough for them their conscience before God, despising what men think of them, not only impudently but also cruelly &c.

10. *Secondly* a friend of mine recently received a letter from the

court of the distinguished margrave of Brandenburg, wherein it could be read: From Gravenhage it is written, that the good Comenius everywhere is so defamed by Mr. Maresius that this one has almost succeeded in convincing some of the Estates that Comenius is an impostor and his premises deceitful &c. Holy God, what kind of men are they not! They ought to be the messengers of peace, and cannot bear someone to render peaceful advice, &c.¹⁴ So far he. When you, my friend in Christ, now are so indefatigable that you, thought reminded of Christ's command, rage in this way and secretly and openly try to damage me, would it not only encourage you in your cruel revengefulness if I would continue to be silent?

11. *Most of all* this thought has worked upon me that you and I, Maresius, are not private persons whose folly (like that of women quarrelling in the streets) can be dismissed with a laugh. For if it were so, I would yearning for peace certainly yield before this great fury; but since we both of us, each in his place, walk in the light, and the Prince of darkness undoubtedly through us too tries to darken the Church, his despiseful tricks ought to be fought. But you do not seem to notice these, for in everything you do you are too self-conceited and sure of the issue, and this, that you do not seem to submit to anyone (even if he in his heart cries for mercy), is the only thing which is always on your mind. You do not care in the least lest Satan should get an advantage of us (as the disciples taught their audience to fear, II. Corinthians, II. 10—11).

Therefore it is not to be wondered at that you have to take care of none but yourself and your family; but God has for thirty-seven years trusted me to be the guardian of his beloved, little church in bygone days, and his little flock dispersed into many countries and kingdoms.¹⁵ About a hundred surviving families still honour me as their unhappy shepherd or their bishop, (s. 3/4) and from time to time seek advice, comfort and help: I can not or must not fail, as long as my powers suffice and God grants me His blessing. But if I am such a guide for this wounded and unhappy flock, as you have depicted me, a man with a scattered conscience and damaged reputation, why should this remaining flock be so fond of me? Do you realize what Satan through your lack of judgment aims at? Yea, just at this: in destroying me, your fancied enemy, *many already miserable ones shall be subjected to an even greater misery.*¹⁶

12. Therefore you must again and again be exhorted, requested, and urged not to misuse the theological learning and authority given to you by God and by the Church (to common edification and not to destruction, II. Corinthians, XIII. 10), so that all good that you may have achieved in the Church up till now (and that which God's grace also has worked through me) is not wasted thereby. Thus I must necessarily do what Basil the Great advised when he wrote: Before false accusation one must not be silent; not that we shall strive after contradicting and defending, but because we must not let the lie prosper or let those who have been deceived remain in their error. (Epistle LXIII to the clergy).

13. In the meantime I thank you, Maresius, for having immediately dispersed these abominable accusations which you have collected about me, and not kept them secret till after my death (when I could not have exculpated myself). It may be, that you intended something else (perchance that I would feel as if belonging to death), but this innate unbridled behaviour of yours has been useful to me, since the thesis 'Accuse falsely, some of it may succeed', no longer will have any worth when the false ground has been brought to light. For not only have the clouds been dispelled just now, but my future life will in advance be protected from slanders of this kind in such a way as Thomas Browne hints at in telling of some people who in fear of being charged falsely have written their autobiography (Religio Medici, Section 29).

14. If, none the less, I still am grieved, it is *for the sake of the church* which through our unpremeditated actions becomes discredited. And I am grieved *for your sake*, since you through these perpetual manifestations of envy brand dirtier stains upon your name than upon mine, and because I am forced to make you sad just now, since I have to provide against future annoyances for you, for me, and for other good human-beings. *For my sake*, lastly, because I lose time which could have been spent wisely on more important things, and of which I have so little left. But God will give his help both to prevent that further damage be done to the church, and to mitigate our melancholy position in such a way that we in our sorrow to have fallen into affliction according to God shall rejoice in the reconsideration that does not bring with in punishment (II. Corinthians, II. 8—10), and lastly that I, who have been so accurately re-

minded by you of the time that hitherto has been lost, am seriously thinking of redeeming it (Ephesians, V. 16). If we both of us have this laudable aim before our eyes, God will grant us His blessing: let us trust in that.

15. Where do we begin then? By establishing a solid foundation for this hope of ours, that our dissensions may end in friendship. To this aim I will continue to speak to you in a brotherly fashion, to admonish and exhort you and even (when it is necessary) criticize you; and I will therewith recall not only you to the true way but myself also (as often as I consider it necessary to confess some kind of trespassing that you have pointed at). I asked you (towards the end of my Admonition, § 76)¹⁷ that you, if you had anything against me would say so before the church, but in such a way that I could hear it: this, that I, if you could prove real faults, would be able to thank you and remove them. Verily, you did as I asked you, but not in a brotherly way but in a too hostile way. Since this is not to be endured I shall seriously plead with you wishing both to defend myself against your injustice, and recall you from your error to the true way. (4/5) And I wish that I might be the last of all those who hitherto have complained about injustice from you, but the first among those through whom God shall make it possible for you to see reason. For I love you with God's love (even if you find this difficult to believe) as my neighbour for so God commands: and not wishing to be carried off without having done repentance I do not wish it for you either; for neither of us are far from the border.

16. Thou shalt not see thy brother's ox or his sheep go astray, and hide thyself from them. Thou shalt in any case bring them again into thy brother, saith the Lord. (Deuteronomy, XXII. 1). Thus, Maresius, if I saw your ox or your sheep (or even your duck or your hen) go astray, and did not bring them back to you, I would sin against God, the law-maker, and against the devotion I owe you as your neighbour: how much the more, if I saw you stray from yourself and did not bring you back to yourself? And when you stray from the laws of love, I will try to bring you back to the laws of love.

17. And when our God says elsewhere: 'If thou meet thine enemy's ox or his ass going astray, thou shalt surely bring it back to him again. If thou see the ass of him that hateth thee lying under his burden,

and wouldest forbear to help him, thou shalt surely help with him' (Exodus, XXIII. 4—5), and you, Maresius, are the servant of your Lord, thus not the servant of my foe or enemy, but the servant of my and your eternal lover, and now sink down beneath the heavy burden of your unbridled emotions, through which you violently hurt yourself me, others, and the whole church: am I not to raise you up, if I can? Evidently. It is true that I without success have tried this, but it is better to try seventy-seven times (until God grants success) than to do one single interruption: the salvation of you and the church is at stake.

18. *Why then, was I not successful in what I tried to do at first?* I can see that you name two reasons both originating in suspicion; but the third is founded on haughtiness. First, that I when I took the pen against you should have been incited thereto by others who conspire against you (chap. I, § 1). Secondly, that I have behaved hypocritically in assuming the rôle of admonitor, but in reality behaved like the worst destroyer, giving bread with one hand, stoning with the other (§ 18). If you seriously have believed this, it is not to be surprised that you have lashed out, even animals do that: they grow submissive if treated mildly, but grow mad if treated with hardness. And each of us has not the same disposition as David when he says: Let the righteous smite me; it shall be a kindness: and let him reprove me; it shall be an excellent oil, which shall not break my head (Psalms, CXLI. 5). That both of these suspicions are groundless my heart shall testify, and even He who is greater than my heart, God, who knoweth all things (I. John. III. 20). I have without doubt not acted on the instigation of anyone, but have only defended my own cause and that of the church; but when I without reason became exposed to disrepute through you, and perceived, that hatred found its way to others, I regarded it my duty to admonish you in a friendly manner to stop you from continuing to sin. Thus all that has happened, has happened of my own inspiration and not because of others, and besides of a good inspiration and a good intent (not of harm you or anyone else, but in all respects to provide against further damages), and I ask God to be my witness in this. It is true, my friend, that through your suspicious nature you oftentimes hurt others, but in this cause only yourself by shutting out all good inspirations and the power of that spirit which governs them.

You must completely change this attitude, and the simple sincerity must not be called perversity, so that God who is pleased with simplicity but hates perversity at last gives us over to a reprobate mind, to do those things which are not convenient (Romans, I. 28).

19. The third reason why nothing was accomplished with my Brotherly admonition you expound in § 20. It were not Comenius' nor any other Polyphemos' sake to judge whether your zeal be incompetent (s 5 / 6) &c. Is then this apostolic, to want to be judged by nobody? The Apostle wishes that the spirits of the prophets are subject to the prophets (I. Corinthians, XIV. 32), and to those proud in spirit who do not wish this, he says: 'What? came the word of God out from you?— or came it unto you only?' (36). Elsewhere he has said, that he that is spiritual judgeth all things, yet he himself is judged of no man (I. Corinthians, II. 15): but are only you spiritual then? and all the rest of us carnal? It is a dangerous presumption to make oneself pope in the church, to let nobody judge oneself.

20. However, Seneca teaches me another reason why my Admonition was not successful, when he says (Epistle XCIV): Nothing will be accomplished by applying advice to the more serious faults. Not even medicine can master incurable diseases, &c. Very true. For your scab, Maresius, this perpetual itch for disputation of yours, and the long-contested attitude you thereby have obtained, has become a too deep-seated disease, which has continued from your youth (already for forty-four years according to your calculation): therefore it will probably be difficult to cure it. All the more so since the admonition has been too mild, as is the opinion of Epictetus when he says in Stobaios: 'Those who do not feel shame, can in no way be made to repent.' And I must admit that I have been insufficient in this respect and not revealed your absurdities until you would have felt shame about them: herein I must make amendment, and pray to God that He will hold up our faults before our eyes, before your eyes and mine, so that we cannot escape from being ashamed and from amending our ways; rather than fall among them that fall without knowing any shame (Jeremiah, VI. 15).

21. But before I turn to this better way, I return to your suspicions (which I treated in § 18) since I wish to completely expel them from your mind. Repeatedly you rage against your honoured colleague¹⁸ with the pretext that he incited me against you, and against me,

since I have allowed myself to be incited: but these things are in fact nothing. For I have been the friend of both of you and still am, since I have experienced friendship from both of you and agree with you in matters of religious belief, with the exception of that strain of inquisitiveness, which I never liked. For I am descended from that church, which (when it existed) did not act as a curious investigator in God's secret counsels, but rather as a humble executor of his manifested will, and which has kept within it this good rule, that everything within it took place in unanimous harmony, and that none was allowed to accuse another in public, even less to fight anyone in writing; for we did not behave like the children of Israel in the desert, every man whatsoever is right in his own eyes (Deuteronomy, XII. 8) — or later, when they had reached the promised land and there was no king (Judges, XVII.6) — but we acted as they did in the apostolic church, all things decently and in order (I. Corinthians, XIV. 40). How has it come to pass that I, used to such rules, among you, have degenerated to such an extent that I go party errands? And being eager for a union of all religions (which you blame me for), how could I then work on a destruction of what is closest to my heart? Suspect rather, that I cannot without grief witness discord, not even in these united provinces, where the common civil concord ought to bring with it concord in all spheres, and where it should not happen that academy stands up against academy at leisure, colleague against colleague, anyone against anyone. As were it correct, that seaside provinces be like the sea, so that the men like the fishes of the sea hunt and devour each other (Habakuk, I. 14), or that a free people be like a flock in which the fat cattle could assail the lean, with side and with shoulder thrust them and push them with their horns till they have scattered them abroad (Ezekiel, XXXIV. 20—21). When you now diffuse the bad report of me far and wide, that I am the author or friend and instigator of discord between you, then you bear false witness against me and do me entirely wrong.

22. As when you with a pathetic exaggeration point out that I, under the guise of being an admonitor, have acted as the worst slanderer. (s. 6 / 7) In this context I can say nothing more appropriate for me, than what Erasmus (likewise accused: of being a slanderer by the people in authority) says in his own cause with these words (from the preface to *Enchiridion militis christiani*): 'there was never

yet any man that went too far forward but that he might have gone much more near the mark. There is no kind of living but it hath same perilous points annexed unto it to cause men to degenerate from the truth: and who so ever showeth those jeopardous and dangerous points, doth not derogate or minish the honour of the order nor speak against it, but rather is for the profit thereof. As the felicity of princes is in danger to fall into tyranny, is in danger and jeopardy of foolishness and flattery, now who so ever showeth those dangers to be eshewed, doth deserve thanks of the order of princes. Nor he doth not speak against their majesty wherein they glory, which doth show in what things their very majesty doth consist, which also doth put them in remembrance wherto they were sworn when they took their authority &c. The heads and rulers of the church have in a manner affinity with two pestilent vices, avarice and ambition which well perceiving Saint Peter the chief pastor next unto Christ doth admonish the bishops to feed their flock and not to pull, poll and flay them; nor that they should not feed them because of any filthy advantage, but of their free and ready will; nor that they should use them selves as lords upon them, but that by the example of life, they should provoke them to goodness rather than by threatening and power. Doth he then speak against the order of priests which doth show by what means and how the bishops may trewly be great, mighty and rich?' Thus far Erasmus. Have I then in my Admonition acted otherwise? Done anything but pointed out what is becoming and what is not becoming for You, Maresius, in Your capacity of theologian and aged man? If I have spoken unjustly, prove it to me by example; if I have spoken justly, why do you destroy me so ungently?

23. Your way of treating me is obvious both from your pamphlet which is completely filled with outbursts of rage, and from the two-fold song of victory with which you applaud yourself on the last page as if it were an excellent achievement. The first is this: *Now you have got what you wanted, Comenius. He who gives somebody else a lion deserves to get back a panther.* Is this what you mean? Have you given me a panther instead of a lion? Do you speak thus with or without a purpose? Nevertheless, you seem to have therewith expressed the innermost essence of my Admonition and your Refutation: on the one hand something lion-like, fearless and strong,

but also gentle and quiet without malignant cunning, on the other hand everything pantherlike, i.e. furious. Frantze in the Sacred History of Animals describes the lion (chap. 6) and the panther (chap. 8) thus: The lions are devoid of every kind of malignant cunning, far from suspiciousness; they do not look with greediness on anyone, nor do they want to be looked upon thus. They do not fly from the hunter, but do not throw themselves recklessly into danger &c. The panther, on the other hand, is an exceedingly ferocious animal, and since it often violently attacks men's eyes, it is regarded as hostile to such an extent, that they, who want to elude their rage, use to hold up to it a picture of paper of a human being, which it immediately and furiously snatches and tears to pieces (according to Basil). 2. It is utterly ferocious, never gentle of mind, and surprisingly rapid. 3. It has a beautiful fur, which seems to be furnished with eyes. 4. It is a very cunning animal, and hunts all other animals. 5. No other living creature diffuses such a delightful and pleasant scent, and it entices in this way other animals to come, and gets the better of them. 6. When it has swallowed poison it searches out droppings of men, devours it and becomes thus immune to the operations of the poison, &c. Are these the virtues of your panther? Since you, with this picture upheld as a trophy, have wished to seal your struggles against the kingdom of Christ, then let your conscience tell you, if it was your intention to show, that the prophetic predictions of this peaceful kingdom of Christ [The wolf also shall dwell with the lamb, and the leopard shall lie down with the kid; the calf and the young lion and the fathing together (Isaiah, XI. 6)] are mere idle talk to you.

24. But this is philological questions: it will be more profitable to test this trophy of yours with the measure of theology. Maresius, tell me if this is the marrow of your practical theology? And (s. 7 / 8) has it originated from the teaching of Christ? The instruction he gave to his disciples was this: 'Ye shall not resist evil: but whosoever shall smite thee on thy right cheek, turn to him the other also' (Matthew, V. 39). Your instruction on the other hand is this: 'If anyone gives you a lion, give him a panther back;' i.e. if anyone admonishes you, beat him with your fists, and if he assaults you more violently then tear him to pieces.' That which Christ taught in his words to others, he also strengthened by his example: when he was reviled, he reviled not again; when he suffered, he threatened not; but com-

mitted himself to him that judgeth righteously (I. Peter, II. 23). Do you act likewise? Do you not double the revilements? Yea, even increase them tenfold? Requite evil with evil, surrender your cause to noone, always avenge yourself (against the will of God and men)? As the followers of Christ the apostles were reviled, yet blessed (I. Corinthians, IV. 21). You speak evil even of those who wish you well and therefore admonish you to observe you evil characteristics. I entreat you to consider if this is correct! I do not speak this to provoke you, but to summon you back to the way of Christ. And you must not believe, that it will ever happen, that a lion fears a panther (I mean a lion of truth and honesty, and a panther of cunning and fury).

25. Still another triumph you have over me on this last page with these words in the middle of it: *Thus it happened by God's direction that I was forced by your insolence to unmask you and to the whole world show what part you have acted on this stage of the world* (namely that I under the guise of being an honest man have been a deceiver, a mere seller of smoke, and besides distracted, silly &c.) O Maresius, Maresius why do you forget those words of Christ, that every man will have to answer for every empty word? And he who tells lies against his brother, will be thrown into burning Gehenna? Perhaps I have, in admonishing you to mitigate your zeal with charity (and perhaps even sprinkled some salt thereon), gone a little too far: but was it therefore reasonable for a theologian like you to get into such a furious rage, that you, oblivious of all Christian charity and all human gentleness, not only wished to maltreat me with blows, mock at me, and trample on me but even tear me to pieces? What spirit taught you such things?

26. However, I have heard from others, that my admonition was not very inhuman; I shall enter into something of this, to give other learned and pious men the possibility of judging more righteously between you and me, between your deeds and mine.¹⁹ From Mid-Germany an influential theologian has written to me: 'N.N. was travelling through and showed me your writing against Maresius; I perused it with pleasure and wondered at this man's unrighteous judgment of you and others. If such rebellious and ambitious men conduct the upbringing of youth, is it surprising that everything seems to end in confusion and struggles? But God has given these men a

free rein, in order that the good men be incited to take measures through which truth and purity will shine with more brightness to the pious, as is evident in your answer: this would not have seen the light of day, had not his immoderateness forced you to write. Thus one must not submit but persist in one's duty, in order that we with honest striving defeat the evil' &c. And another from the same district, physician by profession: 'I never saw anything more Christian than your apology. Would that our academicians begin to discuss the religious questions in this manner, the divine scriptures being the starting-point, rather than human representations of them or aristotelian syllogisms.' And yet another: 'I have read your admonition to Mr. Maresius and I find great pleasure in this rebuke by one aged man to another, who too licentiously has been caught by his ever unbridled emotions. It is also appreciated by others who would gladly see this contentious and immoderate man struck by the same cuts of the scourge, and they have come to approve more of your opinion of the kingdom of Christ.' Another: 'If a spirit of repentance has not sprung forth from the innermost of his heart, I am convinced that he will discover much that must needs bite his conscience (s. 8 / 9) if it is not already completely branded. I for my part am convinced that these potential and severe admonitions, taken from the divine sources, would move even a heart of stone and induce it to repentance, and I am sure that all good men, who are not blinded by preconceived opinions or by partiality, will agree with me in this case. I have perused it with enjoyment and devoted interest: I liked it exceedingly.' Another: 'I have read your anti-maresian book with a wondrous spiritual enjoyment, and I commended not only your moderation but your lucidity in such an intricate and obscure question. On account of John's words in the Revelation I have never dared to reject this idea of the millennium of Christ, but have up till now put it aside and committed it to God's care and to the development of events. Maresius seems to have got from the sea not only his name but its bitterness. But you must be on your guard against the extremities of certain circles (the chiliasts); that which has flown from your pen, I have always regarded as sounder.' &c. I have written this down in order that you would have the opportunity of making it clear to yourself, if it really is a token of victory to applaud oneself. *Would it not be better to await the*

judgment and jubilation of others? None of the Roman conquerors did triumph at their own discretion: only he did, unto whom the senate and the people had given triumph.

27. This little triumph of yours on account of the unmasking (the Romans called it *ovatio*), gives us a possibility of one good thing, namely of examining *the question of the masks*. If one wishes to do this thoroughly, one should observe these things:

1) What a mask is and in what diverse forms it may appear.

2) In how many different ways Satan (the root of all destruction in this world) covers men's faces with masks, so that almost everybody appears masked.

3) How Christ, through the wise counsel of God, assumed human shape, and taught us to unmask ourselves, and have our faces open in the sight of God and men.

4) How, according to the example of the Master, all Christians are made to hate and dispise the deception about the masks, and to tear them off, as often as they find them, and if this be a mutual act, it is a deed of love.

5) Since you now wish to make show of having discovered some disgusting masks on me and having torn them off, it must seriously be proved and examined, which these masks are, and with what truth they can be said to have been discovered and torn off.

6) Since this deed (to tear off the masks) ought to be mutual, it ought to be examined, if none likewise can be found on you, and reasonable causes can be procured to take them off. (s. 9 / 10)

7) Now let us end this our friendly analysis of the masks in a friendly manner, so that the feelings of hatred not only be diminished but completely extinguished, and so that a more friendly relationship develops not only between us, but also, if it pleases God to give his blessing to it, within all branches of the Church, through the love of God, which is shed abroad into our hearts by the Holy Ghost which is given unto us (Romans, V. 5). So that henceforth, the peace of God, which passeth all understanding, shall keep our hearts and minds through Christ Jesus (Philippians, IV. 7).

1) *What a mask is and how great its manifoldness*

28. The word *mask* denotes in its first meaning *representation*, i.e. a kind or personified picture, which presents itself to our eyes, but

easily disappears, since it has no real innate substance; the deceiver Satan uses such representations to play with and make fun of men.

2) Further it denotes *an artificial face*, made of some kind of material, and applied upon the real face, so that the person in questions is not to be recognized, why the mask also is called *persona*: masked in this way the actors appear on the stage and personate with their acting other people.

3) Therefore it can also be used as *hypocrisy*, whereby cunning people pretend to be what they are not, and succeed in hiding what they are; this with the intention of appearing differently, not ugly and nasty, but beautiful and elegant.

4) The fourth mask, lastly, is *that which one uses to put on other people*: either with the intention of flattering, of representing them before men as more beautiful than they are, or of rousing hatred in that one covers their good traits with disgusting ones, and by means of this device transforms them from amiable beings to repulsive creatures. Both these latter kind of masks are so common in our corrupted century, that almost none is to be seen with his own face: either they themselves put on imposing masks (they would rather seem to be wise, good and honest than virtually be so), or they have been corrupted in this way or that by other people, so that they seem to be what they are not. Thus everything is filled with pretence and simulation, paint and grease, guile and deceit.

2) From whence their origin.

29. The very first deceiver was that angel who was a betrayer. He cheated himself in Heaven, and man in Paradise; in Heaven by falsely imagining that which was not befitting for him, namely that he was God's equal; in Paradise by feigning friendship and hiding the snare until he had carried out his deed. He put on a visible mask from another sphere, namely the mask of an ingratiating animal, and poured with caressing words self-conceit and aim for elevation into the first created human-beings: (s. 10/11) in this way he brought them away from God's way, their dependence upon him was terminated, and they fell into various horror-filled conceptions of things and into perverted lusts and ruinous doings. Thereby they drew down upon themselves and generations to come the shape of

ruin and perversity, in that man prefers to appear to be good rather than virtually be good, and rather be evil than appear to be it; and his diseases he hides in fear of the shame, but displays his health being fond of praise. Therefore Seneca says with elegance, that many people prefer a mask to a face: namely, when they feign to be what they are not, speaking differently than they think and acting differently than they speak. Hence Christ's words to the Pharisees: They speak, but do not. Rightly it can be said that the whole world is a spectacle: a brilliant exterior but a filthy soul, in sheep's clothing but with the mind of a wolf; yea, there is no longer any trustworthiness amongst men either in outward expressions, in words or in hand-shake.

30. If we examine closer these masks, these seducers of mankind, we shall find, that they can be divided into two main groups: one of them is *the ingratiating, enticing*, the other *the terrifying, deterrent*. To the first group they belong, who try to win the favour of men by hiding all the perversity they know themselves to possess, and feigning all the good qualities by means of which they hope to entice men: these two courses of action are summed up in the single designation: hypocrisy. To the second group, the terrifying, those belong, who, in order to stir up ill will towards the neighbour, invent the worst qualities, and secretly and openly scatter such things about. If this be received by a credulous crowd, the neighbour has already been clothed in a mask, that causes others to turn away from him, and he becomes through no fault of his own the victim of hatred, insults, persecutions, or in slightest case contempt (either he notices this or not).

31. There are three different means to place upon one's neighbour such a terrible mask: *libel, slander, lie*. *Libel* is a ridiculing way of mentioning some wrong in a neighbour, in words or expressions intended to arouse contempt. *Slander* is more serious: it can be defined as a perfidious accusation presented in the absence of the accused, an accusation, that under the guise of honesty sets snares for the faculties of the neighbour, or his reputation, or even his life, by malevolently distorting correct expressions or acts, and by sowing evil suspicions and false accusations about innocent people. This is very easily done for him who wants to hurt, for there is nothing that cannot be distorted by evil speech. *Lie*, at last, is the summit of ill

will: it does not misconstrue anything that has not already been done or said, but frankly invents such things that have neither been done nor said, and scatters them far and wide in order to arouse hatred against the neighbour.

32. I have said, that all these means of putting on masks originate from Satan. For in Paradise he quickly abused our first parents for being simple creatures, who were tortured by their ignorance since they could not tell good from evil. Then he spoke evil of God, as if God grudged men a greater wisdom by forbidding them to eat of the fruit of the tree of knowledge of good and evil. At last through the plain lie, that they were not to die, although he knew that they on account of this should be sent to their death. Hence he has been called the father of lies, and everybody who loves the lie is called his sons, even if they to themselves and to others want to appear pious and holy, yea, virtual angels of light. Thus were the Pharisees, the slanderers and maligners of Christ and his apostles, who perpetually invented and scattered lies about them (as when they said: We do not know whom he is. He is not of God, because he keepeth not the Sabbath day. One who loveth to eat and drink, a friend of the publicans. His mind is wandering, why do ye listen to him? He is rebellious against Caesar and is perverting the nation; he maketh himself a king. He stirreth up the people. He threateneth to destroy the temple. He is a Samaritan and has a devil. He blasphemeth &c). (s. 11 / 12)

3) *How Christ taught how to hate the masks and throw them off.*

33. Christ Jesus, sent from Heaven to redeem the world, immediately took off all these masks of the Devil, first by taking on the holy shape, which he performed thus, that no guile was found in his mouth (I. Peter, II. 22), further by breeding his own people to simplicity of life in such a way that he taught them to walk before the face of God. He said: 'Beware ye of the leaven of the Pharisees, which is hypocrisy. For there is nothing covered, that shall not be revealed; neither hid, that shall not be known' (Luke, XII. 1—2). He would also unveil the evil thoughts of men and threaten with the fact that everything shall be revealed. Furthermore he said: 'Woe unto you, scribes and Pharisees, hypocrites! for ye are like unto whited se-

pulchres, which indeed appear beautiful outward, but are within full of all uncleanness' (Matthew, XXIII. 27).

4) *The way for the Christians to banish the masks.*

34. The apostles carefully observed this sacred zeal of their Lord, to banish the masks, and did not permit them on themselves nor endured them on others. They did not wear masks themselves which is apparent from II. Corinthians, 1:12: 'For our rejoicing is this, the testimony of our conscience, that in simplicity and godly sincerity, (not with fleshly wisdom, but by the grace of God) we have had our conversation in the world,' and yet more openly in the fourth chapter, the second verse: 'We have renounced the hidden things of dishonesty, not walking in craftiness, nor handling the word of God deceitfully but by manifestation of the truth commending ourselves to every man's conscience in the sight of God,' and the like elsewhere. They did not endure masks on others which is apparent in Peter's zeal, when he revealed the deception of Ananias and Sapphira and condemned them both to death (The Acts, V), and when he revealed Simon the sorcerer, who feigned fidelity in God and was smitten with curses (The Acts, VIII). And it is also apparent in Paul who could not bear a little leaven in the Corinthian church for fear lest the whole lump of piety might be destroyed (I. Corinthians, V. 6—7). Also the followers of the apostles, the eldest teachers of the church, imitated this zeal and taught by word and deed, that hypocrisy was not to be allowed in the Christians. Much could be said in these matters, but let us turn to our own questions.

35. A strange sorcerer you are, Maresius, since you know how to find things where none are, for example to take from a naked man his clothes and unmask someone who does not wear a mask. I do not wear a mask which I without fear submit to the testimony of everyone who knows me, for among them there was none to reproach me for that which you have reproached me. Rather on the contrary: they have often pointed out that I expose my innermost thoughts too openly, as is obviously your own opinion when you again and again accuse me of being too candid, without discrimination and credulous. Thus you contradict yourself, when you at the same time bestow upon me qualities that cannot go very well together. For the art of

masks claims preliminary knowledge of all manners of deceit, concerning hypocrisy and pretence, and about these things sincerity knows as much as the dove about the cunning winding of the worms. In truth, I have often tried to change myself (when I have noticed that my sincerity has caused me injury with the cunning sons of time), and I have sometimes tried to force myself to assume other features, but without success. (s. 12 / 13) Nothing but this is my comfort, often repeated in the Scriptures, that God is pleased with the simple, but the crafty, those who wear two faces and talk with two tongues, the hypocrites, are loathing unto him. Especially when I found out that wise philosophers and statesmen observe this, when in 1642 in Sweden I came across Carlo Pasquali's golden book (called *The characteristics of Virtues and Vices*) and read in it as follows (chap. 10): 'Sincerity and simplicity are almost unknown notions on earth nowadays; men have become blinded to such an extent. These qualities are rather ridiculed as being placed side by side with rustic manners and foolishness, (Please observe, Maresius!) while they in fact are nothing but nobleness itself and thus virtues which surely are worth regarding. For these are the very qualities which prove that the soul has been cleansed from all perniciousness and reached its perfection. From the soul they are expressed in the thoughts, which they make pious and put in the service of virtue; from the thought they pass to the deeds, which they ennoble. Lastly they pass to the words: in order that they shall be sincere, they take away from them all ambiguousness and all that is complicated and obscure. At last when perfidy and deceit have been removed everywhere they will adorn all acts of man, &c.' And further on: 'Goodness itself chose as its habitation the open and undaunted heart of sincerity and simplicity, for it was a clean and completely worthy abode for it. And for virtues of such brightness it is (listen, Maresius!) never necessary to pretend or conceal or hide one's behaviour in a covering cloud, for they do nothing in secret, or nothing that cannot bear the light of the day. They are completely inexperienced in cunningness, completely ignorant of the art of dissimulation, and they have nothing that covers their forehead. For Truth says that a boat is a boat; closest to Truth is Freedom, which inasmuch is the gist of Truth, as without it there is no truth, &c.'

36. Now that you are boasting of having torn off some kind of

masks from me, who are so simple and so open (and whose comfort is among other things the hope, that I once might be seen such in the eyes of men as God sees me), then it seems to be some kind of madness. For what kind of image would you have found? Well, one of an extreme ambition, that of a miser, a libertine, one, who in order to satisfy the desire of splendour roams far and wide, &c. I ask myself with wonder, and I cannot stop doing this, *what you have trusted in when you dared to publish these things about me* which God (under whose eyes we all are) knows to be false, as do all those who know me closer, and as anyone might know, who wishes to search me and everything that is mine (even the innermost recesses of my heart). Hitherto others have noticed my contempt for marks of honour, my disdain for riches, my repugnance at an amply spread table (which has gone so far, that it has displeased some of my closest friends). But you give a different report of me to the world? To what purpose? With what motive? Forsooth, not that of science and truth (for you are ignorant of me and my life), but out of mere vengeance, and your usual readiness to suspect (and, perchance, your readiness to judge others by yourself, which often happens). I cannot find anything to explain such an audacity, if I do not think of this wicked old prank: 'Come, and let us devise devices against Jeremiah!' (for the law shall not perish from the priest). 'Yea, come, and let us smite him with the tongue, and let us not give heed to any of his words' (Jeremiah, XVIII. 18).

37. I hope I have not asked in vain (in my above dedication) that the examination of your accusations be carried on according to the Carolingian laws. If this be granted me before just judges I will without doubt attain that everybody acknowledge:

1. that you have not found any mask on me and consequently could not have taken any mask off.
2. that you, on the other hand, have put on me a terrible mask that it might appear as if you have unveiled it.
3. that you therewith have acted as the worst slanderer, false-accuser and liar. (s. 13 / 14)

The boat forgave him who called it a boat, and soon everything will be elucidated to you also. For the time shall be, when the God

of truth shall rise and tear the yarn and snare of the father of lies. And if you here have brought your tainted arts to their peak, he will say to you what he said to the raging sea: 'Hitherto shalt thou come, but no further: and there shall thy proud waves be stayed' (Job, XXXVIII. 11).

38. Now since you found this dreadful mask on my announced Pansophia, with the help of which I am to have fooled the world and during many years practised begging in different countries and kingdoms, you force me to a historical description of these things as they are known to God and his angels, and to many reliable witnesses here on earth. Therefore I will, as briefly as possible, present this (from my diary) in the way I, the humble disciple of Christ, have learnt from my Master in Heaven, so that yes be yes, and nay be nay.

39. When the clergy of the Evangelical Churches (together with all those who would not change their religion, even the very nobles), were prescribed by the Emperor Ferdinand II from out all Bohemia and Moravia, and when in the year 1628 we had gone into the neighbouring districts of Germany, and a great part of us also into Poland and Hungary, I with many others came into Lissa in Poland and there suffered myself to be employed in scholastic duties. Occupied with this in no negligent manner I began — better than ever before — to observe the shortcomings and defects of the method employed in schools and to consider how to remedy them, and certain goodly observations of mine began to grow together into a system of didactic art. Further I attempted — seeing that the whole of the Latin language together with a summary inquiry into all branches of knowledge might be encompassed in a small book — to produce a such entitled *Seminarium Linguarum et Scientiarum omnium* (A Seedplot of all Tongues and Sciences), &c. I worked it out at my leisure hours and nearly three years were spent in silence; I had no other intention but that should God in His mercy toward us restore us to our native land, supports might be ready, whereby the harm wrought to our schools and our youth might be the more rapidly repaired. But I could not keep the secret, but my endeavour became known even to the governors of the College at Lissa. Two of the most distinguished men, both of noble rank, deigned to pay their respects to me in my chamber and questioned me about my studies

in the field of didactic.²⁰ And when they (among other things) saw my *Seminarium* (Seedplot) they asked, that I should publish it. I answered: It is designed for my own country. They said: Country is where good is. I answered: The work is not yet complete. They: Let it then be finished. Myself: That is not so easily done; I am too narrowly enclosed here. They: Let something be left over for a later revision. In short, they did not cease to press me, pleading, moreover, that our printing-press which had been brought from Moravia, and was now being set up at Lissa, should be initiated with this new book, &c.

40. It came to pass thus, that my book was published in 1632, with a slight change of title. For someone had observed to me that there was already extant such a book, containing the whole of the Latin language, called 'Janua Linguarum of the Irish fathers;' ²¹ but when we saw it, we perceived it to be written without method and consist of only twelve hundred sentences with the vocabulary of the whole language broken up in sundry ways. I said: This is something different; and they advised me to call it 'Janua linguarum reserata' (The Gate of Tongues unlocked), or *Seminarium* (Seedplot), &c as before. And so it was published at Lissa, and soon afterwards (with German and Polish translations) at Danzig; at Leipzig also with the addition (by the professors there) of a new epithet AUREA.²² This epithet was afterwards retained in the following editions, and translations into all the chief European languages were added: a success wholly un hoped for by me and never even imagined in dream. (s. 14 / 15)

41. Add hereto, that from the learned in various countries there came to me letters giving me joy at my new discovery and in divers ways encouraging me to proceed yet further. One of them, who wrote, was the aged Winkler, headmaster of the school at Goldberg, celebrated all over Silesia, and bishop of the churches;²³ he wrote, that he had welcomed the light of this new method all the more graciously as he had anxiously longed for it and despaired of its coming. For when they wanted to repair their school which had fallen by the violence of the war, and had sent a gifted youth named Martin Moser to Wolfgang Ratke in Germany, who was then celebrating in public writings a certain new method of his own devising, yet this Moser after two years' conversation with Ratke

was unable to elicit anything from him. Thus closely would he keep his own to himself, refusing to communicate to any man his secrets except they were purchased at great cost by some king or prince. But if the apostles, prophets or Christ himself would have acted thus? You, dear Comenius, walk their way and offer of your own to everybody at no cost. Our Moser has already imbibed so much light from out of it, that thanks to your golden method (with the help of Your Gate and Your Grammar) we already work miracles here, as you will perceive from the examples sent to you from him on my recommendation. I for my part congratulate my grandchildren, &c.

42. Soon afterwards there came from Russia²⁴ the most illustrious Palatine of Belz, Count Raphael, lord of Lissa: he summoned me to him and inquired of everything. I showed him my *Didactica* then only written in our own language, and after having realized what it meant, he said: I see an engine ready for motion but lacking an initial Mover: suffer me to be that same. I gave thanks unto God and to so great a patron, and set forth what was needed. For I perceived that to that Latin Door there would have to be built a Vestibule and to this an Atrium, and lastly a Palace of texts; likewise dictionaries of a better sort and rules of grammar.²⁵ For a skilful putting together of all these things I needed some trusty and energetic collaborators: I mentioned the aforesaid Moser and David Vechner. He readily gave his assent and asked both to be summoned, which I did; but fate forbade. For shortly afterwards the plague broke out devastating Silesia, and Moser departed this life, and soon afterwards, my great Maecenas followed him, dead of an apoplexy. I (who was thus beginning to be drawn into the light) deemed it right to translate my *Didactica* from the Czech into Latin, and did so.

43. But now it came to pass that an unlooked-for guest (an Austrian baron, exiled in Poland on account of his religion, J.L.W.)²⁶ gave me unexpectedly new encouragement. He told me that he was on his way back from Vienna, and there had been asked by various ambassadors of the Princes and States of Germany what Comenius did after publishing his *Janua*; and he had blushed for shame in that coming from Poland he could report nothing of the doings in that country. On his return, therefore, he wished to travel out of his way to me, in the desire of hearing everything from me; and he

begged me to conceal nothing from him. I then gave him to read my *Didactica*, now translated as it is extant, Part I, pages 5 to 196.²⁷ Two days later he returned it and advised me to alter the title of the dedication as follows: To the Emperor of the Romans, to all Christian Kings, Princes and States throughout the world, &c. I answered with a smile: *Mein Herr, wer ein Gesang hoch anfengt, muss eine gute Stimme haben, oder bald aufhören* (he who would sing high, must needs have a strong voice or soon desist). He replied: The Jesuits by their taking the schools have procured for themselves unlimited power, though they have nothing to compare with ours. And he began to urge upon me the foundation of a college of didactics, offering to that end his services, (s. 15 / 16) above all in mathematics, which science he had cultivated more than the rest. But seeing that I was somewhat diffident toward such a design, he ceased to press me and departed.

44. But perceiving such suggestions came from one quarter and another, I began to reflect upon it: These exhortations are not without purpose, expressions of gratification so great should be met with some fresh cause for gratification, if God would vouchsafe something greater and better to be discovered. And now I came to this point in my thoughts: if it seemed good that the words of a language should be learnt through the guidance of things, it were better that things themselves should be taught through the guidance of words already known. That is, that, when by the help of my *Janua Linguarum* youth had learnt to distinguish things from outside, it should thence become accustomed to explore that which is within things, and to comprehend what each thing is in its essence. I conceived that this might be attained by very brief and accurate definitions of things and that such a book would be of far greater use than hitherto supposed. For I remarked that men commonly do not speak, but babble, i.e. they do not transmit as from mind to mind things or the sense of things, but exchange between themselves words not understood, or little or ill understood. And that not only the common people do this, but even the half-educated, and what is more to be grieved at, the well educated themselves for the most part, by reason of the infinite homonymities among words, and amongs things by reason of the almost constant ignorance of their configurations (that is of the inner constitution of each thing). For when in conversation

they name *God, angel, man, satan, law, sin, virtue, &c.* and in speaking of that which has body, such as *light, darkness, wine, water, wind, heat, cold,* and the like, and also *be hungry, eat, drink, digest, sleep or watch, be ill or healthy &c.*, they do not know what that which they name is in essence, or how it comes to be. Consequently it does not matter which language we speak (whether rude or cultured), since we all are nought but sounding brass and tinkling cymbals so long as words not things (I mean the husks of words, not the kernels of meaning) be in our mouths.

45. Hence I imagined that a general book would be most useful exhibiting in it all necessary things so that all shameful ignorance would be excluded. And everything should be presented in continuous order from beginning to end so that nothing should be overshadowed by anything else, but everything stand plain and susceptible of being seen aright and thoroughly perceived. Lastly that it should be of a truth concerning all and sundry things so accurate that neither in theory and contemplation, nor in practice and effect, nor in wont and usage might anything in the matter itself lead to error, but the things as they are in themselves, conceptions of things as they come to be in mind, and words as they are the vehicles of meanings from mind to mind, should be everywhere defined and adjusted one toward another. Such a book (or short treatise), if it could be constructed aright, would be a kind of universal antidote to ignorance, misunderstanding, hallucinations, and errors, such were my hopes, and also to the wandering curiosity of men's wits, provided that only those things were brought there that are necessary to life: to the stinting once and for all of that complaint sometimes heard abroad that of the necessaries we are ignorant, because the necessaries we do not learn.

46. Thus after having thought much on these matters I set myself to write *Janua Rerum* ('The Door to Reality') [or *Verioris Sapientiae Porta* ('The Gate to Truer Knowledge')] to see what success God would be willing to grant. And it happened that at the same time a little book entitled 'Pansophia (Complete Wisdom) by Peter Lauremberg, professor at Rostock' was published.²⁸ This I eagerly procured, but found in it nothing but certain abstracts of the aristotelian philosophy, and judging this work (which contained nothing appertaining to divine wisdom or the mysteries of salvation) to be unworthy

of so sublime a title, (s. 16 / 17) I began to hope that this title might better be adapted to my work into which should be brought by skilful arrangement whatever was necessary for the furtherance of felicity in this and the life to come, whether of knowledge or faith, action or aspiration. I proceeded therefore in God's name during my leisure hours, as before, taking counsel with noone until I should perceive what could be done, or light upon such a method (certain and infallible), as I sought.

47. But it happened that two young countrymen of ours, Daniel Erastus and Samuel Benedictus, who had been sent to England for purpose of study and had been furnished with letters of commendation to the clergy in London, were brought unto a German gentleman, Samuel Hartlib, then supervising the studies of certain noble youths. When they told him that they had come from Poland he asked them whether they knew Comenius, and they told him they did. When one of them added: I have been his secretary, Hartlib asked: What does he then at present, seeing that he has published his *Janua Linguarum*? The young man replied: He is writing a *Janua Rerum*. What might that be? By another name it should be called Christian pansophy; it sets forth all things methodically arranged and correctly defined. Hartlib asked: Can you bring it about that a letter from me may come to him? We can, they answered, for our duty is that we should write to him and report to him the progress of our business [two years before I had (in a great and solemn convocation of clergy and patron of studies dispersed throughout Poland, Silesia, and Hungary) been elected among the superintendents, and the charge had been especially laid on me of taking care of the studies of the young men who were to be the hope of the church]. In what manner does Comenius live? Sparsely, even as the other exiles. Now the good Hartlib made provision first for them in notable manner (by finding each a patron by whose liberality they were supported at Oxford), and then by letter to me he sent me a subsidy towards my livelihood and promised me to continue with it, if I consented to a scientific intercourse with him.

48. Marvelling at the fatherly care of God's providence towards me, I returned thanks to this excellent man, who so unexpectedly showed Christian charity towards me although unknown, and towards us whom the world had cast off. When therefore in repeated

letters he desired of me some outline of my pansophy, I drew up such a one and sent it. Receiving no answer for three whole months I began to think either it had been lost on the journey, or was slightly looked upon. But at length I received a large bundle of books, sent from Danzig! On opening it I perceived it to be 'Praeludia Conatum Pansophicorum Comenii' (some copies printed at Oxford),²⁹ with a preface setting forth the reasons for its publication: This book had been sought after with such eagerness by certain learned men that scribes did not suffice, and therefore recourse must be had to the printing-press, &c. In a letter, moreover, he added two other reasons: 1. when this plan were brought to the notice of the learned (in divers states of Europe, independent of religion), we might be able to collect opinions thereon, which would be useful in many ways; 2. that those who were to help in the realization of so noble a project, might be stirred to liberality. For men of good judgment were coming to that way of thinking, that it would be the work of more than one man, particularly when Comenius frankly confessed the scantiness of his own equipment; thus he must be given collaborators, six or eight learned men who would ransack all the libraries and supply him with choice materials (to be reduced to order by his own hand). Nor would the work be of a single age, if it were to be brought to its proper perfection. Consequently there would have to be founded a college such as the illustrious Bacon had desired, dedicated to the universal studies, (s. 17/18) of men whose care were to bring about augmentations, worthy of the human race, in the sciences and arts, &c. I was surprised and astonished at this drift of things, but being wont to trust in the judgments of others rather than my own I was unwilling and unable to say anything about it.

49. These things came to pass in 1636,³⁰ and there followed a reprint of the same *Prodromus Pansophiæ* (Precursor of Complete Wisdom) in London, in Paris, and in Holland. And opinions from the learned come to me (Hartlib put me in possession of them all), for the most part kindly beyond expectation. Such was one which proceeded from a certain academy in Germany, that God had never shown greater goodness to the human race, after the gift of the light of this world, than by imparting such thoughts to one single man of his mortal creatures. Another wrote: The intent of working out a Pansophia is such as none can be displeased at it except he who is

pleased with nothing.³¹ Another: Comenius appears to have a treasury of illumination, which he knows not yet himself to put to use.³² Similar things were heard from others. From the Roman-Catholic side one was found to disapprove, namely Cartesius, on account of the mingling with theology,³³ and, moreover, a Lutheran was found, Calovius,³⁴ who had arrived at the wrong suspicion, that this Pansophia was nothing but a treacherous work secretly to forward Calvinism; furthermore one of my brethren in Poland,³⁵ who there was proclaiming among clergy and patrons of studies the danger of mixing divine things with human, Christian with heathen, light with darkness, and who brought matters to such a pass that I was twice constrained to plead my cause in public, first before the illustrious patrons of the church at the castle of Lissa, and two months afterwards before the clergy assembled in synod in the church at Lissa.³⁶ On both occasions the result was that what I had begun to do before in private I was now supported to do by authority of the church, good beginnings having always the good wishes of all good men. [For I had written an 'Explanation of the pansophic endeavours in order to meet the critics': it is to be found in my *Didactica I*, page 455, as is the *Prodromus Pansophiæ*, which is to be found on page 403 and following].

50. Before all these divers opinions I was myself divided, and besides, I was perpetually fed with hopes of this college of pansophy (I did not deem it wise to proceed on my own but would wait and see what those learned men, more learned than myself, had in view); therefore, I progressed slowly in my work, and nothing else was possible, since I had been entrusted with the head-mastership of the gymnasium at Lissa. [The exiled Silesian Lutherans, already forming the largest part of the inhabitants of the town, did not want their school to be united with our — as the illustrious Court, Lord of Lissa had wished — unless Comenius be the head-master of this united school]. In the meantime Hartlib, reporting that he had now two, now three persons fit for collaboration, was urging a meeting for the allocation of tasks: now he invited me to London, now to Amsterdam, or to Hamburg (yea even to Stettin or Danzig, if I wished); he would come there with his friends. But it could not be, because I was now tied to my place by the character of the office I had undertaken. At last in 1641 in the month of July, I received three letters

from him (written in the same tenor, but dispatched by three different routes), in which he insisted on my coming to him at once, and thus he concluded: Come, come, come, it is for the glory of God: deliberate not longer with flesh and blood. What could I do? I told the matter to my colleagues, the superintendents of the Bohemian and Polich church, then assembled for other business at Lissa. After consultation it was decided that I should go, the governance of the school being committed for the meantime to the pro-rector and the co-rector (for I had, as was customary, a co-rector at my side, and the Lutherans had stipulated for one of theirs to be pro-rector); though these would not know for what reason I was going and for what cause I should be absent for a while: only that I should return again as quickly as I could. But I had to state the cause to the chief governor of the school (s. 18 / 19) (a man of noble rank and administrator of the city and county of Lissa)³⁷; I did so, and he highly approved of my plan.

51. And so I set off for the journey, and on entering London on the day of the autumn equinox I learnt at length the truth: *I had been summoned by command of the Parliament*. For I was shown a sermon delivered before Parliament and printed by order of Parliament, by Mr Gauden (afterwards bishop of Exeter, now dead since two years).³⁸ In this he started with the words of Zechariah VIII. 8, 'I will change your fasts into feasts: therefore love the truth and peace,' and added this digression (as it was translated for me from English into Latin; I still have a copy of it in my itinerary): 'The road to peace follows the steps of truth, and you shall not hope to regain the former peace without a return to the former love of truth. Truth alone means so much, it is in a way the centre: there are many faults and misrepresentations, and they are filled with evasions and contradictions, since they are in conflict both with themselves and with truth &c. Here give me leave in so great and public assembly, to recommend to your favour, the honest endeavours of two spirits particularly anxious for the public welfare who have laboured much for truth and peace, Comenius and Duraeus:³⁹ both famous for their learning, piety and integrity, and not unknown, I am sure, by the fame of their works, to many of this honourable assembly. The one has laid a fair design and foundation for the raising up of a Structure of Truth, human and divine, of excellent

use to all mankind, for the easiness of attaining true knowledge of things. The other has along with great pains and endeavours worked for the advancement of the peace and unity of the reformed churches — a blessing that cannot be overestimated — and he has been highly commended by many distinguished theologians. But, alas, both these noble plants are likely to wither away for want of public encouragement to go on in their noble undertakings, to the infinite shame of the present age, and to no less detriment of the future. Thus I leave it to this wise assembly to consider, whether it were not worthy the name and honour of this state and church to invite these men here and to see and weigh their excellent works closer, &c. If God will implant in you this mind, the distance that parts them from us (one of them active in Denmark, one in Poland) is no good reason for your desisting from the undertaking,' &c.

For this sermon Mr. Gauden received thanks of Parliament; then it ordered it to be printed and the two mentioned men to be invited.

52. After reading this, I said: 'Friends, You have acted with more caution than candour in keeping me uninformed of these things. Had I known this before, I do not know whether I should have been of such a mind as to suffer myself to be brought forward into such a great theatre: but now I am in your power. Now since nobody knows me here, and since nobody in the ship knew me except my servant, I beg this of you: let me remain unknown here too, let us alone be at the service of one another for a few days, for I must soon be returning'. 'It is impossible this year, they answered, for the King has gone to Scotland for the coronation of the Queen, and Parliament has been dissolved until the King's return; only forty members are left to take care of current business.' Indeed, this was grievous to hear, but I was taken to the place where I should live after having been promised that my stay would remain unknown.

53. But on the next day Hartlib came, telling me that my presence was no longer unknown, and that he was bringing a tailor who would make me at once new clothes in the fashion customary among English divines. And as soon as these clothes were ready, he announced that we were invited by the bishop of Lincoln⁴⁰ (s. 19 / 20) (a mighty patron of pansophy) to breakfast. And into his presence I was taken with Mr. Duraeus (who had arrived before me) and Hartlib, and was asked whether I had taken my family with me.

I answered, that neither was I asked to bring my family, nor would it have been easy, had I been asked. He then took the others into an inner room apart and asked: Why has this business not been managed otherwise? And he ordered that it should be arranged with me that I should have my family fetched, there could be no other course. As to the provision before anything was publicly voted, I should receive from him 120 sterling a year, and others would contribute more. They came out to me (certain noble lords in the meanwhile having arrived to the bishop) and talked to me on these matters advising me not to oppose good counsel. I answered that I was not my own master, since I belong to that church in which none has sole disposition of himself. I must deliberate with myself and with my people &c. After breakfast the bishop, proffering me his right hand, placed ten James pieces into mine at which liberality I greatly marvelled. [This, Maresius, is the beginning of my begging in foreign lands. I will not conceal the rest, that you may better learn to be more considerate towards others' doings and dealings, you wretched teller of tales].

54. Others — for we were called by divers persons into conference — held similar views as to the bringing over of my family, namely, that I should agree to it, if I could obtain permission at home. I accordingly wrote to my friends, but the advice from my colleagues was vague, and that from my wife⁴¹ were tearful protestations that I should not take her, who was ignorant of foreign speech, so far from the congregation of exiles; I should myself reflect upon my mortality, &c. But there was no need for her to be fearful since matters in England were drifting and shifting, at first indeed for the better, but later for the worse. For on the King's return from Scotland and Parliament being reassembled in London, it was thought at first a good omen that our patron, the bishop of Lincoln, should have been made archbishop of York. Parliament also more than once admonished us (for the most part through the most noble gentleman, Cheneus Culpeper) to hold ourselves in readiness; a commission of prudent men from Parliament were to be appointed, who would take cognizance of the whole matter on either side and dispose thereof.⁴² In the meantime there were delivered to us tables of income of the College at Chelsea for the maintenance of twelve learned men &c. Nevertheless one unhappy day bringing tidings of

the massacre in Ireland and of the outbreak of war there,⁴³ confounded all plans that we had been nourishing during the whole winter.⁴⁴ But to satisfy those who were longing for information about my project, I composed a treatise entitled *Via Lucis* (The Path of Light), &c. — which was printed in Amsterdam in 1668.⁴⁵

55. Meanwhile there was conveyed to Poland and thence to me in England a letter from Mr. Lewis de Geer; in this I was invited in a loving manner to Sweden, and my colleagues were of the same opinion that I should go there (to learn what was required of me). All things weighed, I decided to go to Sweden, and my greater friends (whom I as Augustine call my patrons) assented — the archbishop of York, Lord Brooke, Master Pym and others —, but only on this condition that when affairs in England were more tranquil, I should return. I thought therefore to go by sea directly to Denmark and further, and to bid farewell by letter to my friends in Holland; but they asked me not to depart without calling upon them (Master Heerebord's words were: Slight us not by passing us by: you will find in our academy more friends than you can hope for, &c.). It was clear to me therefore, that I should first go to Holland. [In passing I will touch on this, that you know, Maresius, how rash you were in bearing such false witness against me: in the nine months I was constrained to spend in London (s. 20 / 21) (from the autumnal equinox to the summer solstice), I twice joined in the Holy Eucharist in the Belgian church, whose congregation I regularly frequented, being a close friend with the clergymen (Master Caesar Caladrinus and Master Philip Op de Beeck; they had then been deprived of a third colleague by the death of Master Timothy De Vliet); afterwards I did the same in the church of England, for I began with Hartlib to attend the services in the church in Duke's place.

56. I will not pass over in silence that before my departure from England I received an invitation to France from S. Romain de Sanevas including a letter from Rossignol, the Secretary to Cardinal Richelieu, who promised me much in his master's name.⁴⁶ This matter seemed to me as worthy to be weighed in council of my greater friends as it was novel and surprising. Mr. Duraeus accordingly went to two noble lords and statesmen, and I visited with Hartlib two archbishops, the archbishop of York and the archbishop of Armagh, Master Ussher (with whom we found also Master Selden).

They all unanimously advised me to go there for various reasons. Nevertheless being afraid of I know not what there, and being ignorant of the French language, and dreading delays, and being unwilling to create suspicion among those to whom I had already promised my coming, I could not force myself to do it. But I wished that one of our men should go in my place to learn what the business might be. Thus Joachim Hübner went, furnished with my answers and commended by his own good reputation.⁴⁷ But with the Cardinal, who was at the point of death, he was unable to confer, only with the secretary: from him he learnt the nature of the design, which was for the establishing of a pansophic school; but on the Cardinal's death the plan came to an end. However, Hübner had much speech on pansophic matters with father Mersenne (who had sent me greetings by letter before), and with other learned men.⁴⁸

57. It should not be passed over in silence that my English friends at my departure made three solemn requests of me, and I now seriously regret that they could not be carried out afterwards: 1. that I should not suffer myself to be diverted by any bye-tasks from the pansophic project, 2. that I should not delay me by reading literature, but straight proceed to search into the very kernel of things, (for this is what was expected of me, a new, solid, and time-defying analysis of reality, not pieces of patchwork, however speciously put together) 3. that I with God's help should continue my work alone, neither seeking nor admitting collaborators until my return to England (the hope of which they thought certain).

58. On arriving at Leyden, I was received as guest by Heerebord who took me to call on the professors and the clergy. I was kindly received by all of them, and encouraged in my endeavours. Among them was Golius⁴⁹ who asked me whether I was aware that my *Janua Linguarum* was being translated also into Oriental languages. When I said that I had not heard of this, he showed me a letter which he had received from his brother Peter at Aleppo⁵⁰: in this he thanked him for the copy of *Janua Linguarum*, which had been sent to him, and said that he had set about to translate in into Arabic. When he had half finished the translation, he had shown it to Moslem friends who approved of the scheme so much that they apportioned among themselves the task of translating the work into Turkish, Persian, and Mongolian. The letter-writer had added: They are now asking

for further works by the same author, and of the same kind. Thereupon Golius said: You see, Comenius, how happily your *Janua* opens the gate to the Gentiles! I replied: Not unto me, O Lord, but to Thy name be the honour! [In thinking on these things now, my heart, believe me Maresius, trembles within me that I did not better know to snatch my opportunities and hasten then and there to adorn in some fashion the *Janua Rerum*.⁵¹ Thereby perhaps the minds of these Gentiles would have been better disposed towards their future conversion (s. 21 / 22) than by a mere naming of things. May God forgive me if I sinned, when I neglected this opportunity. But the fault will not have been mine only, distraught as I was by divers affairs both then and afterwards and even to this present moment so that the matter may serve for an example: What is the business of all is the business of none, for one confuses another. This having been my experience in so many ways, I once wrote to Hartlib: If there be one man who has brought hindrance to the pansophic study, you are he, friend, in not allowing me to do what I had to do in peace, but dragging me forth into so broad a light, and setting me in the midst of such great crowds, &c. But it may be that God's thoughts are other than ours, likewise his seasons and his agents. God did not disapprove of David's plan for the building of the temple, but He would not that this design should be brought into effect by David in his life-time].

59. One day my friends (Louis de Dieu, Abraham Heidanus, Klinget, Heerebord) brought me into colloquy with René Descartes, then living in a charming retreat outside the town.⁵² We exchanged speech for about four hours: he expounded to us the very essence of his philosophy, and I maintained all human knowledge, such as derives from the senses alone and reasonings thereon to be imperfect and defective. We parted in friendly fashion: we begged him to publish the principles of his philosophy (which appeared in the following year), and he similarly urged me to realize my own plan saying: Beyond the things that appertain to philosophy I go not, mine therefore will be that only in part, whereof yours will be the whole.

60. Matters being arranged in Amsterdam (with Lawrence de Geer, Hotton,⁵³ Rulicius,⁵⁴ and in the venerable Consistory, where I gave thanks for renewed benefactions bestowed on our scattered people) I hastened to Hamburg. But in passing Bremen, I was delayed by

my friends for eight whole days. For Ludwig Crocius and Neufville, the physician, came to my lodgings asking me on behalf of the Council to stay for a few days: they had been commissioned to talk to me in order to get more complete information about my *Didactica* and about the foundations of pansophy (for they had already introduced in their excellent school my *Janua*, and also other books). Thus we met every day at breakfast and at dinner; sometimes it was only one of them, sometimes two or three. At last they deliberated upon my assuming the pedagogical leadership of the school, and they urged me with practical reasons, this school having been a nursery for the young theologians of the Bohemian church since many years, and thus it were a duty for us to do everything we could to re-establish this school after the breakdown of the German educational system. If it were not possible for me to do it, I should persuade David Vechner (who had brought renown to his name by adding to the Comenian Door a Temple of Latin, which can be read in the *Didactica*, part I, page 318 &c.); he must not refuse his help. In fact it might be anyone of our people, not necessarily a highly learned man, only he is pious and honest and capable of carrying on our method, &c. I gave them my promise as regards Vechner, not knowing that he had taken on head-mastership for the school at Görlitz in the meantime; this he managed honourably, but recently (this year 1669) he departed this life, &c.

61. In Hamburg I was engaged mainly in discussion with Joachim Jung, the famous philosopher and the head-master of the school.⁵⁵ In many ways he complained that the Protestants had not arranged things better (as regards the schools and churches), and pointed out with regret, that a disputatious philosophy had given birth to a disputatious theology, and that things being driven thus far hardly any remedy were to be had. Some years ago he had tried (with Adolf Tassius and other eminent men) everything that might bring with it the establishment of a correct philosophical training, but the ruinous wars in Germany and the unhappily dead spiritual life of the people were a hindrance to everything. (s. 22 / 23) He hoped that this happiness might be granted Sweden, and if experiments turned out well, he would be ready with his colleagues to follow, &c.

62. To Lübeck I went together with six Polish noblemen on their way home from having visited foreign academies.⁵⁶ They dissuaded me

from going to Sweden, and invited me with far-reaching promises to follow them to Poland (one of them, Adam Suchodolski, heir of a great fortune generously presented me a with written obligation signed by the others as well. But I answered that since I had given my promise, I could not withdraw it with my honour intact. My name having become known at the inn through these men, there came a message from Leonard Elver, a member of the council with an invitation to breakfast and with order to persist, if I refused to come. I went, and behold, I was received as a teacher by two of his sons with a little speech in Latin. Wondering at what I beheld the father said: They are your pupils since they have got their knowledge of Latin from you, from your *Vestibulum* and your *Janua*. I said: Has then this childish work, *Janua Linguarum* made Comenius so spoken of in the world? He replied: Not a childish work, but that of a mature man and more than that. And he told me what had happened when a man (M.J.E.) had tried to charge the schools with his own book instead of mine. At the command of the Council his method had been examined, but nothing of importance had been found in it, and therefore a decree had been promulgated that Comenius' books should be retained. M. Engelbrecht himself came to see me and commended this method of his to me:⁵⁷ some knowledge were to be premised by means of dictionaries, and then quickly the texts were to be examined, &c. [I mention these futilities too, Maresius, having been forced to re-peruse my itinerary by your passion for quarrel and then found them. To be sure I never admired these first attempts of mine (in scholastic service), but always wondered that others have admired them, and that I perpetually have been confronted with encouraging episodes of this kind].

63. In Sweden I was first received at Norrköping by the noble Mr. Lewis de Geer who had called me thither. I was sent by him first to Johannes Matthiae Gothus who was Queen Kristina's teacher in Latin, and also her spiritual adviser, and who later became bishop of Strängnäs; he now accompanied the Queen on a circular tour through the various countries before her coronation); he was staying at Örebro. When he had been acquainted with all details, he advised me to proceed step by step, from the smaller questions to the greater, from the philological questions to the philosophical &c.⁵⁸ [When I was about to leave he said to me: Would you like to talk

with the Queen? I have no orders from anyone, I answered. He said: I have made it known to the Queen that you are leaving tomorrow, and that you might not depart without having had the honour of kissing her hand. She then asked: In which language will he speak to me, and I answered: In the language of the learned: thus he may perceive how far Your Majesty has proceeded with the help of his Janua (for he had perused it all with her). Thus it happened: I obtained an audience of the Queen, and with admiration I heard her talk a correct Latin (for two whole hours I heard her again in 1646). But that has nothing to do with our present business.

64. Afterwards I was asked to go to Stockholm to Mr. Axel Oxenstierna, the illustrious Chancellor of Sweden,⁵⁹ and I was sharply questioned by him during four whole days as I had not been by anyone of the learned. First in scholastic matters, passing every questions that ought be conceived, and the end of these comments was this statement of his to me: 'Already from the first years of my life I noticed that the method used in schools was a compulsory method, not a natural method, but I could not find the proper hook nor how it could be improved. However, twenty-five years ago⁶⁰ I was sent to Germany by my King of honourable memory preserved, and I stopped at every academy that I passed on my journey, and talked to the learned about this: (s. 23 / 24) but none could rid me of my apprehensions. At last it became known to me that there was a man who had thought much about this matter and written about it, namely Wolfgang Ratke: By him I might make inquiries. Thus I asked, and could not find peace of mind until I had found him and could hear him. But he, not being a man of the moment, gave me to read a thick book written in German with his Observations, and I did not suffer myself to be deterred but swallowed this difficulty, and perused it completely. To me he seemed to reveal the disease of schools in a satisfactory way, but his remedy did not satisfy me: your remedies are of a different kind, they satisfy all desirable ends of the questions, as far as I can see. Be back again tomorrow at the same time, the sixth hour, and we will discuss it; now my duties call me away'.

65. I returned and heard from him what I had not expected: J.A. Comenius had been elected by the Council of the realm to reform the whole of the Swedish educational system (for Kristina

had not yet taken over the management); the bishops had agreed too, Comenius being a Hussite, not a Calvinist. I said that I did not know how to reply to this matter so unexpected to me. But he persisted, and I said: Without the consent of my people I can promise nothing. He said: This consent will be obtained. Myself: I have promised my work to England as soon as things have calmed down there. He: There is no hope of peace within ten years, as things look now. At last I declared openly: Illustrious Lord Chancellor, the undertaking of reforming the educational system of the whole country might bring with it much envy for a foreigner, it is a daring enterprise. However, this might be possible: let one or several men be chosen of your people, who are willing to carry this weight on their shoulders: I promise to impart faithfully what has been granted me in this matter and what still might be granted me. He: Then you do come to us, then we may have you with us? Here we were interrupted by many other things which made it impossible to make an arrangement this day.

66. On returning next day I heard from him the following: 'Mr. De Geer has urgently asked me to persuade you to come to us, and he is prepared to support with scholarships those learned whom you might bring with you. He is really worthy to be honoured when he as a good citizen (for he is naturalized with us) wishes his country this honour, which is our hope when your sparks will burst into fire emanating from this northern part of the world. But when I now have considered your reasons I shall write to him to be calm. But you must please us in return on one point, namely this: you must not live as far away from us as in Poland; instead you must come and live in Prussia or in Pomerania, so that we can send for you, as often as is needed.' I replied: I hope that my people will agree to this, when I am not completely taken away from them. He said in his turn: Which province do you choose? I answered: Prussia. And which town in Prussia? I am thinking, I said, if Thorn or Danzig. He said: Why not Elbing? I answered: The place is unknown to me, I have never seen it. He: It is not unknown to me: it is a delightful place, quiet and well suited for your learned work. In the Council there are many learned and skilful men and their favour will not be denied you. And what is more important: in religious questions there is liberty.

In the Council, among the citizens, and among the clergymen themselves there are both Lutherans and Reformists, but they are not enemies but teach God's word in full accord from the same pulpit, and administer the communion from the same alter, &c. I hold it to be of utmost importance that you remain indifferent as regards religious questions, when countries on both sides are beginning to be interested in your endeavours, &c. Hence, I promised this and wished to take leave intending to return on the following day to Mr. De Geer. But he said: I will not let you go yet, I have still some serious questions to discuss with you tomorrow: but be my guest today at my simple dinner which will not be public as my breakfast, but private. Thus it came to pass, and the evening hours were spent in confidential conversation. (s. 24 / 25)

67. On returning the following day he said: I wish to talk to you about the important things I know that you work at: for I have read your *Prodromus Pansophiae*. You seem to be hoping for an enlightened, Christian, peaceful and golden century as it is called, is it not so? Ignorant of what he had in mind I answered with a glad expression on my face: Illustrious master, so it is, so I hope. With a suddenly serious expression on his face he said: I entreat you as a scholar and a theologian to say, if you are serious or if you are joking. I said: Let damnation befall him who jokes in so serious a matter and acts falsely towards God's church. This is my serious conviction, and this is my consolation keeping me up in the misery of my church and my people, &c. He said: Can you suffer anyone to contradict you? I replied: This I can, and this I even wish. This *Prodromus* has been published (certainly not by me but by my friends without my being consulted) to make it possible to collect the judgments of the learned. If this applies to all learned, why not to you, a man of mature wisdom? He answered: I will present to you arguments taken from the Holy Writ and from Reason, that you may realize the futility of your hopes. I said: I am willing to listen. Then he said: We have a clear and distinct witness of Christ's: 'When the son of man cometh, shall he find faith on the earth?' Now we are all expecting that any time Christ shall return to judge, and you will spread belief among the peoples? How, can this be so? I answered: This is the only passage, or at least the only distinct passage that can be placed against thousand others preaching Christ's final vic-

tory, and the triumph of the church on this earth. It has not been stated with the intention of making the other part of the Scriptures obscure, but of elucidating them (as dark colours and shades used in a picture to illuminate with its light the nearest details). And we must give thanks unto God for furnishing us with keys to the obscure passages, &c. And I showed starting with the aim of the parable in question, which is that men ought always to pray (Luke, XVIII. 1. Of the unrighteous judge and the importunate widow.), that it is neither a question of a historical nor vindicating belief (as in the denotation of religion), but of belief or confidence in answer to prayer: one must not mistrust however hopeless things may seem. So this passage has no other meaning to me (I said) than the remark of Filon's, that God often postpone the hour of deliverance until we have reached the hour of despair. He said: But the question is not about the arrival of God the Father but of Christ. I replied: Just because the Father hath committed all judgment unto the son (John, V. 22, 27). Then he said: I never heard this passage expounded in this way. I replied: And I myself cannot remember having read it, but it is clear to me.

68. Thus was he calmed and did not bring up anything more from the Scriptures but passed on to Reason. We (he said) commanding the events, notice every day how easily and of insignificant reasons discord arises, and how difficult it is to settle it once it has started. Everything in this world being thus full of utter discord, where do you find hope that peace could be established? Here I exposed from the Holy Writ and from sound Reason the foundation of my hope in such a way, that he at last said after having listened attentively: I believe that none before has conceived the matter in this way. Proceed on this foundation: either we will at last come to an agreement, or it will be evident that there is no hope left. And he allowed me to leave with wishes for God's blessing. [Johan Skytte, the illustrious chancellor of the Academy of Uppsala wanted me to go with him to make acquaintance with the professors and with Laurentius Paulinus, the archbishop (who was then expected to return from Lappland after a long tour of inspection of new churches having lasted the whole summer). But the Lord High Chancellor dissuaded me with the words: I do not wish to expose you to the crowd.]⁶¹

69. Then I returned to Norrköping and delivered the letter from the Chancellor to Mr. De Geer (who was surprised to find the whole of it written in his own hand, which he had never seen before);⁹² and since the ship (s. 25 / 26) which was to take me to Prussia had just returned from Livonia, and demanded a couple of days to be unloaded, we had time to discuss divers matters. When he among other things offered his pecuniary aid (not only to me but to the learned who were to be my collaborators), and I asked of him a written confirmation of this promise to support my words before those I intended to invite, he denied me such a one: he said that he preferred to be trusted more on his words than on something written. During a walk on the following day he asked me about our exiles, to what countries they had been scattered, how conditions were for them in this and that place, how many they were, &c. I answered that I had a list of surviving clergymen, widows and orphans. He wished to see this and we counted 94 clergymen with three superintendents among those having been received in Hungary and Poland. I asked if he were willing to extend his protecting hand of Christian love and of the heroic generosity bestowed elsewhere, towards those members of our people, by transferring part of what was intended for those working to those praying. He stopped and thought for a while and then said: Let us not mingle these things, let them be kept apart. To you and to your collaborators I will give what I have promised; to the others I will allot 1000 daler a year as long as they allow you to go on in your work. Half of it will be given to those living in Poland, the rest to those in Hungary, seeing that the number is almost equal on both sides. I will give them a letter telling them to set you free, and you shall deliver it together with the simple gifts. With eyes and hands turned towards Heaven I thanked God for giving us wretched remnants in this world such a benefactor; and this I mention that posterity may preserve in grateful memory such a sublime nobleness.

70. At last he parted from me in an utterly friendly manner after having made three conditions: 1. that I for the time being should put off my pansophic work and concentrate on producing school-books, 2. that I should not change my decision concerning Elbing, 3. that I should take younger scholars rather than older men with family, it being easier to discharge younger people if

they by any chance would not be satisfactory. [Having arrived at this point in my apology (the 19th of september) I was suddenly seized by a contagious disease, a violent fever raging through all Holland, and it snatched away the pen from my hand; and as I am old, I was struck so grievously, that I gave up all hope of survival thinking only of a blissful departure. Especially after having heard that Peter Serarius and soon afterwards Master Cocceius had died of a similar disease, and I found consolation when I remembered Melanchton's statement (found among his notes after his death): 'Fear not death, for it will free you from your burden of sin, from the attacks of Satan, from the rage of theologians, &c.' Certain human thoughts appeared, it is true (namely the picture of the joy which Maresius would feel at the death of three of us, as if God had confirmed and passed his judgment upon us, and I had to die with the offences afflicted upon me unopposed); but my spirit easily overcame this small temptation and placed all my concerns (life and death, honour and dishonour) completely in God's hands, asking for nought but Christ's mercy for all sins of my life. And I did not ask it for my own sake only, but even for my persecutor Maresius, ignorant of what he did: I prayed that it may be granted him too to confess his errors before the end of his life, make apology before God, and be pardoned. Hoping to be reconciled with him before God in this way, I found peace of mind, and awaited God's decisive hour.

But lo, it pleased God to take me away from the brink of the grave and give me back hope of life! Towards the end of October the fever abated, blessed be His name. (s. 26 / 27) But for three whole months the effects of the disease remained in my old body preventing the return of my strength: but at last on the 6th of January, 1670, I could again seize my pen. I prayed fervently to God that he might lead me in the spirit of his goodness, that I might perform what was still to be added to this treatise in such a manner, that no man would get into trouble through it, but that it might rather be for the benefit of both me, Maresius and others. Amen, Holy Lord, Amen! And God in his mercy set before me two wholesome pieces of advice: *first to settle this dispute with Maresius quickly*, and devote all my time (I know not how large a portion God has meted out for me through this last respite) to my already

begun work on pansophy, longed-for by good men, but reviled and abused by Maresius, 2. *not to precede to court*, but let all that which still was to be settled be settled before the court of conscience (where Christ is the judge). Thus I must hurry, towards my goals, and make as brief an end as possible of this narration of my visits in other countries (which Maresius has completely distorted by his false and ignominious mis-statements)].

71. So I arrived at Elbing, and was kindly received by the aldermen, and on the following day the whole council (in sending to me a secretary) secured me all its kind assistance which I also had during my whole stay there, lasting for six years. It is worth remembering what took place with Mr. Coy, the learned alderman. He was also superintendent of the school and had first of all recommended the introduction of our method; therefore he showed special joy at my arrival. He asked me what had made me decide to settle with them. I replied that it was on the advice of the Lord Chancellor of Sweden. He said: How came it about that he gave you this piece of advice? I then reiterated the words of the Chancellor as they have been stated in § 66. He wondered still more at it saying: Can I believe it to be like that? I do not invent things, I replied, and why should I? Then he said; How wondrous are thy ways, O Lord! And he said to me furthermore; 'In order to put an end to your wondering, I will tell you why I am filled with wonder at this by relating what took place here. Gustavus Adolphus, King of Sweden, had subjugated part of Prussia and also our town in 1626. After having established an armistice of six years with the Polish king, he intended to march against Germany, and left his Chancellor just this Mr. Oxenstierna to be governor of Prussia.⁶³ He chose to settle here among us, and shortly afterwards he summoned the council, spoke to us in a sharp tone saying: Inhabitants of Elbing, I wish to know whom you are! I believed myself to be living among evangelical Lutherans, but I notice now that there are among your citizens and among you in this very council and among the clergy Calvinists, and you put up with it knowingly and willingly: but I can in no ways shut my eyes to it. If I knew whom of the clergymen are infected with Calvinism I certainly would pull down this wolf in sheep's clothing from the pulpit with my own hands. Now I wish to know how things stand! When everybody let their eyes fall upon

me (I having this year been elected alderman and spokesman of the town for the first time) I answered: Illustrious Lord, this question is very unexpected to us (for we had thought he would speak of some kind of tribute); we would be granted permission to discuss this matter in private. Then he said: Behold the strategy of Calvinists, suddenly to feign awkwardness! I will not permit it: I demand an answer instantly. Then (Mr. Coy said) I called upon God and spoke then as follows: Illustrious Lord, here we do not know of the stamp of party that is attached to the names of Luther and Calvin. We are evangelical Christians, we want our people to be taught the doctrine from the books of the Gospel, and the intricate theological questions we leave to the academies to solve. Now if any of the clergymen prefer the opinion of one father of the Church to the other, let him keep it to himself, and do not let him bother the church with it in public. And Your Highness must not believe that this position of our church has been introduced by us (s. 27 / 28) present here: nay, we have inherited it from our fathers and forefathers from the first reformation. Perceiving the melancholy beginning of schism in the evangelical movements (caused by the differing opinions of the teachers of the Church), and fearing a still more depressing continuation, they arrived at this wise conclusion, that these schisms ought to be anticipated by prohibiting discussion of the controversial questions among them. Would that all Germany had done the same, would that all Germany were ignorant of what is *luterisch* or *calvinisch* or the meaning of the name! Then one would not have brought about one's own misfortunes caused by the accusations of one another, yea, by the persecution, of one another, or the surrendering of one another to persecution, &c. Lord Chancellor, what is your reply to this, I asked. He said: Nothing but *Es lest sich wol sagen* (It may be thus), and he permitted us to leave and said nothing more in this matter. On hearing now that he approves of the moderation he once rejected, I am surprised, and praise the power of God's doing'.

[This I mention here that it may be evident, that a wise man may learn from another wise man, and that it is befitting for a Christian and a pious zealot to change his opinion for the better.]

72. After having rent my place of abode at Elbing I hurried to Lissa, and delivered the letter and the gifts to the superintendents.

After discussions they decided to set me free to do the work in question: and my assistants were to be four younger students of the church.⁶⁴

73. From Lissa I hurried back to Elbing with my family, but on my way there something unexpected occurred which was to delay my works very much. On arriving at Marienburg for the night it was imported to me by the local clergyman (Johann Episcopus from Moravia), that the renowned governor of the province of Little Pomerania (Count Gerhard Dönhoff) took it amiss that I recently had passed without coming to see him, and he had now commissioned him to stop me on my way back that I may visit him. Hence we went there; and after having questioned me about what had taken place in England, Belgium, and Sweden, he asked if my pansophic work also aimed at a mutual reconciliation of the religions. I replied: Not but as a consequence: if the philosophical disputes would happen to die out, man would more easily support a settlement of the theological controversies as well. Then he praised divine providence which had arranged that I now should settle at Elbing, where already lived Bartholemew Nigrinus who occupied himself with the doctrine of irenic. I answered that I was a stranger to that kind of endeavour, and this man seemed to me highly suspicious. He said: you will think differently after having learnt the foundations of this matter. I ask of you (he said) to be friend with him, and let him be friend with you: you will see that what now frightens you will issue in cooperation.

74. This Nigrinus was born in Silesia and a Lutheran, but after having been banished from his country he became a Reformist clergyman at Danzig;⁶⁵ he was a learned man and an utterly ardent debater and therefore very highly esteemed by the governor Dönhoff. By him Nigrinus was incited in depreciatory words to venture a disputation with the Capuchin Valerianus Magnus (who earlier had published books about the Catholic and non-Catholic doctrine and arrogantly triumphed over the Protestants, since none dare to stand up and contradict any more; this also at Danzig where he and King Vladislaus had encountered one of his antagonists, Botsac, and in vain provoked him); the governor had repeatedly told Nigrinus that the betrayors of religion were our own theologians with their improper silence and fear. Thus a solemn disputation

was announced with royal authority, and it was continued for four whole days in the presence of men of prominent position from both quarters (s. 28 / 29) and with such an ardour (and on both sides assistants put everything on record), that the monk began to falter, and fearing that the Catholics' cause would fall, the disputation was interrupted by royal command and postponed to a later time; and it was commanded that the record of both sides be sealed by the prominent persons and for the future kept in the town hall of Danzig. But on the following day the king sent to Nigrinus (for his excellent way of handling things) the truly royal gift of 9000 florins, and obtained that the records be destroyed. But the monk came to visit Nigrinus every day and urged him to continue the started disputation. He said that he had never met anyone better capable of formulating the question in dispute and more fervent in defending his thesis. Such a talent you must not hide, Nigrinus, but put into circulation, that it may be profitable to its master. When I have returned to Rome (he said) I will assert before the pope and the Holy Collegium, that the Protestants are no heretics in the true meaning of the word, since they are able to defend their doctrines from the Scriptures and the conciliums and Churchfathers. But they are schismatical and this is our doing, since we do not try to amend the misuses slipping in unawares, and do not remove the distorted pictures from their eyes.⁶⁶ He added: You must not think, Nigrinus, nor anyone else, that the Roman church admits not its own faults, not only where life and rites are concerned, but also where doctrine is concerned: it is only a question of reaching an improvement in a respectable manner. Thus it would be better if you offered your services to heal the wound of the whole of the church, instead of devoting yourself to a separated part of the church, &c. In other words: Valerianus so arranged it with Nigrinus that he incited by the promises first renounced the parish at Danzig and then went to Warsaw and discussed with the bishops.⁶⁷ Afterwards he went with Valerianus as far as Moravia, but being seized with fear of following as far as to Rome, he returned, bought a house at Elbing and settled there.]

75. I came there too and was soon visited by him, and by degrees he revealed to me his secret plans and urged me to join with him. He said that it were better for me to offer my services to the King and Kingdom of Poland rather than to the dark corner which is

Sweden.⁶⁸ When I told him that I was bound by promise and could not change my mind, he asked: How much is your reward a year? Four hundred emperor's crown. He: And this sum does include your assistants? Yes, but they receive an extra sum for clothes. He said: You do not get your daily bread, you do not get your daily bread! I replied: Man shall not live by bread alone, &c. He: I will give you twofold, yea threefold, fourfold. I need not so large a sum, I said, I am content with livelihood and clothes. He: Do you underestimate yourself so much? In short, he pressed me in so many different ways that I said at last: I implore you, Nigrinus, do not upset my plans. I have too much been dragged out into the open, I know not how, one expects from me such things that I do not even know if I have; therefore I have retired to this Patmos to try my strength. Will you now drag me away to other concerns? &c., &c.

76. I have forgotten to mention that I informed Hartlib in a letter about the decision made in Sweden, that I should lay aside my pansophic work and devote myself to philological questions. He disapproved of this decision for many reasons (even with this soloicism:⁶⁹ 'Mortal man, whither leads your way, dare you less than your strength suffices?' — and he suggested that these less important things could be handled by others); he hoped that it could yet be changed, and pointed out eagerly that the most important things ought to be given preference. This letter I sent to my Maecenas asking him to consider the reasons. But to satisfy in some degree the expectations of those who wished to press on the Pansophia, I published (at a printer at Danzig in 1643) (s. 29 / 30) a Pansophiae diatyposis . . . (Pattern of Universal Knowledge) soon reprinted in London, in Paris, in Amsterdam, &c.⁷⁰

77. Returning to Nigrinus he soon found another battering-ram to bring about my capitulation by showing me a letter from Valerianus in Rome with a greeting to me. In it could be read: To him a light of the souls seems to have burst into flame since he devotes himself completely to promoting the health of mankind. Tell him that I am prepared to add a few trifles to his pansophy (for Nigrinus had sent him my Prodrömus Pansophiæ without my knowing it). At once he showed me a plan drawn by him and by the same Valerianus, signed by them both, to find out men (Valerianus in Italy, Nigrinus in Germany) suited to reform the philosophy, so that the

church would not always be dependent on the profane, aristotelian philosophy, &c. He cherished hopes of winning the professor at Helmstedt, M. Horneius for this cause: If I would join him it would be a good thing &c. But I simply refused to be seduced into such a thing.

78. On another occasion he communicated to me another secret: the King of Poland (with the consent of the bishops) wished to send letters to all Kings and Princes of Christianity wherein he would condemn the bloody religious wars and recommend peaceful solutions. But they would be of a different kind than those already tried, when one had arranged magnificent general conciliums, or privately organized conferences with theologians now here, now there, for such cases have proved that some of them suppress the others by their number, or their authority, or by their power, or by misleading them with cunning arguments. Instead he wished that pious and learned theologians of mature judgment and furnished with royal authority should assemble at a fixed place, and guided by the Scriptures and by writings from the earliest times carefully discuss everything that was controversial, and in so doing everywhere try to see what may be truer and better, and put this together in peace and quietness, that no difficulty would remain unsolved to anyone. To this salubrious end the King would put his peaceful provinces at disposal, in the foremost place Prussia and the town of Elbing, and no costs should be spared for so holy an aim, &c. These plans seemed to me rather moderate and I added a few things to recommend them; but this caused me later some difficulties.

79. For in 1644⁷¹ I was informed by Nigrinus that the King and the bishops had called him to Warsaw, and that I was to be his companion. Companion, I said, what have I to do in Warsaw? He: The King will have you sent for. I replied: The King does not send for a common, simple, unknown person, if you have not invented something. I was still more agitated and said: I implore you, by God, do not trouble me. Mind your own matters without my help, and leave me to attend to my matters in silence. Then he said: I do not let you go until you have written down our conversation of late. What was I to do? To buy my peace from his impudent assaults I wrote it down on a piece of paper being convinced that there was

nothing in it that might harm me or others. After having received this paper from me he gave me something else, namely Valerianus' books about the doctrine,⁷² that I meanwhile should read them. I said that my work hindered me, and that I was not interested in polemics. He answered: I entreat you to read them, and if you refuse I will summon you before the court of Christ. It is a habit with you to condemn the Catholics for being image-worshipper &c., but you do not find out the reason in detail. Uttering these words, which revealed his disposition towards a change of religion, he departed.

80. Remembering his words I decided to devote a couple of days to the perusing of the book in question; first I read it straight through, but soon enough seriously, realizing the importance of the matter. The result was the Twofold reply to Valerianus⁷³ shortly afterwards published (on the urgent request of my friends to whom I had given it for examining) at Danzig (s. 30 / 31) with the name of Ulrich Neufeld fixed to it, but recently reprinted in Amsterdam with my name openly put in.

81. Meanwhile it was rumoured that Nigrinus at Warsaw had converted and openly professed himself a follower of the Roman religion. And this proved to be true. For the bishops had asked him in what way he could assure them that he did not intend to do violence to the Roman-Catholic church through his actions. Having earlier signed the Augsburg Confession dared he sign theirs, from the Tridentine concilium? Then he answered yes, if it were to be comprehended in the Catholic sense, and they said: Sign! And he signed. They said: This is not yet enough, dare you also confess your union with the Catholic church by receiving the Eucharist in our way? First he objected to it, but knowing no longer where to turn he consented only if it could take place in secret; this to avoid offending the Evangelicals and that nothing would prevent a union with their Church. It was promised, and it was to take place in the Archbishop's private chapel, on the following day, at the eighth hour. But this was concealed in such a way that it became known to all, and many came in crowds to watch the spectacle, also Evangelical Christians; and they saw the archbishop sitting in the doorway of the chapel and absolving the kneeling Nigrinus from his apostate belief. He declared, to be sure, that he did not convert to the Roman church as a renegade, but to establish a union.⁷⁴

82. The Evangelical Christians who were deeply upset were mocked at by the Papists that they already were triumphing over the new conqueror, and the bishops were especially scornful towards the governor of Little-Pomerania;⁷⁵ his patriarch had already set an example, and it were only to be fast on the heels of him. But he answered: Gentlemen, your actions have been unwise. If you had let him remain masked it would have been possible for you to mystify us more through this instrument of unrighteousness, and to expose us to still more shame and harm:⁷⁶ but now that this Ischariot has revealed himself, your art and cunning are no longer enough. And full of wrath he left Warsaw (without waiting for the assembly to end). When I heard that he had returned home, I hurried to Marienburg to be informed more completely of what had happened, and present my anxiety as to the close intercourse with this faithless man (which had arisen on the advice of His Celebrity), and at the same time ask what decision I now ought to make. Then the alderman at Thorn, Johann Pruss had also arrived, and the governor wished to grant us both audience at the same time to discuss the deplorable incident. After having vented his anger upon the great scandal he asked me why I had to fear more than others. I said that it was because I had confidentially imported to him certain things, &c. And I showed them my treatise 'Observation of a friend to a friend about the reunion of people of different opinions'.⁷⁷ They perused it and then asked why I feared this treatise. It was a pious, learned, moderate treatise that none could disapprove of, not even the most ardent antagonists. I replied: He threatened me that I would be summoned to the King. I have had to endure much from the Papists in my native country and fear them always, even their sight. He said: Now you are living in Poland, not in Bohemia; only harden yourself firmly against this. 'I will give you all these things, if thou wilt fall down and worship me.' I replied: In this respect there is no danger. Then there is no danger at all, he said. If the King summons you, I will go with you, I will bring you thither and back, &c. Nevertheless I sent a note to Sweden telling what had happened and asking for advice: but I was told to remain.⁷⁸

83. Meanwhile letters of invitation were sent from the King and from the bishop of the Evangelical Christians⁷⁹ to a Christian charity conference (s. 31 / 32) at Thorn in September. With the aim of dis-

cussing what was to be done, we soon announced a convention to take place in all the provinces, and I was summoned by my people to Great Poland. On all parts one arrived at the conclusion that the time assigned was too short and that respite to the following year ought to be claimed by the King, &c. This obtained, the pious prince Janusz Radziwill invited our people from all provinces to Orla in Lithuania for united consultation; and noblemen and clergymen came in large numbers. I arrived there too commissioned by my people in Poland and sent by the Council of Elbing in its own carriage, in spite of the fact that other Lutherans did not send theologians but had couriers bring forth letters. What was deliberated upon there, has been publicly presented: I will only mention some details to repudiate all Maresius' false narrations.

84. Decision was made that thanks should be given to the King (for granting a one-year delay); further, that meanwhile foreign theologians were to be consulted, that each, in his province, would choose persons suited to go to the conference, and lastly, that legates from among the noblemen should be sent to the King from the present convention at Orla. To encourage them, and us all, I was exhorted to hold a speech of welfare before their departure, and this I did, my subject being taken from The Acts, XXIV: 14—16. When I had ended it the pious Prince benevolently began to negotiate with me — first personally and later by sending to me the bishops of the Lithuanian churches — about my moving to Lithuania and settling there with him at Lubecz on the Memel and there compose my pansophic work. There was the well-stocked princely library, and His Highness would see to it, that any book I might need should be obtained, from whatever country it may be. I would also be given the liberty to invite how great a number of learned that I wished, and in order to encourage the excellent work His Highness was prepared to give it up to a fourth of his means. For this enormous generosity, this truly heroic zeal I thanked, as was proper, but declared that it was not possible for the time being in a respectable way (since I was bound elsewhere); time would show what God would grant in days to come [But we did not know of God's decree to send his storm of judgment all over Poland and Lithuania in the guise of furious wars and cruel persecutions against the church, in which many pious clergymen and patrons of the

church, and the High Prince himself, were swept away and killed, alas!].

85. After having returned to Elbing I not only informed the Council, but also my Maecenas in Sweden of what had taken place in Lithuania, and it was approved of, with this exception: I was not to partake in the conference at Thorn but visit Sweden at that time. This I managed to obtain from my people at Lissa, but others (from Little-Poland and Lithuania) was very much against it declaring, that if Comenius withdraw he would not only be suspected of cooperation with Nigrinus but also be accused of having betrayed God's cause. Now my people found a middle course, namely that I should partake in the discussion at least at the beginning, to act as a mediator between Calvinists and Lutherans (hoping that I had their confidence in some degree); for we ought not to be too far removed from one another at least on these points which we commonly defend against papism, in which case we would be opposed to each other in such an incompatible way and be mocked at by our enemies, which situation without doubt would be welcomed by them.

86. But this pious care of my fellow-brethren (to create some kind of unity before the adversaries) was in vain. For the Lutherans wrote to the elector (s. 32 / 33) of Saxony that he should send to them a reliable theologian, and he then sent Hülsemann, professor at Wittenberg; and it came to be due to him, who was made their preses at Thorn, that no moderate action was to be had. For he had three years earlier given evidence of his irreconcilableness by publishing his treatise 'The irreconcilable Calvinism', and he now regarded it as dishonest to withdraw from that position. When I, on behalf of the council at Thorn — at the request of alderman Pruss — and with the approval of my people together with one of my fellowbrethren (Johann Episcopus), twice met him, and presented to him the state of the churches in Poland (Bohemian, Augsburgan, Swiss confession the preservation of which rested on a mutual agreement arrived at by our fathers), asking him to mitigate his convictions, so that it became evident that out common zeal should be the welfare of the church, and that our adversaries would not the more easily suppress us through our own discord. Then he commenced to reproach us, the Bohemian Brethren, for a wavering attitude and for no longer being those to whom Luther had held out a brotherly

hand, since we had joined the Calvinist camp. I explained to him that as regards the dogma we had in no respect deviated from the confession of our Fathers, which confession Luther had accepted and published with his introduction: we join the Calvinist in that way which Christian love demanded them and any other to join their Evangelical fellow-brethren. But he maintained that this was not the right moment to try to agree with anyone, but one ought to confess one's religious zeal, no matter what the result might be: this might be left in God's hands. They would defend their religion with their people article by article, and the Calvinist might for their part find out what was best for them, &c.

87. Another harbinger of the hopelessness of the matter had arisen. The illustrious Master Zbigneus Goraiski, the political leader of the Calvinists, captain at the palace at Chelm, had asked Prince Ossolinski, the Polish chancellor of the King and the King's legate, if we were to discuss with them freely in religious questions, as one free party with the other. He answered: Our conscience is bound. And the other: So is ours, for God and His words. He: We are bound for the church. The palace captain: The church is men, but God is God: We ought to obey God more than men. The chancellor: It has been said unto us: hear the church. The palace captain: To what end shall we then discuss? The chancellor: That you may learn to do likewise, to listen to the voice of the church in the same way. When our leader imported this to us it was easily understood what could be hoped for; I, for my part, realizing that the prelude of this discussion of love was so frail, was certain that we would have to deal with incompatible attitudes on both sides, and I bid farewell to the brethren at Thorn with the intention of hurrying to Sweden (as I had been commanded).⁸⁰

88. But back at home (at Elbing) I found some members of my family taken ill, and thinking of the winter in front of me and my school-books not yet ready (because of all these delays) I postponed my journey till the following year. (I wrote a letter informing of all). The discussion at Thorn was meanwhile ended without result, since it had never commenced: the whole period of three months set aside for it by the King, was taken up by preliminary deliberations only (regarding the titles to be used at the forthcoming discussion, and other futilities). Here we have an

example of man's vanity and his sole interest in things external, not in the matter itself. The King, angered at the meanness of the Lutherans, began to consider a new discussion with merely the Calvinists, a new reason for fear for these. Therefore I began to write 'Christianity can be reconciled by the conciliator Christ',⁸¹ after having had the opportunity to reflect how the real Christians, the true followers of Christ, (s. 33 / 34) ought to be in order to appear as virtual sons of peace. But the King's plans had no time to materialize, since the Cossack war soon broke out and the King himself shortly afterwards was carried away by death, and my work already begun was consequently slow in progress. But the church in Poland from this time was evermore eager in exterminating the Evangelicals.

89. Something has to be said about the wretched weathercock Nigrinus' wretched end, in order to instruct other such weathercocks. On his return home after his apostasy two of the clergymen at Danzig, his former colleagues Ernest Andreae and Johann Caesar, had written to him wishing to learn the truth or to upbraid him for his unsteadfastness and admonish him to repent. When he did not reply to it, they turned to me that I might impel him to answer. I visited him accordingly asking first for myself: Nigrinus, is this what you mean by working for at reunion of the religions? First he began to excuse himself for what had happened (he had been duped), and then he depicted it in different ways. I asked: Have you answered your colleagues at Danzig? He: I have not answered, and I do not intend to. *Ich achte die Bachanterey nicht*, I regard them as unworthy of even the smallest scrap of an answer, when they thus rage against me. Myself: But the apostle prompts us in I. Peter, III. 15, 'Be ready always to give an answer, &c.' When he persisted I said: I recollect having read about a learned Jesuit who made such a well worded speech before the King of France against the godless that all were carried away in admiration. The man, imagining that his acrimony and eloquence had been estimated, wanted, if the King so wished, to talk next day in favour of the godless, namely about God's nonexistence. But the King was offended by the man's levity and commanded him to depart. Are you not behaving in a similar way, Nigrinus? While you were fighting for the truth you had victory on your side and found that you enjoyed esteem, and now you are

already trying with your change of front to assault the truth. Take heed, lest what happened to him will happen to you, namely that your unsteadfastness angers those whom you wish to please, and causes them to turn away. When he was very angered at this comparison, I added: Whatever is the state of your conscience, it is unfortunate and contemptible that the hunter be captured and the conqueror be conquered.⁸²

90. Later it happened (two months before the discussion at Thorn)⁸³ that I was informed by Nigrinus' secretary that the confessor of the Queen, Father Schönhoff was staying with him wanting to meet me and wishing me to come and see him. I went there and met there at the same time Father Clajus, head-master of the college at Braunsberg; I was very kindly received by both of them and learnt divers things from them. Above other things my *Janua* was praised, which book they had pervaded with their students, and my *Janua Rerum*, or *Pansophia*, the *Prodromus* of which they had seen, was expected. Lastly about the approaching discussion at Thorn: it was without foundation that the Evangelicals feared treachery; it was sincerely wished that truth might come to light, and that a peaceful reunion might be brought about. They asked (after having understood from Nigrinus my position among my people) that we also might send peace-loving men there, not suspicious, nor disputatious, nor persistent, &c. While we discussed these things, of a sudden a man entered and began with strange gestures to ingratiate himself with the two Jesuits (he said among other things: Pious Fathers whom I formerly used to regard as the Devil incarnate I now regard as the angels of God). They asked Nigrinus whom he was. Theodor Simon, he said. They then turned to him and asked him about his native country, his condition, why he had changed religion &c. (while I silently pondered upon what happened before my eyes thinking that this scene perhaps was acted in this way on purpose because of me). He told them that he was born in Holstein and brought up as a Lutheran, but having tried various paths as regards religion he had been able to set his conscience at peace nowhere but in the bosom of the Catholic (s. 34 / 35) church.⁸⁴ They asked him when he had decided to join this church? He replied: The Heretics in Amsterdam calling themselves Reformists, seeing that he was particularly well versed in the Greek church-fathers, had engaged him to collect from ancient

times all that might speak against the papacy. Thus he had (with the usual boldness of heretics) set about the task and ransacked Fathers from three centuries. This was soon sent on to be printed (and he showed a book in octavo): but when he then should proceed, his conscience had prevented him, since the further he went he only found more and more things speaking *for* the papacy. At last he sought and was given advice by the Catholics, and he was solved by the bishop of Holland, the venerable Father Hondius, from his apostate belief and received the Eucharist by a Catholic priest in the presence of the bishop; thus he had become a member of the church and for safety's sake he had left Holland. Now he asked for advice, what they thought he ought to do with this most unhappy product (he showed the book again); should he dissociate himself from it, or should he let the thing pass in silence? Father Clajus said that he completely ought to dissociate himself from it at once in all respects. Father Schönhoff said, only in passing, or on one single page with the words: I NN confess myself to be the author of the book NN, but recognize it no longer as mine, since &c. Nigrinus advised him to be completely silent. Then Father Schönhoff said: Let us also hear the renowned Comenius' point of view, and he turned to me asking me to open my mind. Simon then said to Nigrinus: What? Is Comenius present? And he hurried forward to me excusing himself for having translated my *Janua* into Greek without having asked me, the author, of leave (for it had been published in a very elegant Attic language). I replied that this was no crime but rather a charitable deed towards the youth, and in its name I thanked him, &c., &c. We sat down again and when they called upon me to state my opinion I answered, that this case and this question was something new to me and was of no concern of mine. However, they were obstinate and then I said: If I had reason to change religion today I would wish all to know it tomorrow, that they who had followed me in my mistake would have the possibility of following me in my penitence. This I said because I was highly offended by Nigrinus' haughtiness and the obvious picture of branded conscience that he presented, &c., &c.

91. What then was the end of Nigrinus? Deserter from his own conscience he was deserted by God and men: even the bishops themselves in the end began to mock at him and did not give him

the possibility of leading the distinguished life he had hope for. In utter contempt and destitution he ended his life in September, 1646, in his 54th year and his second as a renegade,⁸⁵ called to render before God an account for his deeds which he had not wished to give before any man.

92. I, for my part, the same year was summoned again to Sweden, and did not find things there as I and my patron had hoped. First we had to wait for twelve days, the Lord Chancellor being seriously ill and giving none but the physician access; that time should not run away to no use. Mr. De Geer had three learned men⁸⁶ examine my work of the four past years (which I had taken with me), and it was regarded as fit for publishing. Consequently I should spend the winter there to complete what might still remain to be done and to attend to the proof-reading. But we had to wait for the consent of the Lord Chancellor and the Queen. Just when we expected it on the following day, a friend came from the Court imparting in confidence something unexpected: Someone had arrived from Germany and distributed among the councillors and the theologians copies of a great book (s. 35 / 36) entitled 'Apology for the Augsburg Confession', dedicated to the Queen;⁸⁷ at the same time this man requested exceedingly eagerly that the Calvinists may not be allowed to have a share in the religious peace in Germany (the negotiation at Münster was soon carried to its conclusion). But Queen put the book aside without having hardly looked into it, and the councillors were extremely offended and attacked him saying that what was demanded was unreasonable: they were companions in arms, they said, and then ought to be brothers in peace too. But not only this happened: pressure was brought to bear upon the theologians, that Comenius should not be engaged to reform the educational system, his pansophy, and all his didactic work, were nought but a fraudulent machination aiming at secretly further Calvinism.⁸⁸ [Thus this was imparted to me; it was written by Calovius, and I saw it with my own eyes and tell it now publicly, that Calovius if he is alive (and I hope so) will have the possibility of confessing the vanity of his zeal and the unpleasantness of his habit of directing evil suspicions towards his Evangelical fellow-brethren, and that he will have the possibility of amending his way in his old age.]

93. Having had a notion of this in advance we wondered what

the Lord Chancellor would say. We were granted an audience and he said things that we had not expected: He upbraided me vehemently for not having followed the advice to stay away from the discussion at Thorn, and that I in this way had upset all their plans. I told everything as it had come about, but he said: *Why have you suffered yourself to be listed among the members of the conference?* On my denying this he threw a treatise to me containing the record of this conference, printed at Warsaw (I had till then not seen it), and there pointed at my name among the Reformist theologians.⁸⁹ I answered: The Catholics had publicly had the names of their twelve theologians read out, and so the Lutherans, but the Calvinists had excused themselves that all whom they hoped would come, had not yet arrived.⁹⁰ They would report the names when one had arrived at the thing proper, i.e. the conference itself, &c. But this was never arrived at, since (as I had said before) the whole time was wasted away on preliminary details. I, for my part, had rapidly left the place; thus my name must have been recorded by mistake. He said: *What has been done can not be undone. It is best that your return to Prussia.* In this way we parted when I had humbly recommended to him the cause of my people and my church, so that it would not be consented to, in the peace at Münster, that we too were excluded from the liberty of conscience. This requirement soon also was preferred to the noble Queen.

94. For in a short time we went to the palace and succeeded in being mercifully granted an audience lasting for two hours. Her Majesty demanded two things in particular of me: 1. that I should make haste with the pansophy (the outlines of which I had to instruct her about), 2. that I should move to Sweden. On this point Mr. De Geer (who had been standing all the time in the background with two chamberlains to the Queen) said: *Euer Majestät vocieren ihn, ich wil in stipendiren.* The Queen said to me: Do you accept? I replied: At the moment it is not possible, and what might be so in the future must be left to the providence of God, &c.

95. And I left Sweden for this time, towards the end of October: in March I then received a letter informing of what had thunder and lightning followed. The bishop of Skara⁹¹ had complained in the Riksdag that Calvinism was gaining ground, and that influential men of the two estates were already infected by it; and he had expressly

mentioned my name, &c. Even if he met with opposition for his trouble-making appearance, the seed of hatred was sowed and there-with part of that had been fulfilled which the pious Melancton (s. 36 / 37) (under a walk along Elbe with his friends at the beginning of the Sacrament controversy) is supposed to have said: If he could shed as many tears from his eyes as the Elbe carries drops of water, he would not ever bewail the misfortunes that were to be the result of this Sacrament war. Alas, we praised ourselves to have marched out of Babylon, but are yet imprisoned in a Babylon of sorrow!

96. Meanwhile I proceeded in my intention of deserving well of the Christian youth, but was distracted by diverging advise from various places. Hotton, Rulicius, and Morianus advised me to return to Holland, where they promised me an utterly peaceful haven of refuge at Alkmar. My people from Poland and from Hungary again tried to bring me back to them, their leaders Georg Erastus and Laurentius Justinus having died and the third (Paul Fabricius) pining away with a wasting disease: it were not advisable that I, the last one, lived so far away from the scattered flocks. Bisterfeld had also written from Transylvania that it was vain to wait for a pansophic college (he knew that I was entertained with hopes of a such both in England and in Holland): I should alone continue the work started on. He added: As it is impossible for two mothers to give birth to one offspring, so it is impossible that a work harmonious in all respects can be produced by many brains. Try to make, according to your outlined plans (he said), as much as is possible for you, and you will see that we gather together from all directions, &c. On telling this in confidence to my Maecenas asking advice, he left it to me to decide what I wished: only that the already compiled school-books be published first and I afterwards pass on to more important things.

97. After having considered the matter I returned to Lissa, and after a few days only I buried there my beloved wife (broken by a lingering disease and hastening to her father's tomb), and shortly afterwards my dear colleague, Paul Fabricius. When they wanted me to take his place (as clergyman of the Bohemian Church), I refused for good reasons, and the burden was laid upon Wenceslaus Lochar's shoulders. I for my part sent the already finished didactical works to be printed, as it can be read in my *Opera didactica omnia*, part 2. Two whole years had been spent in composing this;

then the peace at Münster which, after additional negotiations, was secured at Nuremberg (in January, 1650) brought with it new anxieties.⁹² For some of our men of high station had written that our people had been completely excluded from this peace. Therefore we ought to summon the foremost of those living exiled in Poland, Prussia, Silesia, and Hungary to a last deliberation to decide what we would do now that we were forsaken by all. Thus we wrote, and a great number was gathered at Lissa, but none from Hungary, the leading men there (both from the clergy and from the nobility) giving as excuse their old age, disease, and the long and wearisome journey (it was still winter). Besides they had responded to invitations to synodal conventions in Poland at several occasions during the past 22 years, but not once had we returned the visit. It were correct that such a visit, if only for this once, took place on this occasion: all, that were decided here, could then be presented to them and they in their turn might state their opinion, &c.

98. When we had assembled at Lissa one of us, well instructed in the matters, said: After the deaths of Gustavus and Frederic (in 1632) the princes of the Kingdom, in order to obtain unity in consultations, had established a collegium at Frankfurt-on-the-Main, and the Swedish Chancellor Oxenstierna had been elected preses of it. When the foremost men of Bohemia, the majority of them living exiled at Mark Meissen learnt this, they sent there a solemn mission consisting of eight barons, (s. 37 / 38) eight men from the equestrian order and an equal number from the Burghers, and asked them to remember the welfare of their fatherland. They were also given far-reaching promises (not only oral but a written diploma furnished with the seal of the Kingdom), that, whether or not the war would end through victorious weapons or through peaceful negotiations, Bohemia, being a prominent member of the kingdom, would have all its liberty and rights restored, &c. But now matters were contrary to this, for we had been given as heritage to Austria and with that to the Pope; and now we could not hope for liberty of conscience. What were we to do then? Give up all hope, and join other peoples and other churches? Or should we, the men of the church, dissolve the Consistory and no longer appoint or intend anyone for clerical positions? Leave each man to his God and his conscience? After lengthy negotiations a conclusion

was arrived at that this must not happen, and the politicians (earlier the patrons of the church in our native country) entreated that we should not think in such a way that we caused a tearing asunder of the holy bonds of unity and order, successfully established by our forefathers, and carefully kept during two centuries. Rather must new columns be raised where the superintendents had recently died, and this must be continued as long as there were still someone left of us; the final result must be left to Christ, the Prince of the shepherds.

99. To this all agreed as well as to the decision that the Moravian brethren living scattered in Hungary should be visited: and I should go and visit them, being born in Moravia myself; they had expressly named me and asked that I should come and live with them (or, if this were not possible, at least visit them, since most of them had not seen my face for twenty-five years). However, realizing that this long journey would cause delay to my work, I would not act contrary to the wish of the brethren, especially as another thing happened firmly strengthening my intention of setting out for this journey. For during the convention a letter was delivered to me with a large seal affixed to it: on opening it we found it to be signed by Sigismund Rakoczi, and he invited me amiably to Upper Hungary to deliberate upon the reform of the educational system and the Pansophy. A letter was enclosed from Johann Tolnai (for many years a friend of Hartlib in England, but now head-master of the renowned school at Saros-Patak) full of many tempting arguments. None among my people opposed to this, and I found myself both called and sent to Hungary. This took place towards the end of March. Although I was recommended to leave after Easter and return to Whitsuntide, I immediately set off (after having prepared the necessaries for the journey), intending to celebrate Easter (the 17th of April) somewhere among my dear compatriots, if God would grant it.⁹³

100. He granted that I arrived the day before Easter at Skalitz (the first Hungarian town at the Moravian border; the exiled Moravians have their principal church there), and found many Moravian barons and noblemen assembled there for the festival, and the joy was great on both sides. The first and the second days were devoted to the holy ceremonies and holy supper was celebrated, but on the third day the people were sent to their homes (after a short speech and solemn prayers), and a meeting was held. There I performed my

mission and presented the whole situation; I told what had taken place at the convention at Lissa and asked for their opinion. Since this corresponded in all respects with ours, I, by virtue of the authority given to me by the brethren in Poland, appointed bishop one of the six servants who lived there (a pious and earnest man Joh. Chodnicus, chosen by vote in advance), and they secured him their obedience. (s. 38 / 39) I regarded him already as my colleague, and went to Inner Hungary: first we stayed at Tyrnau and met Canisaeus, the shepherd of the Hungarian church in this place, and inspector of the neighbouring churches (our church at Skalitz too). To him we went to apologize for appearing still to have separate conventions after the alliance with them (the churches of Swiss confession), and to explain what now had made necessary an extraordinary one. The pious old man answered: He had taken under his protection our people, exiles from their native country, as guests in his country, but the shepherds could not take care of our flocks, since they had no persons who mastered our language. This was left to us: with his consent we could do whatever might be useful to these churches, if only we in our turn would hold out a brotherly hand to keep his churches in peace. To this I said: What could we, the wretched remainder of once well-organized churches, do even here in another country? and he said: You would be able to do it through your journey to Upper Hungary which I have understood you will undertake. For there is the root of the evil and the beginning of the schism, and it has been brought about by some younger men returning from England and recommending independentism. Their commander is Johann Tolnai who is in favour with the Prince's mother and with her son Sigismund, and he pours into them displeasure at the accepted way of governing the churches (through bishops, elders, synods), or rather he has done that, so that at present the situation for the church is very serious there. You can go to him then and to the princely family dissuading them from these novelties, and speak for peace and order, &c. He kept us there till well into the third day, and received us very kindly (he did not want us to stay at any other place, and had forced us to move from the inn to him): then he bid us farewell.

101. Thus we arrived (after having stopped at the towns we passed, and met our exiled brethren) at Puchov on the appointed

day (the hereditary town of the Princess of Transylvania), and found there quite a small number of noblemen but nearly twenty clergymen assembled, and we stayed with them for six days in daily conferences during which we were strengthened in the hope of God's mercy (even if He seems to destroy us). For we read aloud from the Pole, Jan Lasicki's book *The history of our ancestors*,⁹⁴ recently translated into the Bohemian language and printed at Lissa; for I had taken with me some copies of it. And since on my journey through Silesia I had met one of the shepherds in exile at Puchov visiting his flock in Silesia (Johann Radosch), I had told him to return quickly, and inform about my arrival, and have the Holy assembly postponed (it is customary that it is celebrated at Easter) to the Sunday of charity; and it happened so, that this convention at Puchov too was ended with the celebration of the Holy Supper. Before that Johann Effronius had been elected pastor of their church (the former was recently diseased) and in the afternoon the elders of the church had been elected and ordained by vote, and what seemed to be useful for this church in other particulars had been decided.

102. Thus when things in Lower Hungary had been settled (among the exiled brethren), I was seized by a wish to return quickly to my work, and I wanted to postpone to another occasion the long journey to Upper Hungary (60 German miles), thinking that the reasons for this could be presented by letter to Prince Sigismund and to Tolnai; and I had begun to write this letter. But the brethren perceiving my intention commenced fervently to beseech me not to change my original resolution. For they lived under the wings of the princes Rakoczi, and one ought to take particular care not to hurt them in any way nor turn them against us. (s. 39 / 40) Moreover, if they persisted in calling me, a new journey from Poland to Upper Hungary would be twice as long, while there was a possibility now of making it quickly. My colleague Chodnicus also reminded me of the venerable old Canisaeus' pious wish and of my promise. After having considered this I agreed and took as conductor of the road, unknown to me, Paul Veterin.⁹⁵ On the ninth day I reached Saros-Patak (the princely seat) and there first informed Tolnai of my presence. He received me in his home telling me that he would not inform the princely family until the afternoon, that we first might have time for each other. Now I first had the opportunity of talking about the disordered

state of the English churches, and of exhorting to carefulness lest our churches were infected by them, &c. The result of these primary exhortations, privately presented, was that he said: If I had made any mistake I am prepared to correct it being now better informed.

103. After breakfast he sent word to the palace to say that I had arrived, and we were commanded to come there at once. And we went there and I was granted an audience by Prince Sigismund in his private chamber, and till at about noon my ears and my soul were recreated at his wise conversation. Meanwhile Tolnai had visited the Prince's mother. Before dinner I was taken there too and greeted Her Highness full of reverence and was benevolently greeted by her, being a new and longed-for guest in Hungary. Then she commissioned Tolnai to amply attend to my followers, and daily take me to Court for breakfast and dinner, &c. Thus it came to pass that I was occupied in conversation with Prince Sigismund morning and afternoon every day. The content of these conversations of course differed, but the purpose of them all were to persuade me to stay not only a few days or weeks to give advice (about the improving of the educational system), but to make me accept an invitation to stay for ever. And distinguished men (theologians and politicians) were summoned and talked to me in private. Different arts of persuasion were put into use, but the most common phrase was this: Come and deliver us from barbarianism! Saying, astonished at this, that I had seen among the people simplicity of customs and not barbarianism, one of them answered (a nobleman and counsellor to the prince): Had you come thirty years ago you would have witnessed the Scythian coarseness, but the gentlemen Alsted, Piscator, and Bisterfeld⁹⁶ have now rubbed off the thickest layer, and the rest you will wash away, &c.

[To prevent anyone from regarding it as flattery when I mentioned that I had talked about the simplicity of the people and not about barbarianism, I will touch upon a few things which I was delighted to see, and which I had not noticed among more cultivated people elsewhere. For example the attention of the younger people shown to their elders, that of the subordinate people to their superiors, that of men of little reading to men of wide reading, &c. If children, playing in the street, saw a respected man pass, they ceased to play, and paid the passer-by their reverence by taking off the headgear or cursying, and not until he was out of sight did they

return to their game. On Sundays the churches were visited in full numbers, so that hardly anyone was to be seen in the streets at that time. The taverns were either completely closed on holy-days, or else the drinkers were forced to leave and go to church, and not return until after service, and things of the kind.]

104. When I at last said that I was not free, that I could promise nought of myself being a member of such a church where none may decide by himself, but leave it to be decided in a common consultation, further that I (with the consent of my people) was under an obligation elsewhere, with Mr. Lewis De Geer (s. 40/41) &c., it was answered that Her Highness would write to the churches in Poland and her son, the renowned prince Sigismund to Mr. De Geer to procure liberation from the commission. What was I to do under these circumstances? I could not make resistance, not dissociate myself from a people so kind to me and wishing me to cure them from their diseases (which they acknowledged and asked to be released from). And I remembered the words of Christ (Matthew, IX.12): 'They that be whole need not, &c.' Perceiving that I did no longer oppose to it as steadfastly, they sent to me a written invitation with the Royal seal and with the fee abundantly levied,⁹⁷ and they let me depart after having furnished me with money for travelling liberal in amount and thereto a riding courier (both to be responsible for my security during the journey, and to learn the way to Lissa).⁹⁸

105. So I returned to my people at Lissa (exactly on the appointed day, i.e. the day before Easter), and celebrated in joy the festival days with them. After having summoned the foremost men I gave an account (with the help of several letters from the churches, from the clergy, and from the Princess) of what had taken place in Hungary, and I was congratulated both on God's protection during the tiresome journeys, and on having obtained the desired success in my commission. About my invitation to Hungary nothing could be decided if Mr. De Geer's opinion was not ready first; nevertheless, an answer was sent to the Princes through their own courier in which neither promise nor refusal was given while waiting for Mr. De Geer's statement. No answer having arrived from Mr. De Geer after a month the courier returned from Hungary to hasten the decision, and he returned a third and fourth time. At last my

brethren (fearing to lose the favour of the Transylvanian Princess which was necessary to our people in Hungary) made an agreement to send me away for at least a short time. Thus I was given permission to leave but without my family, and I was to endeavour to return the same winter if possible, my commission there having been concluded. So I sent a letter to De Geer trying to convince him that it was not my own willing but a divine arranging that brought about these changes in my situation, and that I would do in Hungary only such things as would be in accordance with his admirable resolution, and perhaps with greater success than elsewhere, &c.⁹⁹ But he did not reply to this either, maybe because someone poured water on the fire, or because he (with his heroic attitude) could endure no rival.

106. Since my guide pressed us on, the Princess being on the point of going to spend the winter in Transylvania, I made as long a journey each day as I could, and arrived at Saros-Patak the day after their departure. But they had given orders that I should follow them, and I caught up with them at Tokaj. I then obtained that I was given three advisers to assist me, namely Andreas de Klobusits, the principal councillor to the Princess, and Franz Vereci, pastor primarius of the church at Saros-Patak,¹⁰⁰ and the head-master Johann Tolnai. Later was added two men from the nobility and as many from the theologians, so that the governors of the renowned school were already six in number: what was accomplished while they were in charge of the school during the first three years is presented in my *Didactica*, part 3.¹⁰¹ But it must not be concealed, that he who first of all was the cause of my being summoned, later turned the foremost antagonist of me and my best proposals, namely Tolnai, either because he was somewhat anxious about his own light, or because I had re-published (on the advice of my friends) my little treatise 'Of Independence, the root of eternal disorder' (written for the English in 1648).¹⁰²

107. Feeling his unfavourable disposition towards me, and exhorted by my people to return I preferred to do this rather than to live at strife and exhaust my strength on matters that might prove of no use: for he had a powerful phalanx on his side. But Prince Sigismund would not allow me (s. 41/42) to depart; he said that with his bride (Countess Palatine Henrietta, the daughter of the late King Frederic) the whole German Court would be present and my presence would then be most indispensable. She arrived there and their mar-

riage was celebrated in June, (in 1651) which couple it fell to my lot to join in marriage; since the bride-groom was ignorant of the German language, and the bride knew not Hungarian or Latin they could not be wedded by one of the Hungarian bishops, none of them knowing the German language. But our joy changed into grief: shortly after the marriage bridegroom and bride were seized by a disease (God knows the cause), and were extinguished by death, she in October, he in next February. And I was given a new opportunity to request for permission to leave; but the Princess and the governors of the school would not hear of that.

108. Meanwhile mournful tidings reached me that my patron, Lewis de Geer had departed this life. This caused me to reverence his memory and to another people glorify his heroic virtues; in the presence of a great assembly of noblemen, theologians and students I made a funeral speech, so to say. This was also printed (that many more might read it) and some of the copies were sent to Amsterdam (to Hotton) to the end of expressing both my grief and my gratitude.¹⁰³ In consequence I shortly afterwards received an answer from the noble Mr. Lawrence De Geer, the eldest son of the recently deceased, wherein he thanked me on behalf of his family, and inquired about my pansophic work promising continued support for it; and this became a new stimulus to hasten off from Hungary. Accordingly I wrote to my people in Poland that they, if they wanted me back, should write of their own to the Princess. This they did, and in this letter could be read among other things: Your Highness must know that Comenius is a public person among us and his absence can no longer be tolerated, &c.¹⁰⁴

109. After having received this letter the Princess summoned me, and the governors of the school together with Tolnai, the headmaster, were ordered to be present at the same time. She questioned me seriously as to the reasons of my impatience. I replied: Since nothing goes on here which makes it of worth for me to stay; I am rather put to scorn for my advice in educational matters, and I will suffer still more if I stay longer. They then wished me to express things more clearly and I said: 'My whole method aims at replacing the treadmill of school with game and delight, and this none here understands. Talented young men are even treated like slaves, even those of noble birth; the teachers show their authority by a serene

countenance, by scourging words, yea, even by scourging, and they prefer to be feared rather than to be loved. Again and again I have in public enforced that this is not the right way, but always in vain. Further, from the beginning I advised that the presentational art of actors be used in some measure, for my experience has convinced me that there is no more efficient remedy to drive off apathy from the minds, and bring out a vivid heart. But I was answered on this point that such nonsense (to act comedies in school) should be left to the Jesuits; I had been invited to busy myself with more serious matters. I, for my part, replied that this nonsense leads on to seriousness. The Jesuits in this respects are true children of time and wise in their actions, but we are verily unforeseeing children of the world in our concerns. Through their pleasant methods they entice the talented young men of the world, and by means of exercises they are made fit for the questions which they might meet in that kind of life, while we stare in wonder at it.' And I added: 'If we did not have these kind of exercises in Poland everything would grow stiff; but owing to this we attain not only that our people stop sending their sons to the Jesuits, but even that some of them come from there to us.' When they were silent at this, I added: 'Now I find this to be true what Mr. Bisterfeld wrote me two years ago (s. 42 / 43) (when he first greeted me from Transylvania): you are hoping in vain what you hope here. The better method and the Pansophia must first be accepted all over the world before it be accepted by this people, obstinately adhering to their habits.' This statement (I said) I have already found to be true here : the habit of preferring deep-seated things to better is observed as if it were a law. Therefore I apply for my discharge.¹⁰⁵

110. At this point the Princess said to me: We cannot keep you here by force, but I beg you to stay with us over the winter and test your method on our talented young men; I will give you a free hand. And to the governors of the school she said: None must oppose this! This is my command. They nodded assent to this, and she said: I must now depart to spend the winter in Transylvania (for she had castles and national domains there too); stay with me for breakfast, and we will then bid each other farewell. Thus we stayed, and again and again the Princess repeated: Let it be as I have commanded, let none upset this decree. The breakfast ended, the Princess mounted her

carriage, and we all wished her a happy journey and all happiness for her. I above all, believing that I would not see her face again. This took place in November.

111. After the departure of the Princess we also parted. However, I said to the head-master: What are we to do now? What kind of subjects are we to choose for this scenic exercises? He answered: See to that Yourself. Myself: Do you agree that we first take the story of Joseph? He: Be it far from me to profane sacred things. Then the story of Susannah? He: Not that either. Myself: Could it be called to profane sacred things, if they are made alive in a pious and careful way that the youth will remember them? But he was obstinate in calling it profanation and I said: Sebastian Macer, the head-master of the school at Lissa, tried to use the *Janua linguarum* changed into dialogue form for this purpose, but he could not carry it on being knocked down by an apoplexy. If we were to try this at our school? Since he had nothing to object, I put together a first act out of the first twenty chapters of the *Janua*, and selected for this purpose fifty-two young men from the nobility.

112. This first play was performed in the small lecture-hall in the presence of only two governors of the school, the prefect and Mr. Vereci, and of public students [there are always a hundred students engaged there to serve as private teachers to the nobility, and then be sent as head-masters to other schools, or to academies]. Now we witnessed a remarkable change of mind (more than I had expected myself), since our actors performed the act so skilfully that we looked at it in silence. Those of them who had never before dared to look an honest man in the eye, and never had been able to present anything without stammering, now acted with dignity and fearlessness; of course they had privately practised a few times before, &c. The act being ended, the governors conferred with each other, and then Mr. Vereci talked to me on their behalf, saying: We admit, Comenius, that we hitherto have not understood what mystical things your *Janua* contains, and what use it brings with it to the youth, but now we are eyewitnesses, &c. And turned to the young men he said: Rejoice, my sons, at this happiness which befalls you, a happiness which did not fall to our lot when we were young. And to the students: Rejoice you too, my brothers, that you can see with your own eyes what method you will use, in order to teach in a better way the youth that will be en-

trusted to you in the future. And at last to me: We beseech you, Comenius, not to leave us until the whole of your *Janua* has been transformed into such pleasant acts. We promise that these exercises may be performed at our schools, to honour your name perpetually.¹⁰⁶ I replied: Most honoured (s. 43 / 44) governors, I congratulate you on these congratulations of yours, not on my behalf, but on the behalf of the students: when they realize that exercises of this kind are approved of by you, they will become even more candid, &c.

113. The report of the performance of this first act spread far and wide, and letters arrived from those who had their sons at the school, wherein they wished to be informed in advance of the next performance, that they might be present. And people came in crowds from 18 to 20 miles' distance, and no lecture-hall sufficed for this crowd, but we were compelled to transfer the performance to the school-yard, under the open sky. To the last act but one (which treats of what belongs to a moral life) there was an unusual streaming in of barons and noblemen, and even Tolnai himself, who had hitherto refused to sully his eyes with profane plays, deigned to appear. In commendable intention of concealing our dissension, I desired him to thank the audience at the end of this act, but he refused. I then got up myself to talk to the body of auditors, but the bishop of the churches, the venerable Paul Tarzalli, made a sign to me to be silent, and began to speak as follows: Velleius Paterculus writes in the fragments of his Roman history, that Caesar August after having defeated all enemies and established peace in the whole world, filled not only Rome but all Italy with festivities and spectacles. And facing me he said: Comenius, you are our Caesar August, who, after having defeated our barbarianism, triumph and delight us with festivities and spectacles. After that he produced a book and began to read out Comenius' life (while I much wondered what book it could be: however, it was Adrianus Regenvolscius' *The History of the Slavonic churches*,¹⁰⁷ recently printed at Utrecht, and brought thither by students and known to the bishop but not to me). When the crowd had broken up the governors of school came up to me (and also Count Bocskay and other great men), and amiably began to talk to me about my staying. Since I gave them no hope they suggested that the Princess had written from Transylvania asking of me two things, namely 1. that I should not leave before her return, 2. that the last act should be

saved till she would be present; for there would be present envoys from the Prince of Transylvania too. 3. However, they added a third request, namely that this comedy version of the *Janua linguarum* should be made a fair copy of, and be delivered into their hands to be printed. This I did and added to it a dedication to themselves (i.e. the governors of the school); this is to be read in part 3 of the *Didactica*, p. 831—836.

114. The Princess returned in May and with her the envoys, the commander-in-chief of the army Kemeny Janos, and chancellor Mich. Mikes to look at the scenic performances of our youth personally. Since the Princess herself with her ladies in waiting wished to look at them, she desired that they be performed at the castle-yard, and so they were. And the envoys again deliberated upon my staying in Hungary, but I said, that this was not possible, since my household had already been sent away with all utensils. Instead I asked them to be present on the following day at my farewell sermon. This happened; and when I had ended the sermon I set off, and the whole school, and a great number of noblemen and clergymen followed me as far as the field, and there I bid them farewell again [I might call attention to the marks of honour manifested by the council of those free towns which I passed (I mention Eperjes¹⁰⁸ and Leutschau,¹⁰⁹ where our method had been put to use in the schools): it was evident that I had been invited to Hungary in an honourable way but that I returned from there in an even more honourable way]. (s. 44 / 45)

115. I had decided to pass Lower Hungary again and there visit the churches of the exiles, but I received a message informing me that I had been betrayed, and that I would be taken prisoner if I passed NN: for there a trap had been set. Therefore I took another road, and returned to my people at Lissa giving thanks to God for his guardian angel.

116. But here I found myself in new difficulties since the priest of the Bohemian church (Wenceslaus Lochar) shortly afterwards departed this life, and I was anew exhorted to take on the responsibility for this church. I answered that in order to conclude my work long ago started, I intended to go to Holland. But they became even more anxious: an extraordinary work was an extraordinary work, that I had undertaken of my own free will, but the divine calling was from God and here I was tied by stronger bonds. Besides I could at this

place diligently and in private proceed with my work and send it to be printed when it was ready, wherever I wished. I answered that I would not suffice for both these tasks, &c. They then searched and found a middle course: I would be allowed to have a colleague to assist me, who would take care of visiting the sick, christenings, funerals, and such less trying tasks, only I stayed with them retaining highest supervision. Myself tired of staying long in other countries at last agreed, but on the condition that they assisted me in the working out of the *Pansophia* in coming on certain days and practice censoring. They promised: it were to be the bishops of the churches in Great Poland, Martin Gertich with his colleague, and others of my people. So we met once a week, and also some students of theology were admitted, not only with the purpose of assisting in the work, but that each for himself were to make a fair copy of those parts that had been generally approved of. This I desired guided by human cautiousness, that, if unexpected things might come between, some copy might be saved.¹¹⁰ The Swedish-Polish war already seemed threatening to us: later it broke out and destroyed us.

117. Of the thus made arrangements I informed my friends in Holland and England, promising that this thing solely should be pursued, as was also my serious intention to do. But when the tumult of war soon broke out, and our town was surrendered to the hands of the Swedes by the Poles themselves, it was inevitable that my work was delayed.¹¹¹ But we had concluded some of the first parts before the destruction of the town. It was on the 26th of April, in 1656; the governor and the council of the town had learnt that the advancing Polish army had the insane intention of putting to death with sword all the inhabitants, and obliterating the town by fire as being a heretical nest, and at this threat all were filled with such a panic terror, that everybody forgot everything else, struggling only to save their own lives, and we fled, each as best he could, and found our refuge in the adjacent Silesia. The enemy arrived, and finding the town emptied of its inhabitants, they ravaged the very houses. After having killed those of our people whom they yet found (old and sick who had not been able to fly), and after having carried away the best booty on many hundred of waggons, they set fire to the town in twelve different places devastating it during three days so that nothing was left but ashes and ruins. And then also my simple house

with the library and all utensils were lost, with the exception of what I had put in a pit in my bedroom and covered with soil the day before, and which ten days afterwards was dug up and brought to me. Perceiving that what I most had wished to save (the pansophic material, i.e. the collection of definitions, axioms, and ideas compiled during so many years and what had already been made fair copies of &c.) was not among these things, I was terrified.¹¹² (s. 45 / 46)

118. I stayed some weeks in Silesia thinking of what now was to be done for me and for my wretched and scattered flock, and I sought advice from everywhere. Also to Hungary I sent a trustworthy man to inform them about our sad destruction, and not only myself was called back again, but also my scattered people were invited there. But after such great storms Holland with its quiet was more tempting, and besides I was hoping to enjoy peace at the neighbouring Mark with the noble Margrave of Brandenburg. Thither I hastened bringing with me my simple household and some of the exiled who wished to follow me, and for them I obtained from the noble mother of the Margrave (the Margrave himself was occupied in Prussia) a refuge at Krossen and Frankfurt-on-the-Oder; and I then wrote to those who lived dispersed in Silesia, that they take their refuge thither. But since the greater part of them already had moved to Upper Silesia, or to Hungary, or to Lausitz, it was fairly few who moved there.

119. In Frankfurt I spent a pleasant time with the professors who inspired me with hopes of the favour of the noble Margrave; and I waited for divine providence to settle things for me again. Then a letter came from my son-in-law in Prussia,¹¹³ relating that Rulicius (for Hotton had departed this life) had written to him asking if he knew where his father-in-law sojourned, that he could inform him of the wish of Lawrence De Geer, that he should go to Amsterdam.

120. This new invitation to Belgium which I above all regarded as an interference of God I accepted, after having disclosed my decision to the brethren in Silesia and Hungary: and after having taken with me as assistants the two disciples of the church, who were still with me (Paul Hartmann¹¹⁴ and Samuel Junius: the former now at Sudbury, England, the latter at Puchov, Hungary, both of them men of the church), I hastened to Hamburg. There I was forced to stay for more than six weeks because of unfavourable winds, and a letter

from the Polish brethren in Silesia reached me (with written attestation from the three Princes of Silesia as to the destruction of the church at Lissa and other churches in Poland); the brethren entreated me, if I intended to procure support for my people from foreign churches, not to exclude them and their people, since we were one church now united in the communion of the cross.

121. Having received this letter I at once began at the church of Altona and the English church; at both places I succeeded in arousing Christian compassion and procuring an impressive alms, and could quickly send back to them in Silesia this first result in return. And I met with the same success at Emden, Groningen, and in Amsterdam (to Bremen I could not go, nor through Friesland, a plague raging in these places). But when my promptings were without success at the Hague and at Utrecht I wrote to the brethren that they should send other beadsmen, since I had not enough time to be at their disposal in this concern. And they were sent.

[I will particularly mention Groningen: in no other place did I meet with such an amount of humanity as there. For Doctor Pasor received me in his home for old friendship's sake and made me his guest at his table, and Mr. Maresius assisted me with advice at the Estates (just assembled there for consultation),¹¹⁵ yes in my company he even went to see some of the important men, and succeeded at last in being granted a public audience at the plenary meeting of the Estates. The result was that they were in favour of giving to our destitute people a liberal support, and to me and my two fellow-travellers compensation for our journey. Let this Christian charitable deed be remembered by the Lord for ever.]

122. What happened to me in Amsterdam I will carefully quote from my diaries. (s. 46 / 47) My beneficent Maecenas arranged for me and my two assistants a very decent place of abode and fare, and then asked me about my work. I showed him the first two sections of 'Considerations on the reform of human affairs' (Panegersia and Panaugia), which had been re-copied in Hamburg (the spoilage being saved). These he had (since he did not know enough Latin) translated into French, and after having penetrated them he ordered them to be printed; the remaining parts were to be completed in the meantime. So a printer was employed and the work was begun.¹¹⁶

123. At Utrecht I now met some Hungarian students just arrived

from their native country, and seeing that they had brought with them books by me printed at Saros-Patak (after my departure: in particular Schola ludus), I brought these books with me and showed them to Rulicius who then showed them to others. Together with him I was soon summoned to the alderman Witson, and on his questioning I related (in the presence of two governors of the school) what I had had to endure in Hungary. The decision was made that one should meet in a larger number when the chief alderman, Cornelius Graef had returned from the Hague: in the meantime they would keep these books to pervade them. However, after some days they sent Schola ludus to Rulicius and desired it to be printed; and it was delivered to Abraham De Brugh, a bookseller, and appeared in octavo.

124. What follows now seemed to me a miracle, as I am used to see everywhere the marks of divine Providence. Mr C. Witson had asked why I had not taken with me my family, &c. And at that time I received a letter from my wife wherein she told me that the Academy at Frankfurt had been dispersed because of an epidemic, and that the Professors had advised her to follow me: she was already in Hamburg and wanted me to let her know what she was to do with the children. Consequently I called on my Maecenas revealing this unexpected turn of event to him. He smiled and said: Let her come here, and we will have you entirely with us. And it was arranged that she came, and the first lodgings being too confined, a larger abode was rented.¹¹⁷

125. At the end of November I was called on by Rulicius who informed me that the high aldermen had decided to offer me a professorship of honour, if I wished to accept it, and he advised me to do so of various causes. But when he learnt my reasons (regarding my scattered flock) he ceased to insist upon it. On the 5th of December, however, he returned with another message: He had been commissioned by the four aldermen in duty (Mr. Graef had then returned) to convey a request, namely that I should not oppose to stay for at least a year, not to teach but to publish my books; my support they would take care of. Hearing this I praised God's fatherly care, and my dear friend Rulicius also praised this blessing of God and the generous Council: now I was supported till the end of my days, now I would have the possibilities long desired for of

publishing all my works. It is true that Mr. De Geer is an incomparable patron, he said, but he is only one man, who might die, but a college could not die, &c. Then I wished that he should discuss it with Mr. De Geer that we should not be ignorant of what he had to say in this question. Not yet, he said, we must first once more meet the aldermen that you will be given the opportunity to thank them for the favour shown to you and more thoroughly learn their plans. Thus we visited (on the 7th of December) first Mr. Witson, then Mr. Tulp, and lastly Mr. Graef. All advised me to stay until all the works (s. 47 / 48) that were completed, were published: since Mr. De Geer intended to pay the expenses for the publishing of *Realia*,¹¹⁸ they had above all the School-books at heart (Mr. Tulp added: that our town gains honour by it; Mr. Graef: that it also will be of use to our youth); and they wished me to come to the town hall on the following Tuesday. I went there (with Rulicius) and was informed that, in order to make me even more inclined, they had given me 200 florins to be paid quarterly, and the treasurer had already been informed of this, &c.

126. This Rulicius imparted to my patron and promised that the main work should be pressed on; the lesser works (the School-books) would be treated more easily since they were already completed: only some slight inspection and removing of errors was needed. My patron was content with these answers, and he met with me himself and congratulated me on this new calling so to speak, asking God's mercy.

127. In the meantime evil-disposed persons (I do not know if they were in groundless fear on account of my presence, or if it was of sheer wickedness) began to spread the report *that our Janua was full of barbarisms*. When my friends told me this and were of the opinion that it must not pass in silence, and since also a list of these barbarisms was presented to me, I wrote an Apology for the Latin in Comenius' *Janua*.¹¹⁹

When this was shown to the high-minded aldermen the result was, that these Aristarchians indeed were reduced to silence, but that I was exhorted not to pay any attention to this but rather quicken the publishing of the School-books. Therefore I hastened to add a fourth part to the three previous ones (containing what had been worked out in Poland, part 2 in Sweden, part 3 in Hungary), con-

cerning that which had been carried out in Amsterdam.¹²⁰ At the end of this (p. 117 &c.) I once again complained to the governors as to the groundless rumour of me.

128. But when my didactic work appeared in print at the beginning of the year 1658 and was presented to the high-minded aldermen and to the East India Company (a society of members from their own circle), it was very well received in both these quarters, and I was provided with more generous reward than I had hoped for.¹²¹ Soon I was called (on the 26th of February) with Rulicius to alderman Witson. He said that he had been commissioned by the aldermen and governors of school to inform me, that my works with its dedication had met with their estimation; on reading them they had realized how much good was presented to the Christian youth, and they wished that the fruit of so salubrious thoughts might ripen in this town and from thence be spread to other people. Upon this question men elected by the Council should deliberate with me next week, and this was now imparted to me in advance. Nevertheless, they wished me all success in my more important work, the Pansophia, and they wished to put forward this request, if not a Summary of the Pansophia might be produced to point out more easily and clearly the truths of the Christian religion to Mahometan and heathen peoples (with whom they had commercial connections in various parts of the world). Hugo Grotius had written something with this aim, as we know, but we expect from you (he said) something more striking, shorter, and more appropriate to its purpose.¹²² And since we know that your library has been lost, we offer you access to our public library, if it can be of any use to you, and we shall give you a key to this (the aldermen have one each) and to the adjacent room, so that you may come and go whenever you wish. For this unexpected favour I accordingly gave thanks, promising to faithfully carry out all things to the best of my power.

Notes

- 1) Yves of Paris, 1593—1678, *Ius naturale rebus creatis a Deo constitutum*, Paris 1658. Comenius was courageous in referring to a contemporary Catholic author in his polemics with Maresius, who accuses him for being too half-hearted in his opposition to the Catholics.
- 2) The land of the halcyones, i. e. of peace, since it was believed that the sea was calm while the halcyone was brooding. — Belgium here, as in § 73 and 120, refers to the Netherlands.
- 3) Probably Serrarius and Labadie. See Introduction, p. 26.
- 4) From many places in the correspondance it is evident that Comenius really considered moving from Amsterdam to his son-in-law, Peter Figulus, at Memel, or "to a place near to his native country" protected by the margrave of Brandenburg.
- 5) Aesop's fable No. 203. Told someone who boasted of how bravely he had jumped at Rhodos.
- 6) Probably from Petrus Pithocus (1539—96), *Karoli Magni et Ludouici Pii christianiss. regum et imp. Francorum capitula siue leges ecclesiasticae et ciuiles ab Ansegiso abbate et Benedicto Leuita collectae libris septem . . .* Paris 1640.
- 7) Maresius was given subsidies for printing by the family De Geer for his great French Bible edition, *La Sainte Bible Française*, Amsterdam 1669, at a time when the family had to limit its generosity for financial reasons, but continued to support Comenius.
- 8) N. Arnold. See also Introduction, p. 24.
- 9) Baldus de Ubaldis (1327—1400), the jurist. The place has not been identified.
- 10) Henry Wotton (1568—1639), English poet and diplomat, in his epitaph: *Hic jacet hujus sententiae primus author: Disputandi pruritus ecclesiarum scabies. Nomen alias quaere.* — Often quoted by Comenius. (The chapel of Eton College, Windsor.)
- 11) Critias, quoted from Marsilio Ficino (published M. D., IV, 990).
- 12) See Introduction, p. 26—27.
- 13) *Via Lucis*, written in London in 1642 as a secret program for Collegium lucis, published in 1668 and dedicated to the Royal Society, London and its founder Charles II. Before 1966 it is the most important known writing by Comenius about universal enlightenment. — *Unum necessarium*, Amsterdam 1668, dedicated to Prince Ruprecht of Pfalz, often called "Comenius' last will", later spread especially in Pietist circles.

- 14) This probably refers to Comenius' speech at the peace conference at Breda in 1667 (*Angelus pacis*). See Introduction, p. 25.
- 15) In 1632 Comenius was appointed Senior Scribe in the Unity of the Bohemian Brethren. See Introduction, p. 14.
- 16) Fear lest the Unity of Brethren should be stamped as a "chiliast sect" and persecuted may have forced Comenius to defend himself.
- 17) See Introduction, p. 26.
- 18) Probably Jakob Altling. See Introduction, p. 26.
- 19) The following quotations have unfortunately not been identified. Comenius had many learned friends in Germany.
- 20) Probably Joh. Schlichting, a well-known politician in Poland and Matth. Gloskowski, the mathematician.
- 21) *Janua linguarum*, written in 1605 by the Irish Teatin monks Guillaume and Jean Bateus, found by the Prussian nobleman Johan von Bodek at Salamanca and published from his copy in England in 1615. Comenius got a copy already in 1627 in Bohemia.
- 22) Published at Leipzig (2 ed. 1634, 1 ed. lost) by Zacharias Schneider, professor of medicine, with an interesting preface, reprinted by Kvačala in *Monumenta Germaniae Pedagogica*, XXVI, 1903, pp. 47—50.
- 23) Georg Winkler's correspondance with Comenius is reprinted by Kvačala, *ibid.*, 14—17, pp. 19—24.
- 24) Russia = at that time the eastern provinces of Poland where the family Leszczyński had landed property and political duties and where it usually lived. Rafael V was Palatine of Belz.
- 25) Comenius had written, partly in co-operation with G. Vechner, grammars for Vestibulum-, Janua- (and later) Atrium-levels of the Latin education with comparisons with German, Czech and Polish, and collections of German and Latin derivations. See *Opera didactica omnia*, II and III. Already in 1616 he had published a short Latin grammar which is lost. In 1631 *Grammatica latina nova Methodo ad jucundam Facilitatem, celeremq. Praxin, ex naturalis Didacticae legibus concinnata* was published at Lissa and admired by the contemporary pedagogues.
- 26) Joh. Ludwig von Wollzogen, socinian and diplomat in Polish service, later with Kr. Opaliński. See above, p. 21.
- 27) *Didactica Magna, Opera didactica omnia I*.
- 28) Peter Lauremberg, *Pansophia sive Paedia philosophica. Instructio generalis, accurata et solida ad cognoscendum ambitum omnium disciplinarum, quas humanae mentis industria excogitavit*, Rostock 1633.
- 29) *Conatuum Comenianorum Praeludia. Porta Sapientiae reserata sive Pansophiae Christianae Seminarium . . .*, Oxford 1637. Later editions, revised by Comenius, *Pansophiae Prodromus . . .* (London 1639 and following).
- 30) Incorrect dating; 1637 is the correct one which is evident from Comenius' letter to Hartlib of Jan. 26, 1638 in which he expresses his surprise and his thanks for the copies. (Reprinted by Ot. Odložilík, *ČMM* 52, 1928, p. 164).
- 31) Compare statements, quoted in *Opera didactica omnia I*, pp. 453—55. The greatest enthusiasm was expressed by Adolf Tassius, Jungius' colleague in Hamburg, and Joachim Hübner at Oxford who both offered their co-operation.
- 32) Probably Bisterfeld who also was occupied with his own pansophy.
- 33) Descartes' first impression was favourable, later more reserved. See *Judicium de Opere Pansophico*, 1638, letters to J. W. Edingius in 1638 and to Hogelande in 1640, and my book *COMENIUS*, pp. 258 and 276 with reference to Mahnke, Schaller, Patočka and others.
- 34) Calovius, *Contra Pontificos . . .*, 1643. See above, p. 19.
- 35) H. Broniewski, one of the political leaders of the Unity. His criticism is reprinted in Turnbull, pp. 452—55.
- 36) The synod at Lissa, March 20, 1639.

- 37) Joh. Schlichting.
- 38) John Gauden, *The love of truth and peace*, London 1641.
- 39) For Dury's activity see G. Westin's works, and Turnbull.
- 40) John Williams, later archbishop of York.
- 41) Comenius' second wife, Dorota born Cyrillová, the daughter of John Cyrill, the bishop of the Unity of Brethren who in 1619 crowned Friedrich of Pfalz King of Bohemia.
- 42) When Dury had presented the program *A humble Remembrance . . .* to the Parliament Committee for Religion, Dr. Gouge, Dr. Downname, Dr. Faetley, Taylor, Gatacker and Tucker were commissioned to negotiate with the Hartlib circle about the Chelsea plans. See my book *COMENIUS*, p. 313 and literature referred to there.
- 43) A so-called "Irish Bartholomew night", October 1641 when many thousands of English Protestants were killed.
- 44) The plans are reprinted by Turnbull, pp. 355—65 and pp. 458—60 together with reports of other documents from this time.
- 45) *Via lucis*, one of Comenius' most important writings, written as a secret program for Collegium lucis, was not published until 1668. See above, p. 17.
- 46) The invitation &c., is reprinted by Turnbull, pp. 460—62.
- 47) Joachim Hübner, a young German scholar, a friend of Hartlib's and known for his extensive correspondance with distinguished scholars in various countries.
- 48) Hübner had earlier lived in Paris and knew Mersenne and the circles round Academie Française. He brought about the contact and correspondance between Comenius and Mersenne together with Haak. Since 1646 Hübner served as correspondent to the elector of Brandenburg at Cleve.
- 49) Jacob Golius, a well-known orientalist and from now on to his death in connection and co-operation with Comenius.
- 50) Pieter van Gool, the Carmelite pater Coelestin a Sta Lidwina, a well-known Catholic orientalist.
- 51) *Janua rerum*. See above, Introduction, p. 17.
- 52) The only known account of the meeting between Comenius and Descartes who makes statements in accordance with the correspondance. See above, p. 17.
- 53) G. Hotton, Walloon priest, Lewis De Geer's representative in Amsterdam.
- 54) Rulicius (Rültz), a priest from Pfalz, Lawrence De Geer's confidential, Hartlib's friend, Reformist preacher in Amsterdam.
- 55) Jungius, 1613 Ratke's collaborator, known to Comenius from that time, headmaster in Hamburg, important scientist.
- 56) Among them many Socinians (Wiszowaty, Lubieniecki) and the wealthy Adam Suchodolski, later son-in-law of Zbigniew Goraiski. See below, p. 90.
- 57) Jakob Engelbrecht offered Denmark his method. See Rørdam, *Kirkehistoriske samlinger N. R. III*, p. 140 and pp. 204—207; Dury sent the copy to Hartlib from Hamburg in 1640. See Turnbull, p. 203 and pp. 189—91. Comenius mentions it in *Methodus linguarum novissima VIII*, p. 27.
- 58) See Appendix I and II.
- 59) See Appendix III.
- 60) Jungius' and Helvicus' *Bericht von der Didactica, oder Lehrkunst Wolfgangi Raticii*, Jena 1613, was published in Swedish, translated by Ericus Schrodereus in 1614. Hence Oxenstierna visited Ratke in 1617.
- 61) See Appendix V and Comenius in *Opera didactica omnia II, De novis studia Didactica continuandis ocasionibus* (p. 2).
- 62) See Appendix IV and VI.
- 63) Koy confuses the two Oxenstierna. See Bengt Oxenstierna's account to the Council of the realm of July 18, 1626, and Westin, *Negotiations . . .*, p. 64. The beginning of Swedish interest in "the Baltic Antilia" (i.e. the interest in Koy's, Hartlib's and Dury's irenic thoughts) Dury came into contact with

- through Jakob Godemann, the judge, and Johannes Mylius Iglavensis, headmaster at Elbing in 1626. (Dury to Axel Oxenstierna in 1629. See Westin, op. cit., p. 193).
- 64) They were four young theologians from the Unity who at the same time should continue their education: Comenius' brother-in-law, Pavel Cyrill, foster son (later son-in-law) Peter Figulus, earlier Dury's secretary (See Introduction, p. 15) and two students, Daniel Nigrin and Daniel Petreus.
 - 65) For Nigrinus see P. Dr. Jerzy Cygan, op. cit. Comenius' friend at Danzig. The preacher of the Unity of Brethren, W. Niclassius, was Nigrinus' son-in-law and co-pastor who as early as in 1640 suspected Nigrinus' Catholic cast of mind. See above, Introduction, p. 18.
 - 66) This was asserted by P. Valerianus already in his treatise, *De accatholicorum credendi regulae iudicium*, Prague 1628, and in his long struggle against the Jesuits for human methods concerning the counter-reformation in Bohemia. See Gindely, *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen*, pp. 178—93.
 - 67) Cygan, op. cit. proves that Nigrinus secretly converted in 1641, but continued to be pastor primarius in the Reformist church at Danzig while he was constantly in contact with P. Valerianus and Polish Catholics.
 - 68) Nigrinus' letter to P. Valerianus. See Appendix VII.
 - 69) Solocism (incorrect wordcombination) from Virgil, Aenid X: 811: Quo moriture ruis maioraque viribus audes, Hartlib: minoraque viribus.
 - 70) *Pansophiae Diatyposis, Ichnographica et Orthographica delineatione Totius futuri Operis amplitudinem, dimensionem, usum, adumbrans*, Danzig 1643, was written before, probably in London in 1642.
 - 71) Incorrect dating. 1643 is the correct one.
 - 72) P. Valerianus Magni, *De accatholicorum credendi regulae iudicium* (See above p. 18) was published in many editions with answers to opposition from Protestant quarters and from the Jesuit Rosenthal. Otherwise many other writings were published in 1643 in Prague by P. Valerianus dealing with the same subject (*De infallibilitate Rom. pontificis . . . , Lux in tenebris lucens . . . Methodus convincendi et revocandi haereticos ad fidem catholicam.*) P. Valerianus from time to time lectured at the archbishop's theological seminar in Prague on his anti-aristotelian philosophy and brought together some distinguished Czech patriotic pupils.
 - 73) *Judicium de Iudicii Valeriani Magni . . .* 1644, (after P. Valerianus' handwritten secret answer), *Judicium Ulrici Neufeldii de fidei Catholicae Regula . . .* 1645, both with the strictly preserved pseudonym Ulrich Neufeld. In his own name *De regula fidei iudicium duplex*, Amsterdam 1658, as part of a conceived series of *Irenica quaedam*.
 - 74) Comenius seems to accept Nigrinus' account, ignorant of his secret conversion in 1641. For an extensive account of this see Göransson, Comenius och Sverige, Lychnos 1958 and Cygan.
 - 75) Gerhard Dönhoff. See above, p. 82. Earlier Nigrinus' patron.
 - 76) D. seems to have known Nigrinus' attitude but wished, as the King, the reconciliation of the churches. Göransson believes that it was this event Chancellor Oxenstierna wanted to be informed of through Comenius. See his accounts, Appendix VIII and IX.
 - 77) *De Dissidentium in rebus Fidei Christianorum Reconciliatione Hypomnemata quaedam amici ad amicum* sent in 1643 to Joh. Matthiae, first printed in 1658 in Amsterdam in *Irenica quaedam*, pp. 1—66. (the series interrupted, published as a monograph).
 - 78) Through Peter Figulus who presented Comenius' reports to the Chancellor Oxenstierna. See Appendix VIII and IX.
 - 79) Maciej Lublinski, the archbishop of Gniezno.
 - 80) Comenius left Thorn on Sept. 24, 1645 when the agreements about a common action from Polish Lutherans, Reformists and Brethren from the Unity which already had been concluded were cancelled under the influence of

- Hülsemann, Calovius and Botsack. About the political background of these deliberations in which Comenius had to participate on the side of the Polish Protestant magnates, see Göransson, Lychnos 1958, *Kyrkohistorisk årskrift* 1947 and *Orthodoxi och syncretism i Sverige*, 1950. The invitation to Sweden was also delayed on account of the peace negotiations at Brömsebro.
- 81) *Christianismus reconciliabilis reconciliatore Christo, Hoc est: Quam facile Christiani, si vere ac serio Christiani esse demonstratio, ad gloriosum regem Vladislavum IV.* (Refers to Hülsemann's *Calvinismus irreconciliabilis*). The book consisted of 8 chapters, in 1658 probably already printed in *Irenica quaedam*, but "on friends' advice" not published, in 1667 mentioned at the conference at Breda (*Angelus pacis*), when Comenius wished to publish it (which most likely contributed to irritating Maresius). Later lost.
 - 82) Nigrinus was famous for triumphing over P. Valerianus at the disputation at Danzig in 1637. See above § 74.
 - 83) Incorrect, 2 years. See Appendix VIII and IX, 1643.
 - 84) Theodor Simon Holsatus was until 1642 headmaster at Heusden, Protestant, and published (1644) one of the most spread *Janna*-editions with Greek translation. Converted in 1643 and wrote an apology for P. Valerianus against Calovius.
 - 85) Incorrect dating in conformity with the wrong date for Nigrinus' conversion (1644) in § 79.
 - 86) The three were: Joh. Matthiae, Johan von Wolzogen (De Geer's confidential councillor), the Reformist priest from Zurich Rudolf Keller (in De Geer's service) [probably also the Walloon priest Henri Lucasse also employed by De Geer.] No "school commission" existed, see Sjöstrand in *Pedagogisk tidskrift* 1970.
 - 87) Extensively in Göransson, *Orthodoxi . . .*, and *Kyrkohistorisk årskrift* 1947, pp. 129—39. Probably refers to *Criticus sacer* by Zacharias Klingius from 1646 preacher to the Swedish delegation at the peace negotiations at Münster.
 - 88) The first time in a disputation by Zacharias Klingius, *De divinitate Jesu . . . Adversus Neo-Photinianos*, 1643 in which Calovius was preses. See above § 49.
 - 89) Comenius' name only occurs in the Catholic report from the colloquium published in Warsaw in 1646, not in the two other reports published by Protestants.
 - 90) Probably since one tried to persuade Georg Calixt who was not given admission to the colloquium together with Lutherans to represent the Reformists and the Unity who acted together.
 - 91) Jonas Magni, a strict Orthodox Lutheran and aristotelian.
 - 92) Comenius was informed of the secret peace treaty in 1648. See the Correspondance and Appendix X.
 - 93) Comenius secretly passed through his native country Moravia where he was to meet P. Valerianus Magni. See Appendix XI.
 - 94) *Johannis Lasitii Nobilis Poloni Historiae de Origine et Rebus gestis Fratrum Bohemicorum, Liber Octavus qui est de Moribus et Institutis Eorum*, published from an older manuscript in Czech and in Latin in 1649 (Lissa) with an important preface by Comenius.
 - 95) *Historia revelationum*, pp. 149—50, in which Comenius tells in detail how the prophet Drabik and his prophecies (that Sigismund Rákoczi would become king) induced him to go to Sáros-Patak.
 - 96) J. H. Alsted († 1638) had been Comenius' teacher at Herborn in Nassau 1611—13. Philipp Ludwig Piscator († 1647) was the son of his teacher Johannes Piscator from the same place, and J. H. Bisterfeld also from Herborn, Alsted's son-in-law, was Comenius' and Hartlib's friend. The three of them were called to the university at Weissenburg (Alba Julia) in 1629 and worked there till their death, Bisterfeld as politician as well, the foreign counsellor and diplomat of the Princes.

- 97) A written contract does not exist until in 1652. Comenius was given 600 florins a year, victuals for 208 florins and free provision for 12 students from the Unity whom he had brought with him. The professors at Weissenburg received 1000—1200 florins and victuals.
- 98) The courier travelled often, as the correspondence (reprinted by Patera) shows. Probably in connection with the marriage negotiations for Prince Sigismund in Berlin and Krossen, where Comenius and Figulus were asked for advice from relatives to the bride, the wife of the elector of Brandenburg, and the sister of the bride, Princess Elisabeth of Bohemia.
- 99) Lewis De Geer was at this time in Amsterdam occupied with a juridicial matter in the family. From a letter from Joh. Moriaen it is evident that Lawrence De Geer had spoken. See Appendix XII.
- 100) Vereci was one of the strongest opponents of Tolnai's and the Puritans.
- 101) *Agenda Patakina*, record from the first and last plenary meeting in this school-board. See *Opera didactica omnia* III, column 68.
- 102) The oppositions in the church went so far that both Tolnai and the Princess herself were excommunicated. Comenius found adherents for his pedagogics among the more conservative nobility, for his social-reformatory ideas and for Drabík's prophecies among the Puritans. Hence he was a suitable mediator between the parties.
- 103) *Animae Sanctae Aeterna Regna cum Triumpho ingredientis BEATUM SATELLITIUM, Operum bonorum Exercitus*, Sáros-Patak 1653 (*Opera didactica omnia* III, col. 1051—62). This praises De Geer as the benefactor of the faithful refugees.
- 104) See Kvačala, pp. 179—180.
- 105) On many occasions Bisterfeld received an invitation to Holland, but was kept at Siebenburgen as in "an eternal prison". Comenius often feared the same thing.
- 106) School theatre was really widely spread to the Protestant schools in Hungary and Romania, Comenius and his pupils having founded the tradition.
- 107) Adrianus Regenvolscius' (Węgierski), *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum, per provincias varias praecipue Poloniae, Lituaniae et Bohemiae etc. distinctarum*, Utrecht 1650. About Comenius p. 322 ff. — Węgierski was in 1628 headmaster of the gymnasium at Lissa when Comenius came to the town; later the bishop of the Unity at Włodawa, Poland.
- 108) Prešov, where Comenius was urged upon to become headmaster since he had some adherents living in the town.
- 109) Levoča.
- 110) A later reconstruction, probably after these copies. See below § 123.
- 111) The surrender of the Great Polish army at Ujście on July 25, 1655, when Schlichting was the proper general, Bogusław Leszczyński's representative, and Kr. Opaliński, Palatine of Great Poland, the responsible one. For him Comenius had worked out plans for his aristocratic gymnasium at Sierakow in 1650. The destruction of Lissa, Leszczyński's property, was looked upon as the revenge of the partisans for this and not for the anonymous *Panegyricus Carolo Gustavo* which Comenius wrote according to the wishes of the Polish nobility (Schlichting and Leszczyński), and which he does not mention here.
- 112) Comenius lost most of his Czech manuscripts, especially the completed *The-sarus linguae bohemicae* on which he had worked for 40 years, his sermons from the same period, Latin writings about Copernicus, Descartes, part of his Czech encyclopedia &c. About the catastrophe, see Appendix and XIX and the letter to Figulus of May 22, 1656 (Kvačala I, p. 206), later the writing *Excidium Lesnae*, 1656, and *Vindictio Famac et Conscientiae*, 1659, against N. Arnold.
- 113) Peter Figulus, Brandenburger court preacher at Memel.
- 114) Together with Chr. Vl. Nigrin, editor of Comenius' posthumous works,

- responsible for the redaction of the great pansophical work *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, as it was published in Prague in 1966.
- 115) The estates of Groningen and Holland.
- 116) Of the seven books *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* Comenius had himself edited a folio printing of part I, *Panegersia*, part II, *Panaugia* in 1656—57, probably shortly afterwards parts of the other books, *Panthorsia* (part VI), *Pannuthesia* (part VII), but these folio editions were not published. Maresius had at his disposal a copy which does not seem to correspond with the preserved one. The manuscripts of the parts that were not printed but are extant today are copies, probably by Chr. Vl. Nigrin.
- 117) From now on and to his death in 1670 Comenius and his family lived as guests with the family De Geer in Amsterdam without fixed salary. It was decided by Lewis, later by Lawrence De Geer to support him.
- 118) Comenius calls his pansophical works "realia" in contrast to "didactica" — everything he wrote for the schools.
- 119) *Pro Latinitate Januae Linguarum suae, illiusque praxeos Comicae, Apologia; Opera didactica omnia*, IV, col. 27—42.
- 120) *Opera didactica omnia* IV contains Comenius' last essays on his school methods, dedicated to the councillors in Amsterdam and written for those who are not pedagogues by profession but had wished to penetrate his ideas; moreover, the self-criticism of the work, *Ventilabrum sapientiae* (col. 41—52), an autobiographical account, *Vita gyrus* (col. 5—8), *Traditio lampadis* for his followers, &c. The entire work in facsimile was published in 1957 in Prague.
- 121) 500 Riksdaler.
- 122) Comenius appreciated H. Grotius' work *De veritate religionis christianae liber* which was translated into Arabic (Oxford 1660), but his own *Janua rerum* was to be a short and simple school-book for school-boys who themselves might understand the superiority of Christianity when they had learnt the origin of all things, the words and the purposes (metaphysics).

CONTINUATIO
ADMONITIONIS FRATERNÆ
 de temperando
CHARITATE ZELO.

Cum *fideli* DEHORTATIONE à PANTHERINA
 INDOLE & à LARVIS,

J O H. C O M E N I I
 ad
 S. M A R E S I U M :

Pro intentione prima, minuendorum Odiorum,
 ampliandorumque Favorum:

*Aut ad tradendum finaliter obstinatos Divino
 & humano Judio.*

AMSTERDAMI,

Apud J O H A N N E M v a n S O M E R E N , Bibliopolam. 1669.

I Cor. 13. v. 1, 2, 3.

Si lingvis hominum loquar & Angelorum, Charitatem autem non habeam &c. nihil sum. Cap. 4. Charitas patiens est, benigna est, non æmulatur, non agit perperam, non inflatur: non est ambitiosa, non quærit quæ sua sunt, non irritatur, non cogitat malum, non gaudet super iniquitate, congaudet autem veritati: omnia tegit, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet. Charitas nunquam excidit.

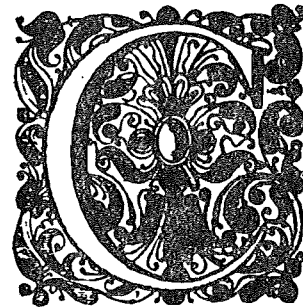
Ivo Parisinus *ſeris Naturalis lib. III.*
leg. 7. p. 558.

Videmus in contrarium quosdam acri Zelo, sed non secundum scientiam, periclitos, quoslibet defectus ut ingentes ruinas conclamare. Fiunt privatis, Civilibus, Ecclesiasticisque personis contumeliosi: non sanant, sed irritant cupiditates intempestivam severitate: omnibus (sed nulli magis quam sibi) graves, sed peccantibus omnibus irasci decreverint.

Illustrissimis & Præpotentibus
Dominis, Dominis

Provinciae Groninganae
&
Omlandiae Ordinibus,
Academiaeque Magnificis Curatoribus,
Omnis Prosperitatis Vota.

Illustres & Amplissimi Domini,

Um ante trimestre hoc lites inter D. Maresium & Collegam ejus, Leydenfesque DD. Theologos sapienter à vobis decisas esse (scandalosis chartis ad tenebras damnatis) audirem, Injuriosissimum verò ejusdem adversus me scriptum publicari permissum eò titulò, *quod Comenius non sit Civis, nec infun- Etione publica constitutus*, dicerent, non potui non cogitare, An ergò Lex illa Dei, *Jus idem esto vobis, ut peregrini ita indigenæ: Nam ego Jehovah sum Deus vester* (Lev. 24: 22.) antiquata jam est? Atqui Deus causam peregrinorum, æquè ut viduarum & pupillorum, Magistratibus commendans severam ultionem minatur, si injuriis affici permittantur (Exod. 22: 23, 24.) Novumque Testamentum nihil magis Christianis atque *Hospitalitatem* commendat: Christus denique ipse in magno illo

A P P E L L A T I O.

illc Judicii die hoc opus celebraturum se prænuntiat, *Hospes fui & recepistis me.* Cureorum non meminisse lubet?

Septuaginta septem annis servivi Christo, exercens me ad conscientiam habendam sine offensa apud Deum & homines semper (Act. 24: 16.) tum in patria tum apud externos (præsertim exilii mei tempore, pro Evangelii fide annis supra 40.) Conscientiâ & famâ hætenus per Dei gratiam illæsis. Deumne in portu Vitæ naufragium patior? Es quidem in Belgio, terra halcyoniorum? Et patior ea inter amicos quæ non passus inter hostes? Et ab homine meæ professionis Theologo? duce meo & familiari meo, cum quo dulce inibam consilium (Ps. 55: 14, 15.) qui subito ex amico factus hostis, nullâ lacesisus injuria me, (ob id solum quòd odisse nollem quos odit ille) intolerabilibus oneratum criminibus, tanquam hominem levissimum, prostigatæ conscientiæ & famæ, ideoque humano consortio indignum, traducit publicisque odiis exponit: me sic è loco ubi senectuti meæ tranquillam sedem sperabam pellens, sepulchrumque alibi quærere compellens: & canos meos cum dolore in sepulchrum deducere satagens, triste indecorum, impromeritum Epitaphium mihi parat vel potius Epicedia me adhuc insepulto inter homines male voluntatis cantillanda componit. Nec reperitur qui miseri Comenii (aliis inveniundo vitam, vires, omniaque consumentis) misereatur, ut illius innocentia suscipiat causam? Miserere igitur Tu miserorum miserator, Deus!

Si tamen id factum idè, Domini mei, ut Comenio suam agendi causam relinqueretur locus (quia ubi *Actor nullus ælio nulla, ajunt*) en adsum! Agam illam in conspectu Dei & Vestro, quorum jurisdictioni Accusator meus subjacet, ego verò (bonæ causæ fiducia) me sponde submitto. *Cognoscite obsecro inter me & illum, Dominum mei? Uter nostrum inimicitia causam dederit? Uter se modestius gesserit? Uter plurimum convitiarum, calum-*

A P P E L L A T I O.

inimiarum, mendaciorumque (nam & hæc mihi tribuit, plenis modis eadem remetiens) *convictus fuerit?* Et utercunque fuerit deprehensus, in illo exemplum statuite: aut certè ut crubescere, resipiscere, scandalaque Ecclesiæ data emendare incipiat, efficit.

Mihi prima hæc in foro Politico ælio est per vitam meam: dabit Deus ut ultima quoque sit, si Vos rem sapienter terminare fueritis dignati. Ille quidem ad quatuor orbis plagas me differt (nam quò non ipsius scripta veniunt?) *se Comenio larvam detraxisse, & quam turpem personam in hac Mundi scena egerit, toti Mundo, ostendisse jactans* (P. 72.) Si ostendit Mundo, ostendat etiam Vobis! *Hic Rhodus hic saltus.* Mihi Vos, Honoratissimi Domini, totus ille Mundus eritis, in quo causam meam agi & peragi volo. Mea dico *personalis, honestæ meæ famæ, per illum ablata, restitutionem concernentia.* De realibus ut cum ipso amplius agam, indignum se fecit perveritate sua: aut certè inidoneum judicij præcipitantia, affectuumque (quibus se perpetuò abripi patitur) execratione. *De publicis ælio in publico erit, judice Ecclesiâ. Nunc administrationem justitiæ peto de petulantia in publico patrata.* Nam si ab illis qui rerum humanarum tranquillitati oppidatim præfunt, non permittitur ut impunitus abeat qui per petulantiam in platea publica pallium vel pileum honesto, alicui Viro detrahat: an impune feret qui alterius famam, vitâ ipsâ chariorem, protervè in publico lacerat? Nec postulo ut singularis ratio habeatur præ illo mei, tanquam afflictae pro Christo Ecclesiæ membri, aut hospitis Vestri (tametsi hoc singulariter mandavit Deus) aut ætatis meæ, aut qualiumcunque pro bono juventuris Christianæ hucusque laborum: hoc tantum prudentiam Vestram modestè admoneo, ut prospiciatis quòd tandem evasura sit hominis undique ex legis, sub specie Academicæ exercitationis in quoscunque Viros honestos debachantis, licentia nullis circumscripta cancellis.

APPELLATIO.

Quia verò nos duo in conspectu Vestro jam litigantes Viri Ecclesiastici sumus, peto cum illo à Vobis juxta *leges Ecclesiasticas*, quas Carolus Magnus & Ludovicus Pius (Christianissimi Reges & Imperatores) Viris Ecclesiasticis tulerunt, & in Libros VII. digestæ sunt, judicari. Inter quas hæc quoque reperiuntur.

I. Libro I. Capitulo 65.) *Prædicare necesse est quantum malum sit Odium vel Invidia. In lege enim scriptum est: Non odoris fratrem tuum in corde tuo, sed publice argues eum. Item Johannes Evangelista: Qui odit fratrem suum, homicida est, &c.*

[Hanc legem observari peto ideò, quia præsentium malorum radicem esse video *Invidiam* & *Odium*: quod si deprehensum fuerit, facilius ad remedia veniri poterit.]

II. Libro V. Cap. 245.) *Ejus qui frequenter litigat, & ad accusandum est facilis, accusationem absque grandi examine nemo recipiat.*

[Quia D. Marefius à multis annis nihil nisi litigat, & ad accusandum alios nimis facilis est: peto ut accusationum ejus contra me nihil sine grandi examine admittatur.]

III. Ibidem Cap. 239.) *Ab Apostolica Ecclesia sancitum est, & ab omnibus Synodali auctoritate decretum, ut semper primò Persona, Fides, Vita, & Conversatio accusantium enucleatim perscrutetur: postea demum quæ obijciuntur, fideliter pertractentur! quia non aliter fieri quicquam debet nisi primò impetitorum Vita discutiat. [Rogo ut secundum hanc legem Accusatoris mei Vita æquè ac mea excutiat.]*

IV. Libro VII. Capit. 179.) *Volumus atque præcipimus, ut omnes à falso testimonio se abstineant, scientes & hoc gravissi-*

1114111

APPELLATIO.

imum scelus esse, & ab ipso Domino in monte Sinay prohibitum, dicente illo, Non falsum testimonium dixeris: sive, Testis falsus non erit impunitus. Sciat ergo se, quisquis hoc perpetraverit, ut tali pœnitentiâ purgandum, sicut de perjurio; aut tali damnatione vel excommunicatione feriendum, sicut de homicidio.

[Hanc etiam Legem in pleno suo vigore servari peto: Innumera exhibiturus Accusatoris mei contra me falsa testimonia.]

V. Ibidem Cap. 186.) *Omnia primò diligenter cunctos oportet inquirere, ut cum Justitia definiantur, &c. Non enim qui accusatur, sed qui convincitur, reus est. Pessimum & periculosum est, quæquam de suspitione judicare. [Hoc observato patebit, D. Marefium accusare tantum, non convincere: semper de aliis suspiciones tantum spargendo suas.]*

VI. Libro. III. Cap. 31. *Si quis causam judicatam repetere præsumserit in malo, ibique testibus convictus fuerit, aut XV. solidos componat, aut XV. ietus ab Scabinis, qui causam prius judicarunt, accipiat.*

[Hoc etiam singulariter repeto, quia D. Marefius calumniam retram contra me ante hac sparsam (*de causa excidij Tesnensis*) à me satis in publico ita retusam, ut calumniator confusus fuerit, repetere in malo præsumit, ad me undecunqve odiò ac invidia gravandum.]

Hæc ego dum postulo, hoc ago quod divina & humana Jura fieri jubent. Baldus ita: *Diffamatus nihil aliud agit quam quod Judici suggerit & notificat, Diffamatorem diffamasse, & ad judicium provo. asse: nihilque aliud petit, quam ut Diffamatori injungat (Judex) ut Diffamationem & provocationem istam suam in judicium deducat, & pertextat: vel in posterum sileat. Non solum tamen silentium Diffamatori jus civile decernit, sed & graviores pœnas, quibus protervia coërceatur: quod JC^{ti} nôrunt.*

Divinum

I. 4 ut: aut (Ška) VI, I. 2 in malo: in mallo (Ška) VI, I. 8 in malo: in mallo (Ška)

2 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

3. Quæ cum videre ac legere datum fuit, quid animi fuisse mihi putas? Non celabo Te. Primum quidem exhorri rubore suffusus totus, stercoribus tuis ita perfusus totus. Mox tamen recollegi me, multiplici solatio animum perfundente meum: ex consideratione nimirum tum Dei mei, sub cuius providentia hæc fiunt; tum meipsum, cui fiunt; & Tui, à quo fiunt; & proximorum, in quorum conspectu fiunt; Satana denique ipsius, qui sic etiam frustra regno suo tibi cines quærit.

4. Deum consi. lerans, roborabam me in fide, Illius in regno temeritati non esse locum, sine cuius voluntate ne passeret quidem unus, aut de capite vestro pilus unus, cadere potest. Illi inque solum esse qui vulnerat & sanat: etiam quando per manum malignorum hominum, vel ipsius Satana, vulnerat: ut Iohannem, Paulum, alios. Ad Dei itaque consilium primario hic esse respiciendum, sicuti Job & David fecerunt. Quorum ille omnibus vitæ præditiis a malis vicinis, dilectâ vero prole atque corporis valetudine a Satana, exutus, Dominus dedit, Dominus abstulit, clamavis. Hic autem cum afflicto illi semel insulareret, malediceret, lapidibus impeteret, ferrive ulcisci vellent. *Sinite illum*, dixit, *Dominus enim mandavit ei: forte respiciet Dominus ad afflictionem tuam, & reddet tibi bonum loco maledictionis huius* (2 Sam. 16.) hoc est, *Fortassis Dominus nocit bonum esse mihi hoc modo humiliari*. Etiam si ergo ab ipso Satana factoribus oppletus in sterquilinum projiciat, ut nemo non à me faciem avertat: mihi tamen profundius ad Dominum suspirandi, & me arctius illi agglutinandi, occasio erit. Ergo fiat voluntas Domini.

5. Me ipsum respiciens, etiam sine solatio non fui: primum ob conscientia testimonium, nihil horum mihi adesse quæ malignitas tua mihi tribuit. Postque me festivum Diogenis iocum serio imitari, & sophistâ per decimas consequentias cornua mihi applicante, fronte contrectâ: *At qui ego non sentio*, dicere, eoque modo stultas ineptias eludere. Multo verò magis, si ex eorum numero sum: ad quos Christus dixit, *Beati eritis quum vos convitiis affecerint, mentientesque dixerint omnia mala aduersus vos propter nomen meum*. Gaudete (Matth. 5.) Pari autem hæc me propter Dominum meum, & spem gloria regni eius, te ipsum habeo tellem, hæc ideo mihi fieri aperte contentem: quid ergo trister?

6. Præsertim cum hæc mihi fiant a Te, optimorum quorumque virorum flagellatore: qui ut solus videaris Lynceus, ob levissimas quasvis ab opinionibus tuis dissensiones in publica etiam dignitate constitutis, laboribusque Academicis præclare de Ecclesia meritis Viris, non parcere concessisti: ut dissentire a Te, eoque vapulare a te, propemodum jam in honore sit.

7. Et certe plures iam eo nomine mihi quasi gratulati sunt, datis etiam ad me literis quæ si videres, fortassis tibi minus placeres, Deo & bonis tumultuosas actiones tuas non placere intellecto. Mihi sine solatio non esse non potest, nec contra tribulationes tuas tot per Terras testium nubes habere: qui me ex familiaribus conversatione, aut ex scriptis meis, aliter à Deo characterizatum esse sicut, quàm in teatro tuo (per impostam mihi a Te diabolicam Larvam) exhibitus sum. Etiam si quis duos tantum superiori anno editos Tractatulos meos (7 AM LUCIS & UNUM NECESSARIUM, si re quædã sibi sit necessarium in vita & morte) viderit, inter me & te judicare

Comenii ad Marcium.

3

care poterit. (Prostat uterque libellus apud Johannem à Sompergen Amileto. Bibliopolam.)

8. Ipse denique Satana ipso dolore suo solatio mihi wateriam sapperdat: cum Liari illum quanto magis furit, tanto magis lenire tempus tibi e. le breve. Apoc. 12. 12.) Misceat ergo cœlum terræ, si potest, excuret in Ecclesia turbas quantas potest; maculet sordidis vestibibus servos Dei, ereptus ex igne titiones quomocumque potest: *Dominus tamen eum increpabit. miserationes servorum suorum auferet eoque vestibus mutatu induet* (Zach. 3.) Mihi proinde innocentia mea, nihilusque testis ac vindicis Dei, tanta est fiducia, ut Iohannem imitando *Laborum quem aduersarius meus scripsit super me, apulas portare, ac pro diademate mihi amittere, esse non trepidem*: (Job. 31. v. 35, 36.) roboratus pulcherrimo illo Tertuliani, *Si injuriam deposueris penes Deum, vitiorum est: si damnam, resistitor est: si doleris: medicus est, si mortem resistitor est*, de Patientia cap. 10.

9. Possem ergo ad omnes istas calumnias tacere, delibetabamque aliquot hebdomadas: tandem tamen non tacere tria hæc me cogerunt. Primo iudicium Augustini, diversis locis fama dispendia tolerare disuadentis. Ut sermone 42 ad fratres in Eremito: *Dua res necessaria sunt. Conscientia & fama: Conscientia tibi, fama proximo. Qui Conscientia fidei famam negligit famam crudelis est. Ex libro de bono Viduitatis. Non sunt audiendi frater viri sancti, frater famam, qui quando reprobandur in aliqua negligentia, per quam sit ut in malum veniant suspitiones, unde vitam suam longe abesse sciant, dicunt coram Deo sufficere sibi conscientiam: affirmationem hominum non solum imprudenter, verum etiam crudeliter, contemnentis, &c.*

10. Sæculo, venerunt nuper ad amicam ab Aulâ Serenissimi El. Br. Literæ, quibus hæc inerant: *Hæc a Comitum scribitur, à D. Marcho bonum Comenium ita ubique denigrari, ut etiam non nulli ex DD. Ordibus sero perscraserit, Comenium esse impostorem, & promissa ejus meras impostoras, &c. Scilicet Deus, quales hominum genus isti sunt: Nuncii pauci esse debent, & ferre non possunt si quis passim insidiat consiliis, &c.* Hæc ille. Tam ergo sedulus cœm sis tu, amice in Christo, ut Christi iusti admonitus ita ferocitas, & clam palam nocere tuihi quæras, silencio dicitur uti, quid nisi tibi crudeli ultori animos addere esset?

11. Maxime tamen pernoctis consideratio, ut & te. Marci, non esse personam priuatam, quæ in inopia (ut mulier ularum in platea rixantium) risu transmitti possit. Id enim si esset, cederem profectò tanto furori, quietis desiderio: sed quia uterque in luce sumus (suo quisque loco) tenebrarumque princeps in Ecclesie domo tenebras indubie per nos etiam excitare querit, odistendum est maledictis machinationibus ejus, quas tu non satis attendere videris. Quippe in omnibus quæ agis, nimis quam confidens es, eternum securus: hoc unum ne ce. lisse videaris alicui (etiam pernicera misericordiam obestante) litagens: accendit à Satana superemur: quod Apostoli suos metuere docebat, (2 Cor. 2: 10, 11.) nihil pensi habens.

Nec adeo mirum, nullius præterquam Tui, & familiae rosæ, coram gerens: me vero Deo iudicæ olim Ecclesie sue, patilli per tot regna & terras dispersi gregis, jam per annos 3. custodem esse voluit. Quorum aliquos adhuc centum familiaris superstitibus n. e. ut miserum suum Pastorem, aut Superintendentem,

A 2

16

4 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

respestando subinde consilia, solatia, auxiliaque requirunt: nec deesse possunt, aut debeo, quantum vires sinunt, & benedictionem addere placet Deo. *Jam autem si ego attriti hujus miseri gregis dux tali sum, qualem Tu me descripsisti, perditæ conscientia & sanæ homo, quid reliqua illa mihi tali adhaerens turba erit? Vides quid per imprudentiam tuam quaerat Satan? Nempe ut oppressione unius mei, imaginarii Tui hostis, multis afflictis addatur afflictio.*

12. Quare iterum i erumque monendus, rogandus, urgendusque es, ut ne Theologica eruditione, autoritateque, à Deo & Ecclesia (ad communem re-
dificationem, non ad cuiusquam destructionem (2 Cor. 13: 10) datâ, abutaris: ne per id totum illud bonum quod hucusque in Ecclesia agere visus es (aut per me etiam gratia Dei egit) pereat. Faciendum itaque mihi necessarium quod Basilius M. vasis, cum scriberet: *Ad calumnias tacere non oportet. Non ut per contradictionem nos defendamus, sed ut ne mendacio successum permittamus, & ne deceptos in errore sinamus.* (Epist. 63. ad Cleric.)

13. Interim tibi gratias ago, D. Marefi, quod collectas de me tot fœdas calumnias non ulque post funera mea occultandas (dum me purgare non possem) sed vulgandas mox, volueris. Quod licet tu aliâ intentione fecisti (ut mori me sentirem scilicet) mihi tamen animi tui hæc impotentia bono cedit: dum illud, *Calumniare audacter, semper aliquid hæret*, non jam habiturum est ullam vim, fallitate detectâ: tum præfenti nebulæ disculsione; tum totius Vitæ meæ à simili posthac in ætate, impetu præmunitione; modo illo quem Thomas Browne innuit, *quosdam calumniarum metu de sua ipsorum vita historias conscripsisse nar- rans* (Prel. Med. Sect. XXVIII.)

14. Si quid tamen etiamnum tristior, Ecclesia causa tristior, quæ per has in consideratas actiones nostras scandalizatur. *Et tristior Tua causâ*, qui tantis hinc livoribus tuis fœdiores nomini Tuo (quam meo) inuris maculas: & quod ego futuris tristitias tuas, meas, aliorumque bonorum, præveniendò, contristare te jam in præsens necessariò debebo. *Mea denique causâ*, quod mihi tempus melioribus debitum, & cuius mihi perparum superest, eripitur. Sed remedia invenire dabit Deus, tum scandalis Ecclesiæ ulterioribus præveniendis; tum tristitiæ utriusque nostrum ira temperandæ, ut contristatos fuisse nostristitiâ secundum Deum ad respicientiam, quæ pœnitentiam non afferat latetur, (2 Cor. 2. § 8, 9, 10) tum denique perditum hucusque temporis ego, sic acriter per te admonitus, de redimendò illo prorsus serid ut cogitem (Eph. 4: 16) Quos laudabiles fines utrinque si habebimus propositos, prosperabit Deus: Confidamus.

15. *Unde verò inchoabimus? A recte fundandâ hac ipsâ spe nostrâ, desituras esse lites nostras in amicitiam.* Eò sine ego Te fraternali alloqui, monere, hortari, vel etiam (ubi opus videbitur) increpare, continuabo: non tamen te solum, sed & me (ubicunque aliquid exorbitationis Te monente agnoscam) in viam revocando. Rogabam egote (sub Admonitionis meæ finem, § 76) *ut si quid contra me hæret Ecclesia diceret, sed me audiente: ut si veros mihi ostenderet veros emendare, tibi que gratias agere possem.* Fecisti id lanè; sed parum fraternali, nimium hostiliter. Quod quia laudari non potest, expositulabo tecum serid: tum ab injuriis tuis vindicandi me, tum ab erroribus in recti viam revocandi Te, desiderid.

Et

13, l. ult. Prel.: Rel. (Ška)
ratas: inconsideratas (Ška)
fin. Eph. 4:16: Eph. 5:16

13, l. ult. XXVIII: XXIX
14, l. 4 a fin. latetur: laetetur (Ška)
14, l. 2 a

14, l. 1 in conside-

Comenii ad Maresum.

5

Et optans ultimus fieri inter omnes, qui de injuriis tuis hætenus questi sint; primus autem eorum, per quos tibi ad respicientiam occasiones dabit Deus. *Amo enim te amore Dei* (licet tu id non credere videaris) *tamquam proximum meum, sic mandante Deo*: quemadmodum ergo mihi non opto impunitentem abripi, ita nec tibi, cum uterque non longe à termino absumus.

16. *Si vides bovem fratris tui, aut pecudem ejus, devios, non colibebis te quin reducas ad fratrem tuum*, inquit Deus (Deut. 22: 1.) Ergo si ego bovem tuum D. Marefi, aut pecudem tuam (imò anatem vel gallinam tuam) errantem videns non reducerem ad te, peccarem in legis latorem Deum, & in dilectionem quam tibi ut proximo debeo: quantum magis si errantem videam te à Te, nisi reducam te ad Te? & ab errantem à legibus Charitatis, convertere quæram ad leges Charitatis.

17. Et quia idem Deus noster alibi dicit, *Si inveneris bovem aut asinum INIMICI tui errantem, reduc ad eum: Et si videris asinum OSORIS tui succumbentem oneri suo, non per transibis, sed sublevabis eum onere suo* (Ex. 23: 4, 5) Tu verò Marefi servus es Domini tui, non INIMICI & OSORIS mei, sed æterni AMATORIS mei & tui, *succumbens gravissima sarcina indomitum Affectuum, quibus tibi, mihi, aliis, totique Ecclesiæ, vehementissimè nocet*: annon igitur sublevare te, si possum, debeo? utique. Quod licet à me tentatum jam non successit, tentare tamen idem vel septuagies lepties præstat (donec successum det Dominus) quam intermittere semel: quia salus Tua & Ecclesiæ agitur.

18. *Eccur autem non successit quod tentatum est prius?* Duas à te video poni causas, utramque à suspicione venientem; tertiam verò à factu. Prima est, *me invitatum ab aliis, adversus te conspirantibus, in te calumiam strinxisse* (Cap. 1. §. 1) Secunda, *me hypocriticè egisse, personæque Monitoris assumptæ pessimi Obrectatoris officio esse functum, alteraque manu pacem porrigendo alterâ lapidasse* (§ 18.) Quod si verè credidisti, recalcitrantem fuisse nihil mirum: idem faciunt bruta etiam, blandè tractata mitescunt, asperè habita ferociunt. Neque hominum cuius Davidicus est animus, ut dicat: *Rotundat me justus, benignitas erit; corripit me, unguentum præstantissimum erit.* Ps. 141. Enim verò suspicionem illam utramque vanam esse testem habeo cor meum, & qui major est corde meo, Deum qui novit omnia (1 Joh. 3: 10.) *Me nimirum à nemine subornatum fuisse, me in o- lum & Ecclesiæ causam egisse, à Te sine causa dissimari captus, & in alios odia infla- mari videns: ut ne peccare pergeres, amice Te monendum duxi.* Meo igitur motu, non alieno; & motu bono, intentioneque purâ (non tibi aut cuiquam nocenti, sed noxas ultérieures omni ex parte præveniendi) actum esse quod actum est, testem in voco Deum. *Tud igitur suspicacitate Tu, amice, tum aliis sæpe, tum hoc in re ipse tibi nocet: omni bono motui, & qui hunc dirigit spiritui, ad te viam præstidens.* Emendandum id omninò, candidæque simplicitati perversitas non imputanda: ut ne Deus simplicitatis fautor, perversitatisque ultor, tandem nos tredit in mentem omnis iudicii expertem, ad faciendum ea quæ non conveniunt. Rom. 1: 28.

19. *Tertiam causam, cur Admonitione fraternali nihil profectum sit, explicas*
§ 20. *Non esse Comenii, nec ullius alterius Polypkemi, iudicare de Zelotus, sine sine*
sicut: a

A 3

17, l. 3 per transibis: pertransibis
18, l. 6 a fin. in voco: invoco (Ška)
18, l. 11 1. Joh. 3:10: 1. Joh. 3:20 (Ška)
18, l. 2 a fin. nonconveniunt: non con-
veniunt (Ška)

6 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

scientia, &c. Hoc a nemine estne Apostolicum, à nemine judicari velle? Atque Apostolus spiritus prophetarum subijci vult Prophetis 1 Cor. 14: 32. nolentibusque id fastuosus dicit, *An à vobis Verbum Dei processit? an ad vos solos devenit?* (v. 31.) Dixit quidem alibi, *spiritualem hominem dijudicare omnia, ipsum vero dijudicari à nemine* (1 Cor. 2: 15) sed solusne Tu spiritualis? nos alii omnes carnales? periculi plena praesumptio, Papam se in Ecclesia consistere, à nemine judicari velle.

20. Sed me aliud, cur Admonitio mea non profuerit, Seneca docet, cum (Ep. 94.) dicit: *Nihil efficiunt admonitiones ad vota gratibus vitis. Ne medicina quidem morbos insanabiles vincit*, &c. Verissime. Tua enim D. Mareli scabies, continuus ille Disputandi pruritus, contractusque inde oblationis habitus, nimis inveteratus morbus est. ab ipsa prima aetate per annos jam 44. ut suppustas ipse durans: difficultis ergo illius curatio. Praesertim si lenior fuerit admonitio, ex Epicteti mente apud Stobaeum dicentis: *Qui pudore non efficiuntur, corrigi nullo modo possunt*. Atque hic me delectabile enormitatesque tuos ad pudorem usque non detexisse fatendum est: emendandumque id jam, & orandum Deum ut tibi & mihi defectus nostris ipse ob oculos ponat sic, ut non possimus non erubescere & corrigi; potius quam *nescientes ignominia affici, cadamus cum cadentibus*. Jer. 6: 15.

21. Cui meliori viae antequam insistere incipio, redeo ad suspiciones tuas (quas attigi § 18.) castibi animo penitus eximendi desiderio. *Toties inrekeris in Collegam, quod me contra Te incitaris; & in me, quod me incitari simpasus*: quod utrumque revera nihil est. Utrique enim veltrum amicus sui, & sum, utpote ab utroque amicitiam expertus, & utriusque domesticus fidei: exceptis curiositatibus quas nusquam amo. Veni enim ex illa Ecclesia, quae fuit (dum fuit) non curiosa arcanorum Dei disceptatrix, humilis potius revelatae voluntatis ejus operatrix, intra seipsam vero Ordinis boni sic observatrix, ut omnia unanimi Ecclesiae consensu fierent, neminique in alios publice invehi, nedum editis scriptis pugnare, liceret: quia non faciebamus, ut Israelitae in deserto, singuli quod sibi rectum videbatur (Deut. 12: 8.) aut postea cum Terram promissam ingressis nullus esset Rex (Jud. 17: 6.) sed ut in Apostolica Ecclesia, omnia decenter & ordine (1 Cor. 14: 40) Quomodo igitur ego talis, tali ordini adfectus, sic apud Vos ut factionibus serviam degeneravi? Et qui omnibus Religionibus unienis sit deo (quod mihi exprobras) quomodo in proxima mihi laceranda operam pono? Hoc potius suspicere, non posse me non dolenter discordias spectare, etiam in hisce Unitis Provinciis, ubi *publica Civilitas Concordiam omnigenam secum trahere debebat concordiam*: non vero ut *Academ. & in Academia Collegam, qui in Collegam, qui in quovis pro lubitu injurere*. Quasi vero provincias maritimas mari esse similes, ubi homines tanquam pisces se invicem persequantur ac devorent (Hab. 1: 14.) conveniat: aut populum liberum esse veluti gregem, cuius pecudibus opimis maecilentas incurfare, lateribus & armis trudere, cornibusque impetere, & sic gregem a seipso dispergi facere, licitum sit (Ezech. 34: 20, 21.) Tu ergo dum me tanquam sectionum apud Vos autorem, vel fautorem & adiutorem, dilamas, profus tallum contra me testimonium dicens injurià me amicus.

22. Sicut & quod me sub Monitoris p. v. omni pessimi Olivetatoris munus egisse

17 agisse

20, l. 8 tuos: tuas (Ška) 21, l. 3 R.=R(everendum) (Nov) 21, l. 8 a fin. in Collegam: in Collegam (Ška)

Comenii ad Mareliam.

7

tragice exaggeras. Ubi nescio an aliquid pro me commodius dicere queam, quam Erasmus (similiter ut Ordinum Obtreator traductus) pro se dixit (praefatione super Enchiridion Mitis Christiani, his verbis. *Nemo usque adeo processit, ut non habeat quò proficiat. Habet autem unum quod vix vitæ, cum cognita quædam degenerandi pericula, quæ qui commoustrat, non derogat Ordini, sed ten. Ordinis agit. Veluti Principum felicitas obnoxia est tyrannidi, obnoxia stultitia, adulatori, delirio. Haec qui commoustrat vitanda, bene meretur de Principum nomine. Nec derogat illorum in se felicitati quæ gloriantur, qui demonstrat quibus in rebus sita sit vera principum majestas, illoque admonet quid jurant in suscipiendo Principatu &c. Ecclesiastici proceres ferè omnes sunt duabus pessimum pestibus, Avaritia & Ambitioni. Quod cum presentiens prorsus ille eundem Christum Pastor, admonet Episcopos, ut possint gregem suum, non autem expilare aut deglabari: nec possint turpis lacri gratia, sed ex animi prompta voluntate: nec dominentur in flos, sed exemplo vitæ prooveant ad pietatem potius quam in imperio. An igitur derogare videbitur ordini Sacerdotali, qui commoustrat quibus rationibus Episcopi vere magni sint? &c. Haec Erasmus. An autem ego Admonitione illa mea aliud egi? quam ut quid Te D. Mareli, tanquam Theologum, & senem, decaat vel deincepat, ostenderem? Si male loquutus sum, da testimonium de malo: si bene, cur me tam invidenter cadis?*

23. Quomodo enim mecum egeris, ostendit tum illic totus furiarum plenus, tum in tuo duplex, quò Tibi ipsi (tanquam de re praclare gesta) pag. ult. plaudis. Primum sic: *Habes Comeni quod voluisti. Qui alterum donavit leonem, Panthera est redonandus*. An vero pro Leone mihi pantheram donasti? prudens an imprudens ista loqueris? indolem enim Admonitionis meae & Anturthecici tui exprimere voluisse videris: ibi Leoninum quid generosum & forte, mite tamen & modestum, sine malitiosis dolis, esse: Hic Pantherina omnia, hoc est, furiosa. Ita enim Frantzius in Animalium Historia sacra Leonem Cap. vj. & Pantheram vij. describit inter alia: *Leones omnibus malitiosis carere dolis, esse alicuius à suspicionibus nec alicquem afficere limis oculis nec ipsos limis velle affici. Venatores non fugere nec tamen temere se in pericula precipitare &c. Pantheram vero esse animal praeter modum ferocem, & cum potest summo cum impetu ruere in oculos hominum: homini adeo inimicum ut qui furorem ejus deludere voluit hominis imaginem ex charta illi ostendat, quam illa furibunda statim conserpat & dilanet (haec ex Basilio).* 2. Ferocissimum esse, nec unquam misescere, mirabilique celeritate. 3. Pedem habere admodum pulchrum, & quasi occulat. 4. Astutissimum esse animal, & venari omnia reliqua animalia. 5. Nullum ex omnibus animalibus tam gratum & fragrantem ex se odorem emittere, quò & animalia reliqua ad se adducendo decipit. 6. Quando edit vocem unam veneni &c. Hæc sunt ecce Pantheræ tuæ virtutes? Cujus emblemate quòd tua contra Regnum Christi praxia, seu erecto trophæo, conclusa voluisti, utrum divinas de illo pacifera Christi regno prædictiones: *Leones tibi etiam, Perdas, ursos, lupos, viperas, circarum iri* (Jes. 11: 6.) fabulam tibi e te ostendere volueris, conscientia tua tibi dicat.

24. Verum hæc Philologica sunt: Theologicè tuum hoc trophæum expeidi pluris erit. Dic mihi D. Mareli, *Hæc est præctia tua Theologia medalla?*

21

8 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

an praxi quam suos docuit Christus desumpta? Illius instructio discipulis data, hæc fuit, ne obstitite malo, sed si quis te percusserit in maxillam dextram obverte illi alteram, (Matth. 5: 39.) Tua verò est, Si quis te donat Leonem, redona illi Pantheram: hoc est, si quis te admonuerit, contendo illum colaphis; si asperius te tetigerit dilania illum Christus itegri quod alios voce docuit firma vit exemplo: *Constitijs affectus, non vicissim committatur, mala passus, non minabatur, sed committebat causam suam iudicanti iuste* (1 Pet. 2: 23.) an & tu? annon convitia duplicas? imò decuplas? mala malis reddens, causam tuam nemini committens; ipse te semper, (invito Deo & hominibus) ulciscens? Dominum imitati Apostoli maledicentibus benedicebant (1 Cor. 4: 12.) Tu etiam tibi benevolentibus, eoque de malis adverte: idis monentibus, maledicis. Expende obsecro an hæc recte fiant! nec enim hæc te ludificandi, sed in viam Christi revocandi causâ dicuntur. *Et ne spes unquam futurum, ut sibi Leo à Panthera metuat.* (Leonem veritatis & simplicitatis, Pantheram astutiae & furoris intelligo.)

25. Alterum de me triumphum agis eadem ultima pagina, illis in medio verbis: *Ita Deo dispensante evenit, ut tua importunitate coactus LARVAM tibi detraxerim, & quam hæctenus egeris personam in hac scena Mundi, toti Mundo ostenderitim.* (Nempe me sub sibiestate viri honesti fuisse impostorem, sumi vendulum, delirium tamen, stultum, &c.) O Mareli, Mareli, cur obliviscens verborum Christi, Reddendam esse olim de omni verbo inani rationem? dicentemque fratri suo Fatue, *gehenâ ignis teneri?* Fieri potest ut ego de temperando charitate Zelote, Te admonens (aut etiam forte falsis aliquid alpergens) modum exceßerim: antamen ideò Theologum tam truculenter effervescere decuit ut omnis Christianæ charitatis, humanæque mansuetudinis oblitus, me non tantum colaphizatum, consputum, conculcatum, sed profus dilaniatum veiles? *Quis Spiritus talia docuit?*

26. Meam tamen Admonitionem non fuisse adeo inhumanam aliorum audio iudicia: quorum aliquid attingam, ut alii quoque docti & pii viri inter te & me, tuasque ac meas actiones, melius iudicandi occasionem habeant. Ex media Germania scriptum est ad me à Theologo gravi: *Transiit hæc N. N. tuumque adversus Marelium scriptum mihi ostendit: Quod cum delectatione legi, & miratus sum Veri istius iniquissimum de te & aliis iudicium. Quando talia turbulenta & ambitiosa ingenia fuerunt utis formationi præsumunt, ammirandum est omnia ad confusionem & schismata tendere? Sed Deus vult talibus ingeniis laxare frenum, ut boni existerentur ad curas, quibus veritas & candor inter pios magis elucescat, prout in tuo responso apparet: quod lucem non vidisset, nisi illius intemperies te ad scribendum adegisset. Itaque cedendum non est, sed perseverandum in officio, ut malum recto studio vincamus, &c.* Alius indidem, Professione Medicus: *Apologia tua nihil vidi Christianius. Utinam Academici nostri ita potius de rebus divinis dissertare incipiant, è Scripturis divinis quam ex traditionibus humanis, aut Aristotelis Syllogismis.* Alius iterum: *Legi Admonitionem tuam ad D. Marelium, & vehementer placet senilis increpatio senis, nimirum adhuc in compositionum affectuum impetu lapsiventis. Placet & aliis, qui in contemptum hominis contentiosi non nihil castigatam lubentes intellexerunt sententiamque de Regno Christi æquiores facti sunt.* Alius: *Si non plane cordis ejus aditus excessit melior Spiritus, certus sum multa agiturum, quæ conscientiam ejus remordeant:*

nisi

24, l. 4 a fin. maledicis: maledicis (Ska) 24, l. 3 a fin. viam: viam (Ska)
25, l. 7 Zelote, Te: zelo Te (Ska) 25, l. 8 antamen: an tamen (Ska), an te tamen?
26, l. 2 a fin. pag. aditis: adytis (Ska)

Comenii ad Marelium.

9

nisi forsitan & illa profus cometeriata: Ego quidem vel lapideum cor graves illas, ex dicitis Oraculis depromptas, admonitiones tam serias mollire & ad penitentiam adducere posse persuasus sum: idemque mecum sensuros pios quosvis, non occatos præiudicis, partiumque studio, hæud dubito. Ego certe cum voluptate ac mente devota, nec sine fructu, illa perlegi, vehementerque probavi. Alius: *Anti Marelianum libellum legi, mirifica cum animi voluptate: neque solum laudari moderationem, sed & rei perobscuræ luculentiam.* Illam de millenario Christi regno sententiam ob Apocalypseos Jobanne literam nunquam ego rejicere sum ausus: *Sed modum hæctenus inter arcana reposui, Deique curis & eventis committenda censi &c.* Marelio mare suum ut nomen, ita & amarorem, communicasse videtur: *Tu tamen ab extremis quorundam (Chilistarum) ca: ibis, sicut saniora semper agnoscis quæ à tuo profluxere calamo, &c.* Hæc attingere ideò volui, ut expendendi occasionem habeas, an certa victoriæ signum sit tibi ipsi placere? annon potius aliorum expectanda essent iudicia & juba? Certe Romanorum Victorum nemo Triumphum pro lubitu agebat: sed cum Senatu Populoque decretus fuit.

27. Hic tamen de larva detracta parvus triumphus tuus (Romani Ovationem appellabant) occasionem bonæ rei fert: examinandi nempe LARVAS. Id autem attendendo accurate. NB.

I. *Quid & quotuplices sint LARVÆ.*

II. *Quam variè SATAN (omnis corruptionis quæ in mundo est author) facibus humanis Larvas superinducat, ut totus serè Mundus personatus incedat.*

III. *Quomodo sapientia Dei, CHRISTUS, Hominem induens Larvas exuere, & in Dei hominumque conspectu relecta facie ambulare, docuerit.*

IV. *Quomodo CHRISTIANI omnes, Magistri sui exemplo, Larvarum imposturas odisse ac abominari, & sicubi deprehenduntur eas detrabere, teneantur: illudque si mutuo fiat charitatis esse opus.*

V. *Tum quia tu fedas aliquot in me Larvas observasse, eademque mihi detraxisse, videri vis, quænam illæ, & quam verè observatæ ac detractæ sint, severo examine inquirendum erit.*

VI. *Dumque officium hoc (detrahendi Larvas) mutuum esse debet, Antibi etiam aliquæ commonstrari, & ad eas deponendum svasibiles rationes inveniri, possint.*

B

VII. De-

26, l. 4 a fin. certa: certe (certæ Ska)

VII. Demum amicam hanc nostram de Larvis dissertationem amicè concludere tentabimus ita, ut odia non minuantur tantum, sed extinguantur, favores autem non amplientur solum inter nos, sed etiam (si benedicere placeat Deo) per totam Ecclesiam, omnium partium diffundantur, per effusam in corda nostra CHARITATEM Dei per Spiritum S. qui datus est nobis, (Rom. 5:5.) Ut de hinc illa Dei Pax, quæ exsuperat omnem intellectum, custodiat corda & mentes nostras in Christo Jesu, Amen. (Phil. 4:7.)

De I. Larva quid, & quotuplex.

28. Vox LARVÆ primo significatu Spectrum designat, hoc est imaginem quandam veluti corpoream, oculis sese præsentantem, quæ tamen quia veræ substantiæ nihil habet, facile ab oculis evanescit; quilibet Spectris, impostor Satan ludere, hominibusque illudere, solet. II. Dehinc significat faciem fictam, ex aliqua materia paratam, & vultui nativo si impostam, ut agnosci persona non possit: unde & Personam vocant: qualiter personati histriones in scenam prodeunt, alienasque personas repræsentando ludos agunt. III. Unde sumitur pro Hypocritis, quæ homines veruti quod in rei veritate non sunt simulare, quod vero sunt dissimulare, sciunt: Eò sine ut alii quam sunt appareant, non fædi aut turpes, sed formosi et elegantes.

IV. Quartum denique Larvarum genus est, quod alii aliis inducere solent: sive adulatorie, ut eos hominum conspectui pulchriores quam sunt exhibeant: sive odiose, bonos vultus obtegendo monstrosos, ut hoc artificio ex amabilibus reddant abominabiles. Quæ posteriora duo Larvarum genera corruptissimo nostro sæculo tam frequentia sunt, ut neminem fere nativo vultu spectare sit: Omnes aut ipsi sibi speciosas assument personas (sapientes, boni sinceri, mavolentes videri quam esse;) aut ab aliis sic vel sic deformati, alii esse videntur quam sunt. Unde simulationum & dissimulationum, pigmentorum & figmentorum, fraudum ac deceptionum, omnia plena.

II. Unde harum Origo.

29. Primus omnium fraudator Angelus peccator fuit: deceptor sibiipsum in celo. Homini vero in Paradiso. Ibi, imaginatione falsâ rei quæ sibi non conveniebat, æqualitatis cum Deo: Hic, simulatione amicitia, occultationeque laquei, donec terra peregit. Assumpta enim aliunde visibili persona, animalis blandi, blandimenta: tunc protoplastis philautiam, majorisque sublimitatis affectationem, insul-

lavic

lavic: quæ illi ratione à Deo abducti rupturamque dependentiæ pati, prolapsi sunt in phantasmata varia, desideriaque prava, & actiones perniciosas, quibus sibi & posteritati corruptionis & perisuratis habitum attraxerunt: ut boni videri quam esse, mali autem esse quam videri, malint; occultando morbos suos pudoris metu, sanitatem verò ostentando laudis amore. Hinc Seneca eleganter. Multos personam malle quam faciem: dum nempe præse ferunt quod non sunt & alia loquuntur quam cogitant: aliaque agunt quam loquuntur. Unde illud Christi de Pharisæis, Dicunt & non faciunt. Vereque Mundum totam Histrioniam agere dici potest; facie nitidâ, mente fœdâ; habitu ovino, animo lepino; ut jam inter homines nec fronti, nec lingua, nec manui ulla sit fides.

30. Particularius Larvas istas, Mundi fœdificatrices lustrando, duo illarum generum summa reperimus: alterum blandum, allucinum; alterum horridum, deterrens. Primum est, dum quis hominum favores captans omnia prava, quorum sibi conscius est, dissimulat: omnia verò bona, quibus homines alluci posse sperat, simulat: quæ duo uno Hypocritico nomine veniunt. Alterum genus horridum est, dum quis proximo suo invidiam conflaturus pessima quæque attingit, & de illo clam palam spargit. Quod si vulgi credulitate recipitur, jam proximo Larva imposita est, ob quam se animi ab illo avertunt, illeque citra suam culpam odia, probra, periculationes, aut ad minimum contemptum (sive sciens sive insciens) patitur.

31. Horridæ idgenus Larvæ proximo injiciendæ instrumenta tria sunt, Convitiâ, Calumniâ, Mendaciâ. Convitiium, est vitiorum proximi ludibria commemoratio, verbis aut dictis ad contemptum comparatis. Gravius est Calumniâ: quam definiunt accusationem dolosam, adversus absentem institutam; & quæ prætextu quodam honesto proximi facultatibus, aut famæ, aut etiam vitæ, insidiatur. Nempe rectè dicta vel facta malitiose depravando, & de innocentibus sinistras suspensiones, falsaque crimina, serendo. Quod facillimum est nocere volenti: quippe nihil est quod male narrando depravari non possit. Mendacium denique summum est malignitatis apex: non jam factum aut dictum aliquod malè interpretando, sed quod nec factum nec dictum est audeat fingendo, & in proximi odium divulgando.

32. Omnia hæc Larvas inducendi instrumenta à satana primo aut bore venire, dixi. Quippe qui mox in Paradiso parentes nostros convitiatus est, tanquam simplices, qui bonum & malum ignorando insciat laborarent. Tum calumniatus est Deum; quasi ampliore sapientiam hominibus invidendo, eum de fructu Arboris scientiæ prohiberit. Demum mentibus aperte, Non meritos esse; cum tamen per illud ipsum in mortem præcipitandos esse sciret. Hinc pater mendacii dicitur esse, omnesque qui amant mendaciâ filii ejus vocantur: etiam si pii & sancti, ipsissimi que Angeli lucis, sibi vel aliis esse videantur. Quales Pharisæi erant, Christi & Apostolorum perpetui convitiatores, calumniatores, mendaciorumque in illos confictorum disseminatores. (Ut cum dicerent, Nescimus unde sit. Non est à Deo, quia non servat Sabbata. Homo vorax, potator vini, amicus publicanorum. Insanus quid illum auditis? Seducit populum Rebelle Cesaris; facit, se ipsum regem. Turbat populum. Destruere minatur Templum Samaritanus est: Demonium habet. Blasphemus, &c.)

B 2

111. Quæ-

III. Quomodo Christus Larvas odio habere, abjiceréque, docuerit.

33. Missus de Coelo rerum reparator, Christus Jesus, Diabolicas istas larvas sustulit omnes: *primum in assumpta sanctissima sua persona*, quam ita gessit, ut in ejus ore nullus reperiretur dolus (1 Pet. 2: 22.) *Deinde suos omnes ad vitam simplicitatem ita formans*, ut tanquam in conspectu Dei semper esse ambulandum doceret. *Cavete vobis à fermento Pharisæorum, quod est Hypocrisis*, dicens: *Nihil enim est opertum quod non detegatur, & nihil occultum quod non innotescat* (Luc. 12: 1, 2.) Solitus etiam pravos hominum cogitationes detegere & quod tandem detegenda sunt omnia, minari. Diceret etiam: *Vae vobis Pharisæi Hypocritæ, qui similes estis sepulchris dealbatis, quæ foris quidem apparent speciosa, intus autem plena sunt impuritate*, (Matth. 23: 27.)

IV. Quomodo Christiani Larvas execrari debeant.

34. Sanctum hunc Domini sui Larvas detestandi Zelum accurate observantes Apostoli, nec eas admittebant ipsi, nec tolerabant in aliis. Non ipsos personatos incelsisse, patet ex (2 Cor. 1: 12.) *Gloriatio nostra hæc est, testimonium conscientie nostræ, quod in simplicitate cordis & sinceritate Dei, conversati sumus in Mundo*. Et apertius adhuc (Cap. 4: 2.) *Abrenuntiamus pudendis latebris, non in calliditate ambulantes, neque falsantes Verbum Dei, sed declaratione virtutis commendantes nos ipsos apud omnem Conscientiam hominum in conspectu Dei*; & sic alibi. Non tolerasse verò Larvas in aliis, patet à Petri Zelo, quò in detegenda hypocrisis *Ananiæ & Sapphiræ* ususe est, morte multans utrumque (Act. 5.) Et *Simonis Magi* fidem in Chritum simulantis, quem anathemate percussit (Act. 8.) Et in *Paulo*, ne modicum quidem fermenti in Ecclesia Corinthiaca tolerantis, metu ne tota pietatis massa corrumpereetur (1 Cor. 5: 6, 7.) Imitati quoque sunt Apostolorum successores, antiqui Ecclesiæ Doctores, Zelum hunc; hypocrisin in Christianis non tolerandam, verbis & exemplis docentes. De quibus multa dici possent: sed veniamus ad nostram.

35. Mirum te artificem, Mareli, si Tu sumere scis ALIQUID ubi NIHIL est: detrahere scilicet nudo vestem, & Larvam illi qui nullam gestat. Me enim nullà uti, ad testimonia omnium qui me norunt, provocare possum intrepidus: quorum nemo unquam fuit, qui mihi exprobraret id, quod exprobras Tu; contrarium potius, *nimis apertam pectoris nuditatem*; quam & ipse agnoscis, nimiam simplicitatem, *apertam*, fatuitatem, toties mihi objiciens. Contradicis ergo ipse tibi, ea mihi simul tribuendo quæ simul esse non possunt. *Larvarum quippe ars omnia simulandi & dissimulandi artificia prætere vitii*: quorum simplicitas tantum novit, *quantum Columba de argutis serpentum simulationibus*. Sæpius ego certe (apertum pectus apud versutos filios seculi fraudi mihi fuisse expertus) mutare me, & ad alios quoque interdum vultus sumendum cogere me tentavi, nec tamen potui. Non

Non aliud solatio inveniens, nisi illud toties in Scriptura repetitum *Simpli- et. or- de placere Deo; astutos vero, bifrontes, bilingves, Hypocritas, abominationi esse*. Præsertim postquam sapientes Philosophos & Politicos id observare animadverti in Caroli Palchali aureum opus (*Virtutum & Vitiiorum characteres*, dictum) anno 1642. in Svecia incidens, in eoque verba hæc (Cap. 10.) legens: *Sinceritas & Simplicitas ignota fere jam in terris sunt, tanta cecitas occupavit homines. Ridentur totius tanquam rusticitati & stoliditati affines* (NB. Mareli!) *Cum tamen nihil aliud fere sint, quam ipsa Generositas, prorsus spectatu dignissime virtutes. Nempe hæc illæ sunt, quæ Mentem ab omni labe defecantam, & in sua perfectione constitutam, probant. Hinc manant in Cogitationes: quas ut castitati mandent, piant: A Cogitatione tran- sicut in Gestus, quos reddunt ingenuos. Postremo in Verba: quæ ut sincera sint ab his remouent omnem ambiguitatem, & quicquid perplexum est & obscurum. Denique fraude ad adolo undique obligatis, omnes humanas actiones condecorant, &c.* Postea: *Sinceritatis & Simplicitatatis aperta & candida pectora ipsa Bonitas sibi elegit domicilia, tanquam pura & prorsus se digna. Nec virtutibus tam lucidis unquam: necesse est [Attende Mareli!] simulare aut dissimulare, suisque moribus nubem obtundere cum nihil agant in occulto, & non luce meridiana dignum. Ergo plane ignorant veritatis, plane nesciunt artificium simulationis; nullo utuntur frontis integumento. Veritas enim Scapham Scapham dicit: cui proxima est LIBERTAS, quæ cardinem VERITATI eo usque facit, ut sine illa nulla sit Veritas, &c.*

36. Quod ergo Tu mihi tam simplici & aperto (& cui ita videri aliquando posse ab hominibus, quomodo me Deus videt, inter solatia spei meæ est) Larvas quasdam detraxisse jactas, monstri est simile. Nam cujusmodi Larvas? *Hominiis portentosi ambitiosi, avari, delicati, ad explendum phantasiæ cupiditatem terras & maria circumcurfantis, &c.* Miror, nec mirandi finem invenio, quæ fiducia Tu hæc taliæ de me in publico scribere ausus es, quæ falsa esse Deus (in cuius oculis stamus omnes) novit, & norunt omnes quibus familiariter notus sum, & nosse poterit quisquis me & omnia mea (pectoris etiam scrinia) excutere volet. *Hactenus alii in me Honorum contemptum, Opum neglectum, Opiparæ mensæ nau- seam* (usque ad displicentiam familiarium quorundam meorum) *notarunt. Tu verò contraria de me Mundo testaris? Quæ fronte? quæ fiducia?* Non certe ex scientia & veritate (cum sis ignarus mei, & vitæ meæ) sed ex mera ulciscendi libidine, consuetaque tibi suspicandi (& forsitan ex teipso alios æstimandi, ut solet) pronitate. Nullum prorsus tantæ audaciæ fundamentum video, nisi antiquam illud malignitatis molimen: *Venite excogitemus contra Jeremiam cogitationes!* (non enim propterea peribit lex, si unus pereat fanaticus) *Venite, percutiamus eum lingua.* & non attendimus ad universos sermones ejus, (Ser. 18: 18.)

37. Spero me non frustra postulasse (supra in Dedicatoria) ut *Acusationum tuarum examen secundum leges Carolinas fiat*. Quod si apud æquos Judices obtineo, obtinebo indubie ut omnes agnoscant.

- I. *Te in me nullam reperisse Larvam*: nec ergò detrahere potuisse.
- II. *Sed mihi fædissimam imposuisse Larvam*: ut eam detraxisse videri posses.
- III. *Illudque audendo pessimi Convitiatoris, Calumniatoris, Mendacisque munus explevisse.*

Ignoscite scapham nominanti scapham: mox plana erant omnia, Tibi etiam ipsi. Tempus enim venit, quo Deus veritatis exurgat, mendaciorumque patri laqueus & tendicula dirumpet. Atque sit tu hic artes virulentiae Tuae ad falligium deducta, Tibi etiam quod furibundo mari dicit: *Hucusque venies, non proceles amplius. hic aufringes tumentes fluctus tuos.* (Job. 38: 11.)

38. Quia vero feculitine illius Larvæ balin ponis *Pansophica mea promissa, quibus mundo illuserim, totaque annos per varia regna & terras arufcationes exercuerim*: extorques mihi rerum istarum narrationem historicam, quomodo Deo & Angelis ejus, multisque in terra fidelibus testibus, nota est. Recitabo proinde hæc (e Diaribus meis) quam paucis poterō, stylo quem humilis ego Christi discipulus, à celesti Magistro meo didici, *Est est. Non non.*

39. Cùm à Ferdinando Cæsare, hujus nominis secundo, Evangelicarum Ecclesiarum Pastores (una cum omnibus qui Religionem mutare nollent, Proce-ribus etiam ipsis) tota è Bohemia & Moravia proscripti, Anno 1628. in vicinas Germaniæ Provincias, magna quoque pars in Poloniam & Hungariam, emigrassemus, ego cum aliis multis *Lesnam Polonorum delatus* Scholasticis munis me ad hiberi sum passus. Ubi non perfunctorie versatus, usitatæ Scholis methodi vitia & defectus (melius ac unquam ante) notare, deque illis emendandis ita cogitare cepi, ut bonæ quædam Observationes in *Artis Didacticæ Systemi* coallescere inciperent. Ego verò *Latinam linguam totam, unâ cum Rerum omnium summaria cognitione, exiguo Libello includi posse videntem*, tentarem, sub titulo *Seminarium Langvarum & Artium omnium, &c.* In quo succentis horis elaborandotriennium fere consumptum fuit tacite: *nullâ intentione aliâ nisi ut, si Deus nostri miseris Patriæ nos restitueret, adminicula in promptu essent, per quæ Scholarum & Juventutis damna resarciri possent celerius.* Sed non ita latere potui quin molimen hoc innotesceret, etiam Gymnasii Lesnensis Curatoribus: quorum primarii duo, Viri nobiles, me in Musæo meo salutare dignati, in mea illa Didactica studia inquisiverunt. Conspectoque (inter alia) *Seminario illo, editionem ejus flagitarunt.* Respondi: *Hoc patriæ paratur.* Illi: *Patriæ est ubi bene est.* Ego: *Nondum absolutum est opus.* Illi: *absolvatur ergo.* Ego: *Non tam facile potest, nimis artis me includi cancellis.* Illi: *Secundæ limæ fervetur aliquid.* In summa, *Non desisterunt urgere: illo etiam argumento, quod allata è Moravia, Lesneque crigicopta, Officina Typographica hoc novo libello initianda esset, &c.*

40. Factum ergo ut Libellus Anno 1632. prodiret, Titulo paulum immutato. Monnerat enim aliquis, *Jam Libellum talem, totam Latinam L. continentem, exstare. JANUAM LINGUARUM Patrum Hibernorum dictum.* sed qui quod inspectis, sine Rerum methodo scriptum vidimus, Sententiarum tantum xii. Centuriis Vocabula totius lingvæ (varie disjecta) continentibus. Dixi, Hoc aliud est: Illi tamen Libellum *JANUAM LINGUARUM RESERATAM, sive SEMINARIUM, &c.* appellari iusserunt. Atque ita prodit Lesnæ: mox etiam (cum Germ. & Polonica versione) Dantici; Lipsiæ verò cum adjectione (à Professoribus) novi epitheti *reserata AUREA*: quod Epitheton postmodum alia Editiones retinuerunt, adjectis in omnes primarias Europæas linguas Versiombus: prorsus insperato mihi, nec unquam vel per somnium cogitato, successu.

41. *Accesserunt*

39, l. 6 ad hiberi: adhiberi (Kva) 39, l. 9 inciperent. Ego verò: inciperent, ego verò 39, l. 2 a fin. *Lesneque: Lesnaeque* (Kva) 39, l. ult. *cepta: coepta* (Kva)

41. *Accesserunt doctorum Virorum variis è Terris ad me epistolæ: quibus novæ inventioni gratulati, ad plus audendum varie horati sunt.* Inter alios fuit celebrantem per Silesiam Scholæ, Goldbergensis, Scholarcha & Feculentarum Superintendentens. D. Winklerus, tenex: qui tanto gratius sibi hoc novum Methodi jubar attulisse scripsit, quanto magis anxie illud prius & desideratum & desperatum fuit. Cùm enim bellorum injuriâ collapsam reparare vellent Scholam suam, misissentque excitati ingenii juvenem, *Martinum Moserum*, in Germaniam ad Woltzanzum Ralichium novam quendam inventionis sive Methodi publicis scriptis celebrantem. Sed à quo totius biennii convictu nihil extundere potuerit: adeo illam tenaciter sua sibi servare, ut nisi à Rege aliquo aut Principe magnis impensis redempta arcana sua nemini communicare velit. Sed an sic Apostoli, Prophetæ, Christus ipse? *Quarum imitatione tu, dilecte Comeni, omnia Tua omnibus gratis offers.* *E quibus Moserus nosser tantum jam lucis hausit, ut nos jam hic beneficiis aureæ tuæ Methodi (Januæ LL. & Grammaticæ Tux opæ) miracula patremus: quemadmodum ex speciminibus, quæ ille moniti meo ad Te mittit, videre poteris.* Gratulor ego nepotibus meis, &c.

42. Brevi post venit ex Russia *Imprussif. Palatinus Belsensis, Raphael Comes de Lesno Dominus Loci*: meque ad se vocato inquisivit de omnibus. Ostendi Didacticam, tunc adhuc non nisi vernacule scriptam: qui perceptis omnibus dixit, *Video esse machinam ad motum paratam, nihil præter Motorem primum requirentem. patere me illum esse.* Agebam gratias Deo, tantoque Patrono: & quid opus esset edisserui. Nempe videre me *Januæ illi Latine opus fore præstrui Vestibulum, & adstrui Atrium, demum Palatium Authorum: meliora item Lexica, & Grammaticæ præcepta.* Ad quæ omnia solenter construendum requiri unum & alterum fidum & industrium collaboratorem: nominabamque *Moserum illum, & Davidem Pechnerum.* Promptè annuens Dominus vocari jussit utrumque, & vocavi: sed obstitere fata. Peste enim mox ingrante, & Silesiam vastante, Moserus ad plures abiit: quem brevi post sequutus ipse magnus Mæcenas, apoplexiâ extinctus. Ego verò (sic jam in lucem protrahi ceptus) Didacticam meam è Vernaculo in Latinum transferendam putavi, & transtuli.

43. Factum autem ut insperatus hospes (*Barro Austriacus, ob religionem, in Polonia exulans, J. L. W.*) novos insperatos afferret stimulos. Dixit se Viennâ redire, ibique à variis Germaniæ Principum & Civitatum Legatis, quid Comenii post Januam LL. editam ageret, interrogatum, se erubuisse, quod è Polonia veniens nihil de his quæ in Polonia fiunt, dicere posset. In reditu ergo delectare voluisse ad me, coram omnia cognoscendi desiderio: rogareque ne se celerem. Dedi ergo illi ad legendum *Didactica mea* jam translata, ut exstant Part. 1. pag. 5. ad 196. Quæ ille biduo post mihi reddens, Dedicatoriæ titulum mutari, atque talem poni iussit: *Imperatori Romano. Omnibusque Orbis Christiani Regibus, Principibus, Rebusque publicis &c.* Respondi subridens, *Welm Herr: wer ein Gelsang hoch ansetzt, muss eine gute Stimme haben, oder bald aufhören: (Quicquid alte intonat, aut robustam habeat vocem, aut mox conticescat, necesse est.)* Ille. *Jesuitæ Scholis occupatis rerum: Domini facti sunt: cum nihil tuis nostris simile habeant.* Cæpitque svadere Collegium Didacticum, suam ipsius offerens personam & operam.

41, l. 8 Ralichium: Raticium (Kva) 41, l. 9 celebrantem. Sed à quo: celebrantem, sed à quo 42, l. 4 *prater: præter* 42, l. 2 a fin. *ceptus: coeptus* (Nov)

Continuatio Fraternalis Admonitionis

operam: in Mathematicis potissimum, quæ præ aliis excoluisset. Sed me ad tali-
tandem valens urgere destitit, & abiit.

44. Ego vero talia sæpius ab aliis & aliis venire videns, cogitare cæpi; Hi sti-
muli frustra non sunt. tantis gratulationibus obviandum erit gratificatione no-
va, si quid maius & melius inveniri posse daret Deus. Dedit autem in has venire
cogitationes: *Sipulcrum est visum Lingvæ Vocabula dicti ductu rerum, pulchritudo
entis res, hæc dicitur ductu præceptorum sive Vocabulorum.* Hoc est, postquam ope *JANUÆ
L. I.* res externe discernere didicisset *Juxta ut de hinc interiora rerum inspicere,
& quæ sunt præcipue res per se sentiam suam sit, attendere, confiteri.* Id quod bre-
vissimis accuratisque rerum definitionibus expediri posse sperem concipiebam:
remque fore longe melioris usus, quam adhuc cogitatum fuit. Observabam
enim *Homines vulgo non loqui, sed garrere.* hæc non res, aut rerum sentiam à men-
te ad mentem transmittere, sed verba non intellecta, aut parum & prave intel-
lecta, inter se permutare. Idque non plebem tantum, sed & semiliteratum vul-
gus: & quod magis dolendum, ipsos beneliteratos multa ex parte, propter infini-
tas in verbis quidem homonymias, in Rebus autem Schematum rerum (h. e. in-
terioris rei cujusque constitutionis) ignorantiam fere perpetuam. Cum enim
sermocinando *Deum, Angelum, Hominem, Satanam, Legem, Peccatum, Virtutem,
Vitium, &c.* imò de Corporalibus loquendo *Lucem, Tenebras, Vinum, Aquam,
Ventum, Calidum, Frigidum, &c.* Item *Esurire, Edere, Bibere, Digerere, Dormire,
aut Vigilare, Valere aut ægrotare &c.* nominant, quid illud quod nominant per
essentiam sit, & quomodo fiat, nesciunt. Unde fit, ut quæcumque lingvæ
quis loquatur (barbaram an cultam) parum intersit: quia omnes nihil nisi æra
sonantia, & cymbalatinnitibus sumus, quamdiu verba non res (verborum cor-
tices dico, non sensuum medullas) loquimur.

45. Summe igitur utilem fore *Librum aliquem universalem colligebam, qui unus
omnia necessaria ita exhibeat, ut ignorari noxiæ nihil possit.* Et quidem *Ordine à pri-
mis ad ultima tam continuo, ut nihil ab aliis obumbrari, totum quodque in lu-
ce stare, eoque recte videri ac pervideri, necesse habeat.* Et denique *Veritate
omnium & singularum tam accuratâ, ut nec in theoria & contemplatione, nec
in praxi & operatione, nec in chresi & usu, fallere quidquam re ipsa constare possit:
Res ut in se sunt, & rerum Conceptibus ut in mente sunt, verbisque ut sensuum
à mente ad mentem vehicula sunt, clarè ubique tam determinatis tam inter se propor-
tionatis.* Tals inquam, Liber (aut libellus) si recte condi posset, universale quod-
dam ignorantie confusionum, hallucinationumque ac errorum, fore antidotum,
sperare cæpi. Sicut & *æra mentium curiositatis,* si sola Vitæ necessaria huc
digerantur: ad istudum sic etiam aliquando vulgatam illam querelam, *Nec-
essaria ignoramus, quia non necessaria disimus.*

46. Atque his ita pensitatis *JANUAM RERUM* (sive verioris *SAPIENTIÆ
PORTAM, scribere aggressus sui* visurus quem successum dare vellet Deus. Ac-
cidit autem ut per eisdem dies Libellus in Germania sub titulo *PANSOPHIA
Petri Laurenbergii Professoris Rostochiensis,* prodiret: quo cupide comparato, nihil
præter Aristotelicæ Philosophiæ compendiosa quædam systemata vidi, *opusque
tali* (nihil sapientiæ cœlestis & mysteriorum salutis continens) *tam sublimi titulo
indignum*

43, l. 1 tali: talia (Kva). tale? 44, l. 2 obviandum: obviandum (Kva)
44, l. 3 inhas: in has (Kva) 44, l. 6 de hinc: dehinc (Nov) 44, l. 6 a fin.
etc. Item: etc., item (Nov) 45, l. 8 interse: inter se (Kva)

Comenii ad Maresum.

indignum judicans, nostromagis Opusculo quadraturum sperare cæpi si quicquid ad
consequendam hujus & futuræ vitæ felicitatem scitu & creditu, factuque ac pre-
ratu necessarium est, artificiosa methodo, huc digereretur. Perrexi ergo in nomi-
ne Domini subsecivis (ut prius) horis: consilia cum nemine communicans, do-
nec quid fieri posset visissem, aut Methodum qualem quærebam (certam & in-
variabilem) invenissem.

47. Sed accidit ut duo de nostris adolescentes *Daniel Erasmus & Janus Bene-
dictus,* studiorum causa in Angiam missi, commendatorisque ad Londinenses
Pastores instructi, ad hominem Germanum *Sampselem Hartlibium* (Nobilium
aliquod juvenum studiis præfectum) deducerentur, & ab hoc (dum e Polonia ve-
nire se dicerent) *Num Comenium nosset* interrogati, nosse responderunt. Akeroque
addente, *Ego ipsi à manu sui* quærit Hartlibius. *Quid ergo ille nun: post JANUAM
Linguarum editam agit?* Resp. *Scribit JANUAM RERUM.* Quid illud erit? Resp. Alio
nomine *Pansophici Christiana dei debet exhiberi omnium rerum distributiones & de-
finitiones veras.* Hartlibius: *Potestis ne efficere, ut literæ meæ illum inventiant?*
Possumus, responderunt: ad illum enim scribere, & negotii nostri successum
decere debemus. [Eram quippe biennio ante (in magna & solenni Pastorum
& Patronorum per Poloniam, Silesiam, Hungariamque disperctorum congrega-
tione) Antistitum numero allectus, Juventutisque adhuc in Ecclesiæ spem i theo-
logiis studiis imbuendæ cura mihi specialiter demandata.] *Quomodo vivit Co-
menius.* Tenuiter ut & cæteri exules; Hic bonus Hartlibius primum quod em il-
lis providit egregiè (impetrato utriusque patrono, quorum liberalitate Oxonii su-
stentarentur) ad me verò literis datis, vitæ subsidium mittit, & in posterum
promittit, si se literario dignare commercio.

48. Admiratus ego Divinæ circa me Providentiæ paternam curam, egi gra-
tias optimo viro, tam insperatò Christianam erga me ignotum, & nos mundi
rejectamenta, Charitatem exerenti. Cum autem ille (iteratis epistolis) *aliquam
Libri Pansophici Delineationem* peteret, concepi quiddam & mihi: nihilque re-
sponsi accipiens trimestri toto, aut periiisse ita in itinere, aut contemni, cogita-
bam. Ecce verò tandem grandior quidam Librorum fascis, Dantico ad me
missus redditur! quem ut aperio *Preludia Comatum Pansophicorum Comenii* (ex-
cusa Oxonii Exemplaria) video, cum præfatione causam Editionis explicante:
*Tum ævide fuisse à viris doctis expetitum hoc scriptum, ut Amænenses non sufficerent,
eoque necessario fuisse ad prelum confugiendum, &c.* Alias præterea literis ad me
addebat causas duas. 1. *Ut proposito hoc in notitiam Eruditorum* (per varia Europæ
regna, etiam diversarum religionum) *deducto, colligere quæ annis judicia:* quod
multis modis utile fore. 2. *Ad excitandam eorum qui rei tam præclaræ ad perfectio-
nem deducendæ succurere possint, Liberalitatem.* In eas enim cogitationes venire
prudentes, *Opus fore non unius hominis,* præsertim Comenii curam hic supple-
ctilem tuam ingeue proferentis; addendos itaque illi laborum socios, sex
aut octo viros doctos, qui Bibliothecas omnes emedullando selectiores illi ma-
terias (stilo suo in ordinem redigendas) suppeditent. *Sed neque unius seculi fore opus,
si ad perfectionem suam deducendum sit. Fundamentum itaque fore hac occasione, Col-
legium quale dicitur in Rostochii, cuius usus utat, Universitatis studiis dicatam augmenta-*
que

47, l. 4 aliquod: aliquot (Nov) 47, l. 9 Potestis ne: Potestime (Nov) 48, l.
5 a fin. pag. ingeue: ingenuè (Nov)

que Scientiarum & Artium Humano genere digna procurantium, &c. Mirabar attonitus, eò hæc trahi: assuetus tamen aliorum iudiciis plus deferre quam meo, obloqui nolui, nec jam potui.

47. Acta hæc Anno 1636. sequutaque fuit ejusdem Prodromi Panfophici typis iteratio Londini, Parisiis, in Hollandia *Ut & variis doctorum iudicia* (quæ mihi Hartlibius communicabat omnia) pleraque supra ipem benigna: Quale fuit ex Germaniæ Academia quadam mihi, *Nunquam Deum humano generi majus beneficium exhibuisse, post verbi sui datam lucem, quam quod uni mortaliu[m] tales indidisset cogitationes.* Alius: *Propositum hoc de Panfophiæ Libro condendo tale est, ut displicere nemini possit, nisi cui nihil inibi placet.* Alius: *Videtur Comenius quendam lucis thesaurum habere, quam transferre in usum nondum ipse sciat.* Alii alia. Unus repertus fuit à Romano-Catholicis qui improbabat, *Cartesius, ob Theologiæ mixturam*: & unus ex Lutheranis, *Calovius, nihil esse Panfophiam illam nisi fraudulenter structam machinam, ad promovendum in occulto Calvinismum*, prave suspicatus: & unus è Confratribus meis in Polonia, qui periculosa[m] Divinorum cum humanis, Christianismi cum gentilissimi *Lucis que cum tenebris, mixturam esse*, inter Pastores & Patronos spargens, eò rem deduxit, ut mihi publice bis (primo inter Illustres Ecclesiarum Patronos in arce Lesnensi, bimestri verò post inter Pastores Synodicè congregatos in Templo Lesnensi dicenda esset causa: eò utrobique eventu, ut quod prius in occulto agere orsus eram, jam Ecclesiæ autoritate agendum mandaretur, bonis captis benè apprecantibus bonis omnibus. [Conscripseram enim *Conatum Panfophicorum Dilucidationem, in gratiam Censorum factam*: quæ in Didacticorum meorum parte l. p. 455. sicut & ipse *Prodromus Panfophiæ* p. 403. &c. extat.]

40. Tantâ judiciorum varietate, ego me distrahi sentiens, Collegiique Panfophici spe continuo lactatus (nec meo arbitratu mihi jam fore procedendum ratus, donec quid pluribus istis, & me doctioribus, placiturum esset videre) in opere meo lentè fui progressus: nec licuit propter impositum mihi Gymnasti Lesnensis Rectoratum. [Silesii enim exules Lutherani, quorum jam Civitatis pars major erat, Scholam suam jungere nostræ (id quod Illustrissimus Comes loci Dominus requirebat) aliâ conditione noluerunt, nisi ut Comenius communis Scholæ Rector fieret.] Hartlibius interim jam duos, jam tres, ad collaborandum idoneos habere se nuntians, conveniendum esse ad distribuendum pensâ sollicitabat: jam Londinum me invitans, jam Amsterodamum, vel Hamburgum (imò & Stetinum si vellem, aut Dantiscum) se cum amicis compariturum. Sed fieri non poterat: quia ratione suscepti officii loco jam alligatus eram. Demum Anno 1641. mensè Julio ternas ab illo (eodem tenore scriptas, sed per viam trinam mihas) accipio, quibus ad illicò veniendum instabat, clausulâ adjecta: *Veni, veni, veni. Glorie Dei interest: noli amplius cum carne & sanguine deliberare!* Quid facerem? Communicavi rem Collegis, Boh. & Polonicæ Ecclesiæ Antistitibus, tunc alia de causa Lesnæ congregatis. Deliberatum fuit, conclusumque *Irem, Scholæ regimine interim Pro-Rectori & Con-Rectori commisso* (mihi enim adjunctus erat, ex more, Con-Rector; Lutherani verò pacti erant è suis habere Pro-Rectorem) ignoraturis licet quorsum iturus, & quæ de causa aliquantisper abfuturus, essem modo rursus quantocyus redirem. E Scholarchis tamen primarium

rium (virum Generosum, Civitatis & Comitatus Lesnensis Administratorem:) ut ne celarem: quod factum, illo consilium hoc valde probante.

51. Dedi ergo me itineri, Londinumque ipso æquinoctii autumnalis die ingressus, demum quid fieret cognovi: Nempè *me Parliamenti jussu vocatum fuisse.* Exhibuerunt enim mihi à D. Gaudentio (qui postea Episcopus Exoniensis factus, hoc ante biennium vita functus est) ad Parlamentum habitam, Parliamentique jussu typis descriptam, Concionem. Ubi (super Zachariæ verba Cap. 8: 19. *Committabo jejunia vestra in festivitates, veritatem tantum & Pacem diligite*) illam adjeoit digressionem (ut mihi ex Anglico in Latinum translata fuit, & Itinerario meo inscriptam adhuc habeo)

Via ad Pacem per Viritatis vestigia est. Ne speretis recuperare pacem pristinam, nisi per reditum ad pristinam Veritatis amorem. Veritas unica tantum est, centri instar: Erroris & falsitates sunt variæ, ambagium contrarietatumque plenissimæ, quippe non minus secum quam cum Veritate pugnantibus &c. Hic verò concedi mihi rogo, ut in tam amplo & publico actu favori vestro commendem generosus duorum magnorum & in publicum bonum mirum quàm propensorum Ingeniorum conatus, Veritatis & Paci hæcenus navatos, Comenii & Duræ: quorum uterque eruditione, pietate, integritateque sua celebres, & operum suorum fama plurimis in hoc ipso Honoratissimo actu, sat scio, non ignoti sunt. Alter pulcherrimam delineationem & fundamenta jecit excitanda structura VERITATIS; humana & divina, toti Humano generi ad acquirendam facilem rerum cognitionem utilissimæ. Alter jam diu magno labore & industria Reformatarum Ecclesiarum Unitatem & Pacem (beneficium nullo pretiosius estimandum) non infeliciter promovit, multorum magnorum Theologorum suffragia adeptus. Verum amba hæc eximia plantæ parum abest quin exarescant, ut pote publico ad perseguenda cæpta adeo nobilia auxilio destituta: ingenti præsentis ævi dedecore nec minore futuri detrimento. Sapientiæ igitur Vestræ considerandum relinquo, annon facinus dignum futurum sit nomine & dignitate Status hujus, & Ecclesiæ, viros istos huc invitare, excellentiaque illorum molimina coram intueri & ponderare, &c. Quam mentem si vobis Deus indiderit, non erit quod intervalla locorum quibus dijecti sunt (alter in Polonia, alter in Dania nunc agents) à proposito deterroant, &c.

Pro hac Concione D. Gaudentio gratis actis Parliamentum publicari cam, duosque illos vocari, jusserunt.

52. Quæ ut legi, *Cautius egistis amici quam sincerius, dixi, quod hæc à me occultastis. Si hæc præcissimè, nescio an mihi tantum amici futurum fuisset ut me tantum in Theatrum protrahi fuisset passus: nunc in potestate vestra sum. Rogo tamen quia me hic nemo novit, nec in navi quæquam fuit qui me (excepto puero meo) nosset: fruite me hic etiam, latere, soli nos nobis pateamus per aliquot istos dies, nam mihi redendum est. Illi impossibile hoc anno. Rex enim in Scotiam abiit, Regiæ coronandæ causa: Parlamentum verò dimissum est ad Regis usque reditum, 40. tantum Personis ad leviora negotia relictis. Quod tamen audiri mihi esset durum, silentia tamen de me pactus in hospitiationis in eæ locum deductus sum.*

53. Sed postridie Hartlibius accedens, *non ignorari jam præsentiam meam nuntiat: seque adducere sartorem, qui novam cito conficiat vestem, Theologis Anglis usitato habitu. Vix autem parata veste nuntiat, Invitari nos, ab Episcopo Lincolnienfis*

Continuatio Fraternalis Admonitionis

20 (magno Pamphiliici studii patrono) ad prandium. Ad quem cum D. Duræo (qui tum ante me venerat, & Hartlibio delatus, *An familiam mecum adduxisset*, interrogatus sui. Respondi, *Neque hoc à me requisitum fuisse, nec si fuisse facile fieri posse*. Ille, abductis eis in penetrabile intimus, *Cur negotium aliter curatum non fuerit* inquiri? mecumque agi jubet ut *Familiam adduci curem, fieri aliter non posse*. Quantum ad provisionem, antequam de publico constitutur, ab illo me habiturum 120. libras Sterlingum annuatim, aliosque contributuros plura. Prodeunt illi ad me (illustribus quibusdam Comitibus interim ad Episcopum ingreſſis) & de his mecum agunt, ne obstarem bonis consiliis ſuadente: Respondi, *non posse mei juris, cum ſim de illa Ecclesia, in qua nemo de seipſo diſponit*. *Solutio* *de* *prandium fore, mecum ipſo & cum meis &c.* Prandio peracto Episcopus dextera mihi offerens, decem Jacob. eos manui meae inserit: magnam meam tantae liberalitatis admiratione. [*Habes aruſiationis meae apud exteros initium Mareſi. Nec reticebo ſequentia, ut melius proſpicere incipias aliena hiſtoria infelix recitator.*]

54. Simile aliorum erat (tuimus enim à variis ad colloquia vocati) de *transſerenda Familia* iudicium: ut inclinarem, si dimissione mea impetrare possem. Scripsi ergo ad meos: sed consilium à Collegis ambiguum fuit, à Coniuge lachrymosae obſtationes, ne se alieni labii ignaram ab exultantium coetu tam longe abducerem, memor ipse quoque mortalitatis meae &c. Sollicitudine tamen ista opus non fuit, rebus in Anglia mox nutantibus, & mutantibus: primo quidem in melius, mox in deterius. Nam Rege è Scoria, Parlamento verò ad Sessionem Londinum reversis, *primum fuit bonum omen visum, quod Patronus noster Episcopus Lincolnienſis factus fuisset Archiepiscopus Eboracensis: Parliamentum verò aliter nos moveri iussit* (internuntio potissimum Cheneo Culpeper. Viro nobilissimo) *ut essent parati, ordinatum iri Commissionem Virorum sapientum è medio Parliamenti, qui de re tota utriusque nostrum cognoscerent, & diſponerent*. Transmissaque interim ad nos fuerunt *Collegii Chelſensis Reditum Tabula* pro sustentandis 12. Viris doctis &c. Verum infelix una dies, de Hibernica laniena, & exorto ibi bello, nuntium ferens, disturbavit consilia omnia, tota hyeme. Nisi quod ego (variis propositis nostri summam cognoscere avidis gratificari volens) tractatum conscripsi sub titulo, *VIA LUCIS, &c.* excusum Amsterd. 1668.

55. Afferbantur inrerim missae in Poloniam, & hinc ad me in Angliam, à D. Ludovico de Geer literae, quibus in Sveciam vocabar amicè; & quò ut delecterem (ad cognoscendum quid ibi requireretur) Collegarum inclinabant vota. Omnibus pensitatis, *decretum fuit in Sveciam ire: assensum praebentibus maioribus etiam amicis* (ut Augustinus Patronos nominare solitus) Archiepiscopo Eboracensi, Comite Brook, D. Pym, aliis; annexam tantum conditionem, *ut rebus in Anglia tranquillatis redirem*. Cogitabam ergo per Oceanum recta in Daniam, & porro, amicis in Hollandia per literas valedicens: sed illi ne se in salutatis abirem rogarunt. (D. Heerebordi verba erant, *Ne nos ignominia ista afficiat, ut nos praeterbeatis: invenies in Academia nostra plures amicos quam sperare poter. &c.* Stetit ergò, Hollandiam primò esse adeundam. [Obiter attingam, ut temeritatem Tuam D. Mareſi, in ferendo de me tot modis testimonio falso agnoscas: me novem illis mensibus quibus Londini subsistendum fuit (ab

53, l. ult. *aliena: alienae* (Kva) 54, l. 3 a fin. *tota hyeme: tota hyeme fota* (Nov) 55, l. 1 inrerim: interim (Kva) 55, l. 3 a fin. *pag. etc.: etc.*

Comenii ad Mareſium.

21

autumnali æquinoctio ad æstivum solstitium) *sacrae Eucharistiae communio: castibus in Ecclesia Belgica, cujus cætus ordinarie frequentabam, Pastorum amicitia fraternalis usus* (D. Casaris Calandrimi & D. Philippi op de Beeck, tertio Collega illi, tunc post obitum D. Timothei de Phet, deſtitutus) *postea in Anglica, illos etiam cætus cum Hartlibio frequentare incipiens, in Ducis Palatii templo.*]

56. Nec silentio transire libet, antequam exirem Angliam redditas mihi fuisse vocatorias in Galliam, à S. Romain de Seneva, quibus inclusae erant a *Secretario Cardinalis Richelii D. Rosignio!*, Domini sui nomine magna promittente. Quæ res ut nova & mira fuit vita, ita & digna visa expendi, adhibitis in consilium maioribus amicis. Adiit ergò D. Duræus è Politicis duos Illustres Comites: ego verò cum Hartlibio duos *Archiepiscopos, Eboracensem & Armaacanum, D. Ufferium* (ubi & D. Seldenum invenimus.) Qui omnes unanimiter iter hoc ſvalerunt, variis rationibus. Ego tamen nescio quid ibi veritus, & Gallicæ Lingvæ ignarus, & remoras metuens, suspitionemque apud eos quibus jam adventum condixeram declinans, impetrare illud ab animo meo non potui. Sed hoc, ut mei loco unus ex illis nostris iret, quid rei esset cogniturus. Ivit ergò *Joaſimus Hübner*, meis instructus responsoriis, suisque commendatus elogiis. Sed alioqui Cardinalem jam agonizantem non potuit, Secretarium tantum: ex quo consilium quale fuerit cognovit, *Panſophicam exigendi Scholam*: sed quòd consilium Cardinalis morte terminatum fuit. Cum P. Merſenno tamen (qui mox ante literis salutaverat) & aliis eruditis, multa de Panſophicis contulit, &c.

57. Non silentio prætereundum, Anglicanos amicos inter dimittendum me tria *solemniter orasse: quæ postea non fuisse observata serò mihi doleo*. I. *Ne à proposito Panſophico me avelli paterer ullis parengis*. II. *Ne me Authorum lectione retardarem, sed Venas rerum vestigare pergerem*. Hoc enim esse quòd à nobis expectatur, nova, solida, æternum immota rerum analysis: non verò Centones aliqui, quæcumque speciose confarcinati. III. *Solus cum Deo ut pergerem, Colaboratores nullos ante reditum in Angliam, (cujus spem putabant esse certam) vel quærerem vel admitterem*.

58. Lugdunum Batavorum delatus, & à M. Heerebordo gratuito hospitio exceptus, illo duce D. D. Professores & Pastores salutabam, amicè ab omnibus exceptus, & ad labores variè animatus. Inter alios à D. Golio: qui *Num Januam L.L. in Orientales etiam Lingvas transferri scirem*, interrogabat. Cum negarem, protulit epistolam ex Alepo, à Germano suo Petro ad se scriptam: quæ tibi protransmissio Januæ L.L. libello gratias agens, mox eadem in Arabicum transferendæ se admovisse manum significabat. Progressumque se ultra dimidium, exhibuisse Mahumedanis ita applaudentibus, ut jam inter se operas partiti sint à quibus idem Libellus in *Turvicum*, à quibus in *Perſicum*, & à quibus in *Mogoliam sermonem* transferendus esset. Addito: *Jam in plura ejusdem Authoris, & similis styli, inquirant*. Ubi D. Golius: *Vides Comeni, quàm feliciter tibi Janua tua januam aperit ad Gentes!* Ego: *Non nobis Domine, sed Nomini tuo da laudem*. Quæ dum nunc recolo, cor meum trepidat in me, crede D. Mareſi, quòd non melius occasiones arripere scivi, Januamque Rerum tum statim quoquo modo adornare festinavi. Potuissent fortè licetiam istarum Gentium animi, ad futuram sui

C 3

con-

57, l. 4 Hoc: (Hoc)

22 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

conversionem, melius quam rerum Nomenclaturâ nudâ, disponi. Quâ occasione neglectâ si quid peccatum est, ignoscat mihi Deus. At culpa non fuerit mea solius, qui sic a variis distrahebar, & tunc & postea, & hucusque: ut res in exemplum esse possit. *Quod omnes agunt neminem agere, quia alii alios turbant.* Hoc ego tot modis expertus aliquando ad Hartlibium scripsi: *Si quis est qui Pansophico studio memoriam intulit, Tu es amice: qui me absolvere mea tacite non fuisse, tantam in lucem me protrahens, tantis turbis immiscens, &c.* Sed fortassis ut cogitationes Dei aliter sunt quam nostræ, ita & tempora, & actores. Non improbabat Deus Davidis de Templo ædificando consilium: consilium tamen in effectum deduci vivo illo, & per illum ipsum, noluit.]

59. Die quadam placuit amicis (D. Ludovico de Dieu, D. Abrahamo Heidano, D. Klinget, H. Heerebordo, deducere me ad colloquium cum D. Renato des Cartes, in amœnissimo extra Urbem secessu habitante. Contulimus sermones per quatuor circiter horas: illo nobis arcana Philosophiæ suæ enarrante; me vero omnem humanam cognitionem, quæ à solis sensibus & Rationibus colligitur, imperfectam & hiulcam esse, defendente. Digressi fuimus amice: nobis illum ad edendum Philosophiæ suæ Principia hortantibus (quæ & anno sequenti edita fuere;) illo similiter me ad muturandum mea stimulante, istâ etiam gnômâ: *Ego ultra Philosophicam non progredior, apud me igitur eorum erit pars, quorum apud te totum.*

60. Amsterodami rebus compositis (cum D. Laurentio de Geer, Hottono, Ruicio, & in venerabili Consistorio, ubi pro novis in dispersos nostros beneficiis gratias egi) festinabam Hamburgum. Sed Bremam transeunti remora injecta fuit per amicos, toto octiduo. Venerunt enim ad me in diversorium D. Lud. Crocius, cum D. Neufville Medico, Senatûs nomine petentes ut subsistere ad dies aliquod vellem: mandatum se habere conversari mihi ad plenius de Didact: & Pans. fundamentis cognoscendum. (Jam enim Januam LL. meam cum aliis Libellis in Illustris Scholæ suæ Classes introduxerant.) Conveniebant ergo me quotidie ad prandium & cœnam, jam unus jam duo, jam tres. Egeruntque mecum tandem de suscipiendo Paedagogiaratu, argumentis me urgentes; quod à multis retrò annis Ecclesia Bohemica alumnorum nutritia fuisset Schola hæc: Teneri ergo nos, post ruinam Scholarum Germanicæ unireparandæ conferre, quicquid possemus. Quod si ipsi mihi non liceret, at persuaderem Davidi Vechnero (qui adstructo Comenianæ Januæ Latinitatis Templo nomen sibi paraverat, ut exstat Didacticorum part. I. p. 318. &c.) Ne operam hanc denegaret: aut denique quisquis è nostris esset, tamen si non sublime doctus, modo pius, honestus, methodumque nostram urgerendi gnarus, &c. Promisi de Vechnero, ignarus cum interea Gorlicensis Scholæ suscepisse Rectoratum: quem & cum laude administravit, nuper demum (hoc anno 1669.) sanctè vitâ functus, &c.

61. Hamburgi potissima conversatio fuit cum celeberrimo Philosopho Joach. Jungio Gymnasii Rectore. Qui de rebus apud Protestantibus non melius constitutis (in Scholis & Ecclesiis) valde multa questus, Philosophiam rixosam peperisse rixosam Theologiam lamentatus est. Et quomodo res ita prolapsæ sint, ut ægre medicinam admittant. Se aliquod ab annis (cum Adolpho Tassio, aliisque aliquod eximiis, Viris) nihil non tentasse, quod ad Philosophiam rectè constituendam facere posset: sed funestis Germaniæ bellis, fatalique animorum frigore, impediri omnia

58, l. 3 hucusque: ut: hucusque, ut 58, l. 4 possit. Quod omnes: possit, quod omnes (Nov) 59, l. 2 Heerebordo: Heerebordo) (Kva) 59, l. 2 a fin. muturandum: maturandum (Hen) 60, l. 5 aliquod: aliquot (Hen) 60, l. 10 Paedagogiaratu: Paedagogiaratu (Nov) 61, l. 5 aliquod... aliquod: aliquot... aliquot (Hen)

Comenii ad Marefium.

23

omnia. Optare se felicitatem illam Sveciæ: atque si conatus procedent, paratum se, cum aliis istis suis, sequi, &c.

62. Iter Lubecam versus habui cum Nobilibus Polonis sex, ab Academiis & peregrinatione redeuntibus: qui Svedicum iter mihi dissuadentes, secum in Poloniam invitabant maximis promissis. (Unus præsertim magnarum opum hæres, D. Adam Su: hodolski. obligationem scriptam, subscriptione reliquorum firmatam, liberalissime offerens.) Sed me hîdem dedisse, recedere honeste non posse, respondi. Quia vero per eosdem nomen meum in hospitio proditum fuit, venit à Viro Consulari, D. Leonardo Elzer, qui me ad prandium invitaret, renuentemque instando urgeret. Veni: & ecce hîi ejus duo me, ut Præceptorem, Latina oratiuncula excipiunt. Miror quid fiat: tum Pater, *Sunt discipuli tui Latinitatem suam à te, ex Vestibulo & Janua tuas, habentes.* Ego: *Itane puerile opusculum, Janua LL. Comenium fabulam mundi fecit?* Ille: *Non puerile opusculum: plusquam virile opus.* Atque hic mihi quid accidisset per quendam, (M. J. E.) qui pro libellis meis suos Scholis obtrudere tentasset, narrat. Fuisseque justu Senatûs methodum ejus examinatum, sed nihil singulare inventum, proindeque de Comenianis retinendis decretum factum. Salutabat me ipse quoque M. Engelbrecht, methodum illam suam commendans per Lexica tantum quædam præmittenda, & mox in Autore veniendum, &c. [Etiam levicula hæc recto dum tua morositate Marefi adductus Diaria mea percurrrens, sic invenio: Mea ista prima (Scholis gratificandi) atrocitia nunquam ego certè mirabar. sed mirabar alios ea mirari, meque occasionibus & similibus id genus tam dense objici.]

63. In Svecia primum mihi salutatus fuit, qui me vocaverat, Nobiliss. D. Ludovicus de Geer, Nortcopingæ. A quo missus fui primò ad D. Joh. Ma: f. Gotum (qui Regiæ Christianæ à Latinis literis fuit, & jam tum à Sacris, mox etiam Episcopopu Stregnensis, tum temporis cum Regina ante Coronationem suam lustrationem Provinciarum obeunte) in civitate Orrebro commorantem. Qui postquam omnia sibi communicata habuit, gradatim ire vsavit, à minoribus ad majora, à Philologicis ad Philosophicam, &c. [Digressuro inde mihi dixit: *Placetne alloqui Regiam?* Nihil à quoquam mandati habeo, dixi. Ille: *Indicavi Regiam te cras abiturum, & forsitan non dimittendum sine honore osculata manu.* Quælit: *Quâ lingua me alloquetur?* respondi, *Lingua eruditorem: ut videat quantum à sua Janua Linguarum profeceris* (eam enim illi jam explicuerat totam.) Factum ergo: Auditus Regiæ fui, & Regiam cum admiratione terse Latinè loquentem audivi. (magis autem Anno 1646. integro bîhorio) Sed hæc ad præsens negotium non spectant.]

64. Jussus deinde ire Stokholmiam ad Illustriss. Regni Cancellarium, D. Axelium Oxensternium tam acriter ab illo examinatus fui, qualiter ab Eruditorum nemine, toto quadriduo. Primum quidem in Scholasticis, per quicquid quæstionum moveri poterat: quorum discursuum finis fuit talis ejus ad me sermo. *Notabam ego jam inde à primis Vita mea annis. Methodum Scholis usitatum esse violentum quia, non naturale: sed ubi res haberet, aut quomodo emendari posset, non deprehendebam. Factum vero fuit ante hoc 25. annos, ut ego à gloriosa memoria Rege meo in Germaniam missus, quacunque Academiæ transire contingerat gradum sistens, ea*

62, l. 5 a fin. commendans: commendans: 63, l. 4 a fin. profeceris: profeceris de re

de re cuius vobis doctis agerem: sed sirupulos meos eximere nemo potuit. De hoc enim esse virum qui haec ipse de re multa meditatus & scripsit Wolff. Raticium. In quibus posse. In quibus ergo. nec animo meo quies fuit, donec hominem illum audirem. Sed ille (quia extemporaneus non fuit) grande Observationum suarum in meo Germanicum legendum mihi obtulit: nec ego absterritus, molestiam illam de vobis. totumque vobis. Vobis nulli fuit morbos Scholarum non male detegere, sed removere. Tatis pia vobis: Tuis sunt alterius generis, satis factura omnibus circa hanc desideratis. De quibus vobis. num: cum negotia me arceant) eadem horis, ext. i. matutina, p. 1.

65. Redeo, & ex illo rem in speratam audio: Ad reformationem Scholarum totius Regni Sveciae à Gubernatoribus Regni (Christina enim nondum Gubernacula suscepit) electum esse J. A. Comenium, consensu etiam Episcoporum eo quod Comenius non sit Calvinianus sed Hussita. Respondi, ad hoc ut in speratam mihi rem non habere me quod respondeam. Urgente tamen illo, dixi: Sine consensu meorum nihil pelliceri possum. Ille: Consensum impetrabimus. Ego: In Anglia operam meam adaxi, simul atque res tranquillata fuerint. Ille: Ut tibi rerum statum video, intra decennium quies nulla speranda est. Demum ego aperte: Illustrissime Domine Scholasticum totius Regni reformationem suscipere homini extraneo, res plena invidia, periculo, & aere est. Hoc autem: Eligatur de vestra gente, unus aut plures, qui onus hoc humeris suis sustineant: ego quicquid hanc in rem cogitare datum est, & adhuc dabitur, fideliter communicare promitto. Ille: Ergo tamen ad nos venies, ut te praesentem habeamus? Ille multa intervenerunt, per quae ad conclusionem eadem die venire non potuit.

66. Postridie reversus hanc ex illo audivi: Valde petiit D. de Geer, ut tibi hanc ad nos migrationem persuadeam, paratus quoscumque viros doctos tecum adduxeris, stipendiis sustentare suis: Estque laude dignus, quod tanquam civis bonus (est enim naturalizatus apud nos) patriam honorem illum optet, quem è sanctis tuis inflammas invenis, speramus, ut ex hoc nostro boreali orbe prodeant. Sed ego rationes tuas expendens scribam illi ut acquiescat. Verum tu hoc iterum in gratiam nostri facies. Non manebis à nobis tam remotus, in Polonia: venies ad habitandum in Borussia vel Pomerania, ut te quoties opus vocare queamus. Respondi: Hoc à meis obtinere spero, dum non extoto ab illis avulsus ero. Rursus ille: Utramque Provinciam? R. Borussia, Et quam Borussia Civitatem? Delibero dixi, Thoruniumnean Dantiscum. Ille: Cur non Elbingam? Dixi: Locus ille ignotus est mihi, nunquam visus. Ille: Miki non est ignotus: est locus amoenus, tranquillius studiis tuis accomodatus. In Senatu plerique Viri docti & sapientes, non deerit tibi illorum favor. Et quod maximum, Religio tibi indifferens. Sunt in Senatu, sunt inter Civis, sunt inter Pastores ipsos, partim Lutherani, partim Reformati: non se tamen odio habent, sed concorditer de eadem Cathedra Verbum Dei docent ad idem Altare Sacramenta administrant, &c. Ego verò maxime interesse puto ut tu te indifferenter serves quantum ad Religionem, postquam integra Regna utriusque partis servare incipiunt comatibus Tuis, &c. Promisi ergo, valedicereque volui, postridie ad D. de Geer redirurus. Sed ille: Nondum te dimitto, habeo adhuc seria de quibus cr. v. loquar: hodie tamen caecula mea adesse, non in publico habenda: prandium solet, sed privatim. Et factum, vespertinae illae horae familiaribus colloquiis transmissa.

67. Re-

65, l. 2 a fin. per quae: per quae (Kva)
66, l. 4 a fin. redirurus: rediturus (Kva)

66, l. 4 inflammas: in flammis (Reb)

(-). Redeunti postridie dixit: De Majoribus tecum agam quae moliri te scio: legi enim Prologum Panoplae tuae. Videtur mihi, scilicet aliquid illuminatum, religiosum, pium, & ut vocant aureum sperare: itane? Ego mentis illius ignarus subtiliari vultu respondi. Ita est Illustrissime Domine, si ego. Tum ille, vultu ad severitatem compulso. At huc te, inquit, tanquam Verum doctum & Theologum, dic mihi: Jovine: sentias an ludas? Ego: Maledictus sit qui in re tam seria ludere. Ecclesia pro Deo illudere, velit. Serio ita sentio: & haec sunt solatia mea, quae me in Ecclesiae: & utique meae ruina tumentant, &c. Ille: Peti ut sic contradicentem? R. Possum, adeoque cupio. Proderimus enim iste ideo publicatus est (quantum non à me, sed me in consilio ab amicis) ut eruditorum explicari liceat iudicia. Quod si quorumvis eruditorum quidam Tuam Viri adultae sapientiae? Ille: Quae tibi de sumptis & Scripturis, & Ratione, argumenta: ut quamquam sit quod speras intelligas. R. Paratus audire. Tum ille: Clarum est Christi testimonium, Cum Filius venerit, an putas filium inveniet in Terra? Nunc autem adventum Christi ad iudicium minis jam jam expectamus omnes: & tu demum filium ad gentes propagare vis? quomodo id? Respondi: Locus ille unicus est, aut certe palmarius, qui millenis alius ultimam Christi victoriam, Ecclesiaeque in terris triumphum, nunciantibus, opponi potest. Non eam in finem datus, ut reliquam Scripturam obscuret, sed illustreret, sicut in pictura colores atri & umbrae, ad vicina luce sua illuminanda adhibentur.) Agendaque vult Deo gratiae, qui locis obscuris claves in proximo posuit &c. Ostendi, ergo ex parabola illius (Luc. 18. De iniquo Iudice, & Vidua, vindictam clamante) scopo, qui est (Quomodo semper oportet orare, &c.) Nullum ibi de fide historica vel iustificatione (prout Religionem significat) sermonem esse, sed de exauditionis fide, seu fiducia: nunquam esse desperandum: etiamsi omnia viderentur desperata. Ut mihi dicti hujus (dixi) non alius sit sentus quam illius Philonis, Deus horam liberationis plerumque differt in horam desperationis. Ille: At hic non de Dei patre, sed Christi adventu, sermo est. Resp. Nempe quia Pater omne iudicium dedit Filio (Joh. 5. 22. & 27. Tum ille: Nunquam talem loci hujus audivi expositionem. R. Nec ego legisse memini: sed res clara est.

68. Ita ille acquievit, nec aliud e Scripturis protulit: sed ad Rationes conversus, Nos (inquit) qui ad rerum clarum sedemus, experimur quotidie quam facile, ac levibus de causis lites oriuntur, ortae vero semel difficulter componuntur. Nunc ergo dum Omnia in Mundo extreme dissident, unde tibi tanta pacificationis spes? Hic ego spei meae fundamenta e Scripturis, & Ratione sana, ita deduxi, ille verò tam attente audivit, ut tandem diceret: Ego haec nondum alicui sic in mentem venisse autumo, In fide his fundamentis: aut sic aliquando venimus in consensum, aut nihil superesse spei patebit. Ita me cum voto benedictionis divinae dimisit. Voluit quidem Academiae Upsalensis Cancellarius, Ill. D. Joh. Skye, me secum ire, ad notitiam cum Professoribus & Archiepiscopo D. Laurentio Paulino, (tum ex Lapponia, à longinqua totius aetatis novellarum Ecclesiarum variatione in horas expectato, contrahendum. Sed Regni Cancellarius disvaluit, Nolo Te nulli tui obijcere, inquit.)

69. Noctepingam ergo reversus epistolam Cancellarii Domino de Geer mirantem totam propria manu scriptam, qualem nunquam videret, reddidi: Et quia Na-

67, l. 10 in consulto: inconsulto 67, l. 13—15 hovenit... minis jam: hominis venerit... jam (Ska) 67, l. 15 ad gentes: ad gentes (Kva) 67, l. 18 in finem: in finem (Kva) 67, l. 8 a fin. (Quomodo... v. 1): quomodo... (v. 1) (Nov) 67, l. 3 a fin. patres: patris (Kva) 68, l. 2 a fin. in horas: in horas (Kva) 69, l. 2 manuscriptam: manu scriptam (Kva)

26 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

vis me in Borussia transportatura demum e Livonia reversa fuit, exonerandaque illi dies aliquot reserebantur, non defuit de variis deliberandi spatium. Inter alia cum in consensu esset (non pro me tantum sed Collaboratoribus meis, Viri doctis) rogare neque promissi hujus manu confirmationem, ut quos invitaturus e. In verbis meis ides constaret, negavit: *Verbis suis potius quam charta solum haberi misse*, dicens. Alia die inter procedendum, quæ vivit de dispersis nostris, per quas Provincias dilipati habitarent, & quæ illorum hic aut illic esset conditio, quæ numerus &c. Respondi, *Habere me Catalogum Superfluum Pastorum, & Viduarum, Orphanorumque*. Quem cum sibi exhiberi jaberet, reperti fuerunt per Hungariam & Poloniam hospitantium Pastores 94, cum tribus Antillibus suis. Rogabam ergo si placeret Christianæ charitatis, exercite alibi heroicæ liberalitatis, aliam in hos quoque nostros extendi? partem nimirum eorum quæ destinantur in laborantes conferendo in orantes. Substitit ille deliberandus: & mox, *Ne ista commiscamus, separata sunt negotia*. Tibi, & cooperantibus, dabo quod promisi, illis verò mille thaleros quot annis assignabo quamdiu Te in his laboribus relinquent. Media pars cedat habitantibus in Polonia, reliquum in Hungaria; cum eos pari fere numero videam. Ad eosque de te dimittendo literas dabo: Tu vero eas cum munuiculis deferes. Laudavi ego (oculis & manibus in cælum sublatis) Deum, qui nobis miseris Mundi quilibet tantum excitasset *Evangelium*: quod hic veniō, ut tam excelsarum virtutum ad posteritatem grata exstet memoria.

70 Dimisit me tandem ante, conditione trinā. I. *Ut sepositis interim Panfophicis, totam operam in absolvendis Scholasticis ponerem*. II. *Datum de Ellinga consilium ne mutarem*. III. *Laborum socios Studiosos potius Adolescentes, quam Viros cum familiis, adhiberem: dimittendos facilius, si quis forte non satis plateret*.

[Huc Apologiæ meæ cum venissem 71] Sept. ecce malum tunc Hollandiæ epidemicum; *Febri violenta*, subito me invadens calamum excussit: neque senem ita prostravit, ut vix spe amilla nisi de beato exitu mihi cogitandum viderem. Praefertim postquam simili morbo extincti P. Serarii, & mox D. Cocceii, obitus nuntiaretur; & mihi solatii loco illud Melanchtonis inter schedas ejus post mortem repertum) *Noli memore mortem: liberaberis enim ab opere peccatorum, ab insulibus satana, à rabie Theologorum &c. in memoriam rediret*. Ubi licet humani aliquid interveniret (obversatio nempe gaudii quod ex morte trium nostrorum hauritus esset D. Marefius, quasi iudicium de nobis suum Deus confirmando existeretur, mihi que indefensio in opprobriis meis monendum esset: superavit tamen tentatiunculam hanc Spiritus, omnia mea (vitam & mortem, gloriam & ignominiam) in manus Dei totaliter resignando, nihilque nisi delictorum totius æternitatem per Christum orando. Nec id mihi soli, sed & gratias me persequenti Marefio) nesciunt quid faciat: ut ipsi quoque ante Vix finem errores suos agnosceret, apud Deum deprecari, gratiamque invenire, daretur. Ita me in conspectu Dei reconciliatum illi sperans, animum tranquillabam, decretoriam Dei horam expectans:

Sei ecce Deo meo à sepulchris sanctibus meo verum in spem vite restituere placuit (sub Obitibus sine Febri cessatione imperata; Nomen illius sit benedictum. Reliquæ tamen

Comenii ad Marefium.

27

diuturni senilis morbi me ad vires redire toto trimestri non permisit: sexta demum Januarii 1670. tremula manu calamum resumens, ardentem Deum invoco, ut me spiritui suo bono regat, ad ea quæ scripto huic adenda sunt ita meditandum, ut ne inde cuiquam hominum scandali aliquid veniat; ædificatio potius in bonum, & mihi, & D. Marefio, & aliis. Amen sancte Deus! Amen. *Suggesti autem bonitas Dei salubre consilium sup'v.* Primum *Cito me hic cum D. Marefio libris examendi, tempusque (cupis quantum ad mensa mihi sit ultima hęc indulgentia Dei nescio) potius inchoato pridem, & desiderato bonis, Marefio verò tot probis proficisso, Operi Panfophico, totum impendendi*. Ad Polonicum iudicium cum non tractandi, sed quicquid cum illis agendam restat in Consuetudine fore (ubi Christum tribunal suum habet absolvendi. Illuc igitur festinandum est: peregrinationum mearum historiola (quam falsis narrationibus Marefius turpiter sudavit totam) quam paucis absolutam.]

71 Ellingam ergo delatus gratè sui exceptus a D. D. Consulibus, postridique a toto Senatu: per Secretarium ad me missum) omni benevolentia mihi promissa, postmodumque toto sexennio exhibitā. Memorabile est, quod apud D. Coy, Consulem sapientem, contigit. Erat is Scholæ simul Curator, introducendæ Methodi nostræ author primarius, eoque de adventu meo singularem præ se ferens latitiam. Quærebatis ex me, *Undenam tu eas venissem cogitationes, ut apud eos considerare vellem?* Respondi, *Consilio D. Cancellarii Sveciæ*. Ille: *Unde verò illi consilium hæc?* Recitavi ergo verba ejus, ut § 66 posita sunt. Ille tanto magis hæc admirans, *Possunne credere hæc ita esse?* Nihil tingo, dixi, & cur fingerem? Tum ille, *Sancte Deus, quam mirabiles sint viæ tuæ?* Ad me verò rursum: *Ut me istud mirari desinas mirari, narrabo tibi quid apud nos acciderit*. GUSTAVUS ADOLPHUS Sveciæ Rex, subjugata sibi anno 1626. Borussia parve, Urbe etiam nostra, constitutisque cum Pol. Rege ad sexennium induciis, transiturus cum exercitu in Germaniam, reliquit Prussia Gubernatorem Cancellarium suum, hunc ipsum D. OXENSTERNIUM. *Qui delecta sibi apud nos sede brevi post Senatum ad se vocavit, asperrimisque nos alloquutus verbis, dixit: Scire volo ex Vobis, Ellingenses, Quam sitis? Ego me inter homines Evangelicos Lutheranos habitaturum credebam: nunc autem inter Civis vestros, & Vos ipsos in Senatu, Pastoresque vestros, intelligo Calvinistas reperiri, & Vos hæc sicut volentes toleratis: ego vero nulla ratione commovere possun. Certè si scirem quoniam Pastorum Calvinismo infecti sint, manibus meis lupum ovina telum suggestu detraxerem. Scire itaque volo quomodo se res hæc habeat. Cum omnes me respectarent (eram enim anno illo primum factus Consul, os Reipublicæ) respondi: Illustrissime Domine, quæstio hæc insperata nobis est (putabamus enim contributionis alicujus negotium fore) peteremus nobis concessionem concedi. Tum ille: Ecce Calvinisticum fratrogema, tergiversari! Non permitto: stante pede mihi responderi volo. Tum ego (inquit) invocato tacite Deo hunc in sensum petoravi: Ita est Illustrissime Domine, ignoramus nos apud vos factiosa Lutheri vel Calvinii nomina. Christiani Evangelici sumus, ex Evangelii Libris populum nostrum fidei articulos doceri volumus, Scholasticis subtilibus quæstionibus ad Scholam relegatis. Aut si quis Pastorum hujus vel illius Doctrinam sententiam sequitur, sibi privatim habeat. Ecclesiam in publico non turbet. Neque putet Illustritas Vestra talem hunc Ecclesiam nostram statum à nobis.*

D 2

qui

quæ hic stamus, esse introductum: talem accepimus à patribus & maioribus nostris, à prima usque Reformatione: Quicquid schismatum inter Evangelicos (propter diversas Doctorum opiniones) initia viderent tristitia, tristioresque metuerent effectum, sapienter illos putarunt præveniendos rixosis Quæstionibus apud se non permittentes loqui. Utinam similiter fecisset tota Germania: utinam tota Germania quid Lutherisch aut Calvinisch sit, aut dicatur, ignoret? Non jam se in ruinis suis videret: in quas alii alios deferendo, imo alii alios persequendo, aut persequentibus obijciendo præcipitarunt &c. Quid ad hæc D. Cancellarius? quaesivi. Ille: Non aliud nisi. Es lest sich wol sagen (Habent sine hęc speciem) atque ita nos dimisit, nullis amplius postea verba de re facta. Nunc ergo dum illum improbatum olim moderationem probare audio, vim operis, Dei miror, & laudo.

[Hæc autem hoc loco memorantur ut pateat, sapientem quoque à sapiente dicere posse, sententiamque in melius mutare in decorum non esse homini Christiano, zelotæque pio.]

72 Ego igitur conductis Elbingæ ad habitandum ædibus, Lesnam festinavi, Antilitibusque epistolas cum donis tradidi. Qui deliberatione habitâ, de me ad hujusmodi labores dimittendo decretum fecerunt: additis mihi amanuensium loco ex Ecclesiæ alumnis adolescentibus quatuor.

73 Inde mihi cum familia Elbingam properanti quiddam obvenit insperatum, laboribus meis ingens remora futurum. Venienti enim mihi ad pernoscendum Mariæburgi, Pastor loci (Joh. Episcopus Moravus) significavit Illustriss. Pomerellæ Palatinum (D. GERHARDUM COMITEM DÜNHOF) graviter tulisse, quod se insalutato transiissem nuper: mandatisque ut me redeuntem sibi sisteret. Adjimus ergo: ubi Dominus quicquid in Anglia, Belgio, Svecia, fuisset actum avide cognitò, An studium Pansophiæ ad Religionum quoque reconciliationem tenderet, inquisivit. Respondi: Non nisi ex consequenti: si forte sopitis bonam partem Philosophicis libris, ad Theologicas etiam controversias complanandum animi fierent prædispositiones. Tum ille Divinam laudare providentiam, quæ sic disposuisset ut mihi Elbingæ jam signada esset sedes, ubi Barth. Nigrinus Irenica tractans studia, jam habitaret. Ego abhorre me ab hoc molimini genere. Vtrumque illum vehementer mihi suspectum, esse, dixi. Ille: Aliter judicabis fundamentis illius negotii cognitis. Rogo Te (inquirens) confiderent cum illo age, & tecum agi sine: videbis terriculamenta in Colatium abitura.

74 [Fuit Nigrinus iste natione Silesius, religione Lutheranus, sed postea patria pulsus Dantisci Reformationum Pastor, Vir doctus & Disputator acerrimus, à D. Palatino Dönhoff valde ob id æstimatus: utque cum VALERIANO MAGNO CAPUCINO (qui editis antehac de Catholica & Acatbolica fidei Regula Libris, de Protestantibus insolenter triumphabat, quod nemo amplius prodire auderet; Dantisci etiam, ubi cum Rege Vladislao præsens unum ex Antagonistis suis, D. BOTSACCUM repererat, & frustra provocaverat.) Nigrinus ergo ut congregari auderet à D. Palatino conviciis proripatus fuit: Religionis preditores fore ipsos Theologos nostros dictitans, tum intempestivo silentio & metu. Regi igitur autoritate Disputatio solennis indicta, totoque quadriduo (præ-

sentibus utrinque Proceribus) eo fervore continuata fuit (Amanuensibus utrinque omnia in Protocolla referentibus) ut Monacho nutante, ne Catholicorum causa caderet, Regis iussu Disputatio abrupta, & in aliud tempus dilata esset: mandato dato de Protocollo utroque Procerum sigillis muniendo, & in Gedanensi Curia infuturum asservando. Sed postridie Rex mihi ad Nigrinum (pro strenuè gesta) Regali vere novem millium Florenorum dono, ut Protocolla potius abolerentur impetravit. Monachus autem quotidie Nigrinum salutans inchoatâ Collationis continuationem sollicitavit. Nunquam se vidisse dicens quæquam, qui statum controversiæ melius formare, Theologi fortius premere, possent. Non debes abscondere tale: tum hoc Nigrine, sed exponere mentis ut lucra quærat Domino suo. Ego Romam reversus (inquirebat) defendam coram Papa & Collegio sacro, Protestantes non esse hæreticos proprie dictos, cum dogmata sua Scripturis & Conciliis, Patribusque, defendere sciant. Sed esse Schismaticos idque nostraculpâ qui abusus illaplos non reformamus, scandaloque ab oculis illorum non amovemus. Addebat: Noli putare tu Nigrine, aut quisquam, Ecclesiam Romanam non agnoscere novos suos, non in Vita tantum & ritibus, sed & Doctrina: hoc tantum agitur quomodo honestè ad reformationem veniatur. Prællare itaque ut Nigrinus ad sanandum totius Ecclesiæ vulnera dona conferret sua, quam uni tantum à toto Ecclesiæ corpore avulsæ parti &c. Verbo: ita cum Nigrino egit Valerianus, ut ille his illectus, primum quidem Pastoratu Dant. se abdicaret: deinde Variaviam profectus cum Episcopis consilia iniret: postea cum Valeriano in Moraviam usque profectus, Romam tamen usque comitari trepidans, pedem referret, Elbingæque ædibus sibi emptis consideret.]

75 Quo ego quoque delatus brevi cum Visitatore habui, arcana sua mihi paulatim detegentem, & ad consilia jungenda sollicitantem: honestius fore dictitans me Regi & Regno Polonia operam offerre, quam obsuro isti Sæciæ angulo. Cum dicerem datam esse fidem, mutari non posse: ille, Quænam tibi annuatim? Quæ dragintos Imperiales. Ille: Et inde quoque Amanuenses sustentas? Ita: sed illis additur aliquid pro vestibus. Ille: Panem non habebis, panem non habebis. Respondi: Non solo pane vivet homo &c. Ille: A me duplum habebis, imo triplum, & quadruplum. Tanto censu non opus habeo, dixi, victu & amictu contentus sum. Ille: Tam vixit ergo tibi? Summa, Toties obtudit & variè, ut dicerem: Obsecro Nigrine noli mihi turbare lineas. Ego nescio quomodo nimis in lucem protrahis sum: expellantur à me talia, quæ num penes me sint, ipse nescio, ideoque ad pertentandum vires in hanc secessi Patrum: Tu autem inde me rursum protrahis ad alia? &c. &c.

76 Oblitus fui attingere, me de seponendis Pansophicis, tractandis Philologicis, factum in Svecia decretum notum fecisse per literas Hartlibio. Quod consilium ille multis rationibus improbens (etiam isto solacioso, Quo moriturus ruis, minoræque viribus audes? inferiora ista per alios agi posse innuens) adhuc mutari posse optabat, Potiora potius agenda esse vehementer urgens. Quam ego epistolam ad Mæccenatem misi, rationes expendi postulans. Sed fruita, Scholastica continuare iussus fui. Ut tamen Pansophica urgentium expectationi tum aliqua ex parte satisfacerem, dedi foras (Dantiscanorum typis, anno 1643)

30 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

Pansophiæ Distyposin, mox Londini, Parisiis, Amsterdami &c. recusam.

77 Ad Nigrinum redeundo, alium ille ad expugnandum me arietem admovit, e. h. bita mihi a Valeriano Romæ datâ epistola, cum salute ad me. Ubi hæc etiam incantant: *Videtur Viri illi affulsisse Lux Mentium, quæ adeo in desideria promovenda salutis Humani generis effundit totum. Dic illi, me paratum esse ad illius Pansophiam duo adjicere munera.* (Miserat enim ad illum Nigrinus, me infcio, Pansophiæ Prodromum) Mox mihi ostendit initum cum eodem Valeriano pactum, utriusque manu subscriptum, *de inquirendis (a Valeriano in Italia, a Nigrino per Germaniam) Viris reformanda Philosophiæ idoneis: ut ne semper à Philosophiâ gentili, Aristotelica, pendere videretur Ecclesia &c.* Habereque se spem de lucrando huc *M. Horatio Helmsladiensi Professore:* cui si accederem (eg), bonam fore acceptionem &c. Sed me istuc abduci posse, simpliciter negavi.

78 Alio tempore aliud mihi committit secretum; *Velle Poloniæ Regem (Episcoporum Consensu) datis ad reliquos Christiani Orbis Reges & Principes literis, creantâ illa Religiosa bella, exprobrare, contumaciaque invadere;* sed alterius generis quam hæcenus tentata fuere, sive per publicâ pomposa Concilia, sive particularia hinc inde instituta Theologorum Colloquia: ubi alii alios vel numero vel autoritate, vel potentia opprimere, aut argutiis eludere, soliti tuerant. Sed ut Principum autoritate instructi pii, eruditi, sed etque ingenij Theologi certo in loco congregati, quicquid in controversia est e Scripturis & Antiquitate diligenter exquirendo, ubique quid verius & melius sit videre, rãcideque componere tentarent, nullo cuiquam relicto insoluto scrupulo. Velleque Regem salutari huic negotio pacatas suas offerre provincias: non natam Borussia, & in ea Urbem Elbingam non parcendo ullis in tam sancto proposito impensis &c. Quæ consilia cum prorsus moderata viderentur, additi commendandis illis non nihil: quod postea difficultatum attulit non nihil.

79 Anno enim 1644 significavit mihi Nigrinus *Warsaviam se à Rege & Episcopis vocari, ut me sibi darent comitem. Comitem?* dixi: quid mihi Warsaviæ negotii? Ille: *Rex te mittet accersitum.* Respondi: Rex non mittet accersitum hominicionem sibi ignorum: nisi Tu machineris aliquid. Commotiorque dixi: *Rogæ per Deum, Nigrine, ne me turbes. Age Tu sine me tua, & me tacite agere sine mea.* Tum ille: *Non dimittam Te nisi superum Colloquium nostrum redigas in stylum.* Quid facerem? quietem ab importunitate illius redempturus conieci ea in chartam: certus nihil in: se unde noxæ aliquid, mihi vel aliis, inferri posset. Quia ille chartâ à me acceptâ, aliud obtulit: *VALERIANI de Regula credendi Libros, ut interea legerem.* Respondi, Non vacare per negotia: nec me polemicis delectari. Ille, *Aliuro Te ut legas: & nisi legeris, cito te ad tribunal Christi. Ita Vobis mos est Catholicos tanquam Idololâtras condemnare &c. causam tamen, & causæ momenta cognoscere non vultis.* Quibus verbis animum suum, ad Religionem mutandam satis jam pronum prodens, discessit.

80 Ego vero adjurationis illius memor, perfectioni Libri istius dies aliquot dare decrevi: perfunctorie primum, postea tamen argumentum grave confiderans, serio. Unde natum *Responsum istud ad Valerianum duplex.* Dantisci mox

(ur-

Comenii ad Maresum.

31

(urgentibus vehementer amicis, quibus sub censuram datum erat) sub *Ulrici Nensfeldii* nomine editum: nuper autem Amsterdami aperto meo nomine recusum.

81 Advolat interim fama *Nigrinum Warsaviæ Religionem mutasse. Romanam aperte professum.* Atque ita fuit. Quærebant enim ex illo Episcopi, *Quomodo vos reddere vellet securos, quod actionibus suis non illudere instituat Ecclesia Romanæ?* Sicut antehac Augustanæ tubcriptisset Confessione, an etiam subscribere auderet suæ, quæ *Concilium Tridentinum est?* Affirmante illo, si omnia sensu catholico accipiantur, *Subscribere igitur, dixerunt.* Et subscripsit. Illi, *Non dum satis est; Aude ne quæque Unionem cum Ecclesia Romana Eucharistiæ sub una specie usu testari?* Tergiversans ille, nec tamen quò se verteret jam videns, annuit: sed ut hoc in secreto fieret, ad præveniendum ab Evangelicorum parte scandala, & coalitionis cum Ecclesia impedimentum. Promissum in domestico Archiepiscopo sacello, postridie hora octava, ut id fieret. Quod tamen ita clam habuerunt, ut innotesceret omnibus, multique ad spectaculum, Evangelici etiam, concurrerent: viderentque ad sacelli ostium Archiepiscopum sedentem, Nigrinumque ad genua sua provolutum ab hæresi absolventem: Protestantem licet *se ad Ecclesiam Romanam non per modum apostasie, sed per modum Unionis, accedere.*

82 Conturbatis vehementer Evangelicis illudebant Pontificii, *Triumphatorem nuperum jam triumphari:* Episcopi præsertim D. Palatino Pomerellæ insultabant, *Patriarcham suum jam exemplo præcisse, jam sequenda esse vestigia.* Qui respondebat: *Imprudenter egistis Domini tali processu.* Potuisset, nos diutius per invidiam iniquitatis instrumentum circumducere, nobisque plus ludibrii & damni inferre, si porrò etiam larvatum reliquisset: nunc postquam se lasciviores prodidit, artes Veitræ nihil amplius poterunt. Indignabundusque Warsavia (Comitiorum etiam non expectato fine) discessit. *Cujus domum reditu ego cogito, Marieburgum festinavi, ab Illustritate sua quid factum esset plenius cogniturus, querebatque meas de familiari cum homine perfido (satu Illustratis lux) effusuras: simulque consilium quid jam faciendum esset mihi, requisiturus.* Advenerat eadem hora Thuronensium Consul, *D. Job. Pruss:* placuitque Duo Palatino simul nos admitti, & de functo hoc negotio colloqui. Ubi post multas de tanto scandalo quærimonia interrogatus sui, *Cur ego præ aliis trepidarem?* Respondi: ob commissâ illi familiaris quædam &c. Exhibuitque illud *Hypomnema amici ad amicum de Dissidentium reconciliatione* Quò perlecto quærebant, *Cur ob id pavitarem?* *Scriptum esse piuum, eruditum, moderatum, quod nemo non probare possit vel ex acerrimis inimicis.* Resp. Minus mihi est me ad Regem accersitum iri. Ego verò à Papistis multa in patria passus orania illorum pavito, conspiciam etiam. Ille: In Polonia jam vivis: non in Bohemia: si modo pectus ab illo, *Omnia hæc tibi dabo si procidens adoraveris me,* satis munitum habes. Resp. *Nihil istâ parte periculi.* Ergo nihil periculi, inquit. Site Rex vocabit, ibo tecum, ducam & reducam te &c. Ego tamen in Sveviam quoque ita, communicavi, consilia exquirens: sed monere iustus sum.

83 *Prodierunt interim à Rege & Archiepiscopo Evangelicorum ad charitativum*

Ita-

Continuatio Fraternalis Admonitionis

Thorunii Colloquii invitatoriæ, pro mense Septembri; nostri autem quid factu esse opus deliberatum citò sibi Conventus per Provincias indixerant, me quoque à meis in Pol. Majorem vocato. *Conclusum ubique, tempus nimis esse angustum, rogantiam à Rege sequentem in annum dilationem &c.* Quà impetratà pius Princeps *Janusz Ratzivil* nostros ex omnibus provinciis ad se, *Orlam Lithvania* pro consiliis unanimiter conferendis, invitabat: comparebantque magno numero Nobiles: & Pastores. Ego etiam à meis in Pol. jussus, à Senatu vero Elbingensi proprio eorum curru missus, tametsi alii Lutheranorum Theologos non mitterent, epistolæ tantum per Cursores. Ibi autem quæ acta fuerunt, publice extant: ego de me privatim aliquid (ad retundendum tot falsà Maresii narrata) attingam.

84 Facto de agendis Regi (pro indulta unius integri anni mora) gratis; & de exquirendis interim extraneorum Theologorum consiliis: deligendisque domi ad Colloquium ituris personis idoneis: & mittendis ad Regem ex præfenti Conventu Orlensi Legatis, Viris Nobilibus, decreto: pro animandis illis, nobisque omnibus, jussus fui valedictoriam concionem habere & habui, materiâ ex Act. 24. §. 14, 15, 16. desumptâ. Quà finita, pientissimus Princeps ipse primum privatim, deinde missis ad me Lithvanicarum Ecclesiarum Superattendentibus, mecum de migrando in Lithuaniam, & in arce sua *Lubeca ad Chronum* confidendo, ibique Panosophico Operi elaborando, clementissimè egit. Esse ibi instructissimam Principis Bibliothecam, & curaturam Celsitudinem suam quibuscumque præterea Authoribus futurum esset opus, quacunque è Terra, afferri: *Liberumque fore mihi auxilio advo. are Viros doctos, quancumque numero: paratam esse Celsitudinem suam ad promovendum tam illustre Opus quartam usque redituum suorum partem impendere.* Pro qua inaudita liberalitate, vereque heroico zelo, actis quas debui gratis, quam id nunc temporis honeste fieri non possent (propter alibi jam factam obligationem) docui: quid occasione porro Deus & dies datura sint videndum fore. [Sed ignoravimus furiosis bellis, crudelibusque Ecclesiarum persequutionibus, quibus totii Pastores & Ecclesiarum Patroni: ipseque inclutus Princeps, obruti perire: cœu:]

85 Eibingam reversus non tantum Senatum Elbingensem, sed & Mæcenatem meum in Svecia, de rebus in Lithuania gestis docui & approbata sunt: excepto, *ne Colloquio Thorunienfi interesset, sed me sub illud tempus in Sveciam conferret.* Quod & à meis Letinæ impetravi: sed alii (è minore Pol. & Lithvania) valide contraiverunt: protestando, *si Comenius sese subduxerit, non tantum complicitatis cum Nigrino fore suspectum, sed & desertæ causæ Dei reum.* Mei ergo mediam invenerunt viam, ut saltem in istio Colloquio adesset: idque ad mediandum inter Reformatos & Lutheranos (apud quos me aliqua pollere gratia sperabant) ne saltem in articulis quos contra Papatum communiter defendimus, ab invicem discederemus futuri alioquin tam irreconciliabiles inter nos ipsos, hostibus ludibrio, id quod eos querere dubium non esset.

86 Sed pia hæc Confratrum meorum (pro aliqua in conspectu adversariorum concordia) sollicitudo frustra fuit. Quia enim Lutherani ad Electorem

SA-

Comenii ad Maresium.

Saxoniz, pro submittendo sibi solido aliquo Theologo scripserunt, Elector vero illis *D. Hulfemannum (Witsemb. Professorum)* milit, per hunc Præsidem illorum Thorunii factum litet, ne quidquam moderationis obtineri posset. Quippe qui triennio ante *Calvinismo irreconciliabili* edito suam irreconciliabilitatem: cistatus, recedere ab illa inhonestum sibi duxit. Nam cum meorum nutu, Senatus a Thorunienfis (per *D. Prufs Consulem*) rogatu, assumto Confratrum meorum uno (*Job. Episcopo*) bis eum convenissem, statumque Ecclesiarum in Polonia (*Bobemica, Augustana, Helveticaque Confessionis*, quarum salus ab inito Patrum memoria mutuo Consensu pendeat) exposuissem rogabam consilia sic temperari, ut Ecclesiz salutem nobis communem esse scopum palam fieret, neque discordiâ nostrâ nunc Adversariis tanto facilius nos opprimendi antea daretur. Ille nobis, Fratribus Bohemis, inconstantiam objicere, & nos non illos esse quibus Lutherus fraternitatis dextram dedisset: quia in Calvinianorum transiissemus castra. Negabam nos in dogmatibus quidquam mutasse à Confessione Majorum, quam Lutherus probasset, suisque elogiis ornata edidisset. Nos Reformatis ita jungi, quomodo & illos & quoscumque Evangelii consortibus jungi Christiana charitas requirit &c. Ille, *Nam esse jam tempus alicui assentiri, sed zelum pro Religione contestandi, quocumque exent, quem Deo esse committendam. Se cum suis Religionem suam per omnes Articulos esse defensuros: Reformati quid sibi expediat viderent &c.*

87 Accesserat desperandæ causæ aliud augurium. Reformatorum Director Politicus, *Illustr. D. Zbigneus Goraiski Castellanus Cbelmensis, interrogaverat Principem Ossolinum, Regni Pol. Cancellarium, à Rege missum Legatum, An cum illis de Religionis negotio libere, ut liberi cum liberis, ageri essemus? Respondit ille: Nos Conscientiam habemus mancipatam. Hic autem: Et nos, Deo & ejus Viris. Alter: Nos Ecclesia. Castellanus: Ecclesia sunt homines, Deus vero Deus est: Plus autem oportet obedire Deo quam hominibus. Cancell. Nobis dictum est, Audi Ecclesiam. Castellanus: Quis igitur sine colloquimur? Cancell. Hoc sine, ut Vos discatis imitari, Ecclesia vocem audiendo pariter. Quæ cum nobis Director noster narraret, quid sperandum esset satis videre fuit: ego vero tam lepida Charitativi Colloquii primordia intuitus, nobisque cum utrinque irreconciliabilibus rem fore jam certus, valedixi fratribus Thorunii, in Sveciam (ut jussus sui) properaturus.*

88 Sed repertis domi (Elbingæ) quibusdam meorum morbidis, & hiemem ante me videns, nec Scholastica mea parata adhuc (inter tot impedimenta) habens, protectionem illam sequentem in annum (litteris tantum de omnibus informatione factâ) distuli. Colloquium interim Thoruniense nullo fructu terminatum fuit, quia nec inchoatum: toto quippe trimestri, ad colloquendum à Rege concessio, in solis præliminaribus (observandi scil. in Colloquendo postea titulis, aliisque nugis) consumptio. Unde vanitatem hominum, pompam non respectantium, notare fuit. Rex autem, Lutheranorum indignatus morositati, *novum Colloquium cum solis Reformatis meditari cepit, novo Reformatorum metu. Unde mihi Christianissimum reconciliabilem Reconciliationem Christo, meditandi occasio primum data quomodo veros Christianos, veri*

E

Christi

34 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

Christi imitatores, ut verè pacis filii reperiantur comparatos esse oporteat. Sed Regiæ cogitationes non procefferunt, Cosacico bello mox exorto, Regeque ipso brevi post morte extincto: nec ergo inchoatum Opus meum proceffit. Clerus vero in Polonia exterminandis Evangelicis ex eo tempore huic usque concitator factus.

89 *De miserando miseri Vertumni Nigrini exitu memorandum est aliquid, verum in exemplum. Reverfo illi post apostasiam domum scripserant duo Dantiscanorum Paſtorum, Collegæ ante hac sui Ernestus Andreæ, & Joh. Cæſar) facti e iuſas expoſcentes: aut levitatem exprobrantes, & pœnitentiæ admonentes. Ad quæ cum nihil responderet, illi ad me ut responſum urgerem. Adhuc ergo: primumque nomine meo, Domine Nigrine hoc ne est Religiones conciliare? dixi: Iſte, factum primo excuſare (ſe circumventum fuiſſe) deinde variè colorare. Ego, Respondiſtine Dantiſcanis? Ille: Nec respondi, nec respondebo. Ich achte die Bachanterey nicht, indignos habeo quibus in me debachantibus vel mihi respondeam. Ego: Atqui Apoſtolus mandat I. Pet. 3: 15. Parati eſſote rationem reddere &c. Cum ſe obſtinaret, dixi: Legiſſe memini, doctum quendam Jeſuitam coram Galliarum Rege adverſus Atheos adeo diſerte perorariſſe, ut omnes in admirationem raperentur. Qui acumen & eloquentiam ſuam placere ratus, ſi Regi placeret pro Atheis dicturum ſe cras, Nullum dari Deum. Sed Rex hominis levitate offenſus illum facereſſe juſſit. Annon ſimilia faciſ tu Nigrine? quia Tibi veritatem propugnanti Victoria ceſſerat, idque placuiſſe vididiſti, jam acie verſa veritatem oppugnare tentas? vide ne Tibi eveniat quod illi, ut quibus placere quæris levitate offenſos à Te alienes. Quam comparationem cum valde impotenter ferret, addidi: Quicquid ſit de Conſcientia tua miſerum eſt & ludibrioſum, Captivum te captivari, Triumphantem triumphari.*

90 Factum verò poſtea (altero ante Thorunienſe Colloquium menſe) ut Nigrinus per Secretarium ſuum mihi nuntiaret, Patrem Schönhoſſium Regiæ Confeſſarium ſibi aſſeſſe, notitiamque mecum deſiderare, & ut ſe ſalutarem rogare. Adhuc ibique ſimul P. Clajum Collegii Bruſbergienſis Rectorem reperi, blandiſſimeque ab utroque exceptus, varia ex illis audivi. Laudes in primis Januæ Linguarum, quam illi quoque Diſcipulis ſuis explicarent. Et deſiderium Januæ Rerum, ſeu Pamphiliæ, cujus Prodromum vididiſſent. Tandem de inſtante Thorunienſi Colloquio, fruſtra Evangelicos inſidias metuere, ſincere animo veritatis cognitionem, & in pace coalitionem optari. Rogare autem (poſtquam ex D. Nigrino quo loco apud meos eſſem intellexiſſet, 1. Ut nos quoque homines pacificos eo mittere vellemus, non ſulphuratos, non rixoſos, non obſtinatos &c. De quibus dum loquimur, ecce quidam ingreditur miris geſtibus apud PP. Jeſuitas ſeſe inſinuans (inter alia enim dicebat, Religioſiſſimi Patres. quos antehac ut incarnatos Diabolos intueri ſolebam, nunc ut Angelos Dei intueor.) Quærunť illi ex Nigrino Quisnam eſt? Ille, Theodorus Simonius. Tum illi ad Simonium converſi, de patria, vitæ genere, cauſisque mutatiæ religionis &c. inquirunt. (me tacite quid hic nar, & an ſcena hæc mea forte cauſa ſic adornetur, cogitante.) Narrať ille: ſe natione Hollatam eſſe, in Lutheraniſmo educatum, varia tamen in Religione tentariſſe, neque Conſcientiæ quietem niſi in Eccleſiæ Catholico

Ro-

Comenii ad Mareſium.

35

Romanæ gremio reperiſſe. Quærunť, Qua occasione conſilium aggregandi ſeſe Eccleſiæ cepiſſet? reſpondit: Hæreticos Amſterodamites, qui ſe Reformatos vocant, intellecto ſe in Patribus præſertim Græcis, bene verſatum eſſe, conduxiſſe operam ſuam ad colligendum ex antiquitate, quicquid adverſus Papatum faceret. Se igitur (uſitatâ hæreticis temeritate) opus aggregatum, triumque ſeculorum Patres emedullaſſe. Quæ illi mox ad prelum promoventur (protrahitque libellum in octavo): ſibi autem pergere volenti obſtitit conſcientiam, quum quo ulterius iret, eo plura pro Papatu teſtimonia reperiſſet, ut tandem apud Catholicos conſilium quærens reperiſſet, & à RP. Hondio Hollandiæ Epifcopo ab hæreſi abſolutus, & in præſentia Epifcopi a Sacerdote Catholico Euchariftiæ uſus, membrum Eccleſiæ factus eſſet, ſecuritatiſque cauſa Hollandiæ excelliſſet. Nunc ergo conſilium petere quid de inſelicio iſto ſatu ſuo (iterum obſtentans libellum) faciendum ſibi ſcaderent? reſtandus ſibi eſſet, an ſilentioſes hæc tranſmittenda? ibi P. Clajus, reſtandum eſſe non omnino, per omnes minut. P. Schönhoſſius, Non niſi obiter, vel folio uno, Ego NN faſtor me libelli NN author eſſe, nunc autem non agnoſcere meum: quia &c. Nigrino proſus ſilentium ſcaderente. Tum P. Schönhoſſius: Audiamus quoque Clarij. Comenii ſententiam: converſusque ad me ut mentem aperire vellem meam orat. Simonius verò ad Nigrinum: Quid Comenius aſteſt? propriensque ſe ad me, temeritatis culpam deprecatur, quod Januam LL. me author inconſulto in Græcum tranſtuliffet, (Prodierat enim eleganti Artico ſtylo) Reſpondi, Nullum eſſe crimen, beneficium potiùs in Juventutem, quo nomine me illi agere gratias &c. &c. Conſidentibus rurfum nobis, illiſque ſententiam meam poſcentibus, reſpondi, caſum illum, & quaſtionem, inſperata mihi eſſe, nec ad me ſpectare. Inſtantibus tamen dixi: Mihi ſi Religionis mutandi cauſa eſſent hodie, cras velle id ſcire omnes: ut ſi quime fuerunt ſecuti errantem, occasione habent etiam ſequendi penitentem. Id autem ideo dixi, quia me illa Nigrini hypocriſis, cauteriatiæ conſcientiæ character evidens, vehementer offendebat &c. &c.

91 Quis verò tandem Nigrini exitus? Deſertor conſcientiæ ſuæ deſertus à Deo fuit & hominibus: iſtis etiam tandem Epifcopis cum ludibrio habentibus, neque pro ſuſtentanda delicata vita (quam ſperabat) nervos ſuppeditantibus. In extremo igitur vilipendio ac egeſtate vitam finiit anno 1646 Septembri menſe ætatis 54, apoſtaſiæ ſecundo: ad rationes factorum ſuorum reddendas Deo, quæ reddere nulli hominum voluit, vocatus.

92 Ego vero eodem anno in Sveciam demum vocatus, non pro mea vel Patroni ſpe omnia reperi. Primum quia D. Cancellario graviter decumbente, nec præter Medicum quæſquam admittente, per dies duodecim expectandum fuit: quod tempus ut ne inutiliter efflueret, D. de Geer Alſtanæ iſtius quadriennii (attuleram enim mecum) à Viris doctis tribus examinari fecit, judicatisque ſunt idonea loci. Mihi proinde ibi eſſe hyemandum ad abſolvendum ſi quid reſtaret, & correcturam. Sed expectandus fuit D. Cancellarii & Regiæ aſſenſus: quem quum ſperarem poſtridie, venit amicus ab Aula, inſperata nobis per conſulentium nuntians: Aſſeſſe quendam ex Germania, qui Exemplaria Libri cujus-

E 1

dam

dam grandis, sub titulo Defensio Augustanae Confessionis scripti, Reginaeque dedicati inter Consiliarios & Theologos distribueret: simulque oretenus ut Religiosa Pae in Germania (Monasteriensibus Tractatibus ad finem festinantibus) Calvinistae tamen includi ne permittere utur sollicitaret. Regiam tamen Libro vix inspecto teposuisse: Consiliarios vero indigne tulisse, Legatum increpasse, remque indignam postulari dixisse: Erant armorum socii, Pacis quoque passii esse debent, inveniendos. Neque hoc solum: sollicitari quoque apud Theologos, ut ne Comenius ad Scholarum reformationem adhibeatur. Illius enim Panfophiam, totumque illud Didacticum studium, nihil esse nisi constructam fraudulentem machinam, ad promovendum in occulto Calvinismum. [Ita haec D. Calovii manu scriptum mihi communicatum fuit: meis vidi oculis, & publice haec narro, ut si vivit D. Calovius (spero autem) inutilem zelum, maleque de consortibus Evangelii suspicandi possimam conscientiam agnoscendi, & vel in senectute emendandi, occasionem habeat.]

93 De his nos ita praemoniti, quid D. Cancellarius esset dicturus expectavimus. Dixit autem, nobis admittis, inexpectata: Me vehementer obijurgans quod consilio de Colloquio Theoruniensi cavendo non parvissem, eoque factis illorum intentiones turbassem. Narravi omnia uti gesta fuerunt: sed ille, Et cur te in Colloquutorum numerum referri passus es? Cum negarem, arripuit ante se Volumin, Colloqvii istius Protocollum Waraviae excusum (mihi eoque non visum) ibique inter Theologos Reform: nomen meum ostendit. Respondi: Romanentes quidem suorum 12 Theologorum nomina in publico recitasse: idemque fecisse Lutheranos: Reformatos vero excusasse quod nondum adessent omnes quos affuturos sperarent. Edituros nomina cum ad ipsam rem, colloqvendi actum, ventum fuerit &c. Non autem unquam fuit ventum, toto tempore praelimitaribus (ut ante dixi) contrito. Ego vero mox me inde receperam: errore itaque nomen meum illapsum est. Ille: Factum inf. etum non fit: Te in Borussia redire bonum erit. Sic ab illo discessimus: Gentis & Ecclesiae meae causa Illustritati suae per me humiliter commendata, ut ne in Monasteriensi Pace à Conscientiarum libertate nos etiam excludi permittemur. Quod etiam à Sereniss. Regina mox postulatum fuit.

94 Ascendimus enim mox Arcem, & benignissimam audientiam impetravimus ad bihorium usque. Suae Majestatis duo suprimis ad me postulata fuere. I: Ut cum Panfophia festinarem. (cujus summam repetere necesse habui) II Ut in Sveciam commigrarem. Ubi D. de Geer (toto illo tempore cum duobus Reginae Cubiculariis aditans) interloqvutus dixit, Euer Majestati vocieren ihu / Ich soll ihn stipendiren. Et Regina ad me, Visne? Respondi, Nunc quidem fieri non potest: quid autem in futurum possit, Divina permittendum erit Providentia &c.

95 Ita ego tunc Sveciam excessi, sub Octobris finem: in Martio inde nactus epistolae, quae tonitrua & fulmina insequuta fuerint, Episcopo Skarvensi in publicis Regni Comitibus de irrepente Calvinismo, infectisque jam primariis ex utroque Ordine, quereis fundente, meque expresse nominante &c. Ob quam turbulentam Concionem tamen increpatus fuit, odiorum tamen sementis jam erat facta: & sic etiam ex parte impletum, quod pia anima Melancthon (inter initia Eu-

Eucharisticae litis ad ripam Albis cum amicis ambulans) dixisse fertur; Si tot lacrymas oculis profundere posset, quot aqua guttas Albis videret, calamitates ex hoc Sacramentario bello orituras nunquam satis digne deplorare posse. Eheu tristitem nostram quoque qui nos egredios Babylone jactamus, Babylonem!

96 Ego interim in proposito meo, de Juventute Christiana bene merendi, perseverans, variè à variis consiliorum diversitate distractus fui. D. Horton, Rulcius, Morianus, suadebant in Hollandiam reditum; tranquillissimum Alkmariae promittentes secessum. Mei rursus, ex Pol. & Hung. me ad se retraherant: eò quod Antistites sui (Georgius Erastus, & Laur. Justinus) decessissent, tertius autem (Paulus Fabricius) tabe lenta consumeretur: non convenire mihi ultimo tam longè à disperse utroque grege abesse. Scripserat & D. Beyerfeldus è Transylvania, frustra me Collegium Panfophicum (cujus spe in Anglia & Hollandia me lactari sciebat) expectare: opus inchoatum soli mihi esse continuandum. Additò: Quemadmodum impossibile est plus matres eniti unum satum, ita impossibile unum undique Harmonicum Opus à pluribus prodire Ingeniis. Sed absolve tu juxta factas delineationes (inquebat) quantum possibile tibi, videbis nos undique concursuros &c. Quae omnia cum ego confidenter ad Maecenatem meum deferrem, consiliumque poscerem, potestatem dedit de me statuendi: quicquid vellem: modò ut elaborata jam Scholastica ederentur, indeque ad majora transitus fieret.

97 Re itaque deliberatà Lefnam redii: ibique dies aliquot Conjugem dilectam (diuturno morbo confectam, & ad paterna sepulchra festinantem) mox dilectum Collegam P. Fabricium, sepelivi. In cuius locum cum succedere me (in Pastoratu Ecclesiae Bohemicae) vellem, justis rationibus recusavi, onere illo in Wenceslai Lockarii humeros translato. Ipse verò parata jam Didactica ad prelum dedi, sicut in Didact. Tomo II exstant. Quo labore biennium totum consumptum fuit: donec Monasteriensis Noribergae plenissimis complimentis firmata Pax (1650 in Januario) novas adferret xrumnas. Scripserat enim aliquis ex Illustribus nostris, Nos è Gente nostra penitus à pace ista exclusos esse. Convocandos ergo primarios Viros ex illis, qui in Polonia, Prussia, Silesia, Hungaria exulant, ad ultima consilia, quid jam nobis sic undique desertis faciendum esset, capiendum. Scripsimus ergò, & comparuerunt Lefnae non exiguo numero ex Hungaria tantum nemo: excusando primarii (tam ex Pastoribus quam Nobilitate) senectutem, morbos, itinerisque longinqui (hiemali adhuc tempore) difficultatem. Praeterea, se per hos 12 annos aliquoties ad Synodales Conventus in Poloniam vocatos comparuisse: ne semel autem illos à nobis revisos. Justum esse ut vel semel quoque visitatio fiat hac tali occasione: ut quicquid hic conclusum fuerit illis coram explicari, illorumque sententiae vicissim audiri, possent &c.

98. Nobis ergò Lefnae congregatis à viro rerum intimè gnaro narratum fuit: A Gustavi & Friderici morte (anno 1632) Principes Imperii pro Consiliorum unanimitate Francofurti ad Maenum erexisse Collegium, in Praesidem illi dato Sveciae Cancellario D. Oxenstirnio. Quo cognito Bohemicae Proceres, maximam partem in Misnia exulantes, solempne ad illos Legationem (octo Baro-

num, octo ex Equestri, & totidem ex Civico ordine) expeditisse, salutemque Patriæ commendasse. Retulisse etiam amplissima promissa (non verbis tantum, sed Diplomate scripto, sigilloque Imperii munito) sive per victoriosa Arma, sive per pacificos Tractatus, Bello imponendus erit finis. Bohemiam tamen, in ipsam primarium Imperii membrum, Libertatibus suis omnino restituendam esse, &c. Nunc autem contrarium videri, nobis in hæreditatem relicta Austriacæ Domui, & sic Papæ: qui Conscientiarum libertatem nunquam concessuri sint. *Quid ergo nobis jam faciendum? An omni amissa spe aliis nos Gentibus & Ecclesiis permiscere? Nos verò Ecclesiastici an Consistorio dissoluti non amplius ad Ecclesiæ ministeria ordinare, vel mittere, debeamus? uno quoque jam Deo & Conscientiæ suo relicto?* Longas post deliberationes negativè conclusum: Politicique (Ecclesiarum olim in patria Patroni) vehementer orarunt, ne in istas venire cogitationes liberet, ut sancta illa Unionis & Ordinis vincula, feliciter à Majoribus constituta, & sollicitè per duo secula custodita, dirupta vellemus. Potius in dehortuorum nuper Antistitem alia columba ut erigatur: & sic porro quam diu nostrum aliqui supererunt; ultimo eventu Pastorum Principi, Christo, permisso.

99 Ita sententia stetit omnium, sicut & de visitandis per Hungariam dispersis fratribus Moravis: & quidem per me Moravum, quem isti expressè nominarant, & ad cohabitandum sibi (aut si id res non ferret, ad invitandum saltem, cum plerique illorum faciem meam per annos 25 non vidissent) postularant. Quod longinquum iter tametsi laboribus meis remoram illaturum videbam, Fratrum tamen voluntati refragari non licuit: præsertim cum aliud interveniret hanc ipsam perfectionem validè promovens. Reddita enim fuit in eo ipso Conventu epistola inscripta mihi; grandi sub sigillo: quam ut aperuimus, subscriptionem SIGISMUNDI RACOCY vidimus, me ad Consilia de Scholarum reformatione, studiisque Paupercis, ad se in superiorem Hungariam amanter invitantis. Adjuncta fuit Job. Tolnai (Hartlibii in Anglia per multos annos amici, tunc autem jam illustris Patakinæ Scholæ Rectoris) epistola, multis svasoriis argumentis repleta. Quibus cum meorum nemo repugnaret, vidi me in Hungariam & vocari & mitti. Acta hæc sub Martii finem. Ubi tametsi mox à Paschatos ire ad Pentecostenque redire, suadebant, ego tamen (necessariis aditer subitò paratis) mox viæ me dedi, cum dilectis conterraneis ubi ubi Paschæ celebraturus (17 Aprilis) si daret Deus.

100 Dedit autem, ut pridie Paschatos Skalicium (ad Moraviæ confinia sitam primam Hungariæ Urbem, in qua primaria exulantium Moravorum Ecclesia) ingressus, multos è Moravia Barones & Nobiles ad Festum congregatos invenire, magno utrinque gaudio. Prima ergo & secunda feriæ sacrarum solemnitate datis celebratæque S. Cænâ, tertia feriâ dimisso (post brevem concionem precesque solennes populo) Confessus habitus est: in quo mandata mihi exsequens totum rerum statum exposui: acta Conventus Lesnensis enarravi, illorumque pariter suffragia exqvivi. Quæ dum per omnia concordarent nostris, ego unum è Tex ibidem habitantibus Ministris, (pium & gravem Senem, Job. Chodnicium, antea jam per suffragia electum) potestate mihi à Fratribus in Pol. factâ in Antistitem renuntiavi, illis huic obedientiam promittentem.

98, l. 7 Conscientiarum: Conscientiarum (Kva) 98, l. 2 a fin. quam diu: quamdiu (Reb) 99, l. 7 perfectionem: perfectionem (Nov) 99, l. 2 a fin. aditer: ad iter (Sou) 99, l. ult. ubi ubi: ubiubi (Sou) 99, l. ult. Paschæ: Pascha (Nov) 100, l. 6 solennes populo: solennes populo (Reb)

rentibus. Quò tanquam Collegâ jam meo assumto, interiorem Hungariam adii: salutando primum in Urbe Tyrnavia D. Canisium, Hung. ibidem Ecclesiæ Pastorem, vicinarumque (SKalicensis etiam nostræ) Insuperorem. Apud quem excusatum ivimus, quod post conjunctionem cum illis (Helveticæ Conf. Ecclesiis) peculiaries adhuc dum celebrare videamur Conventus, & quâ necessitate id nunc extraordinarie fiat Respondit pius senex: se quidem sub protectionem suam recepisse nos patriâ extorres, apud se hospitantes: cæteribus tamen ibi nostris Pastores providere non posse, cum inter se homines Linguae nostræ gnaros non habeant. Nobis hoc relinqui: bonâque luâ pace quicquid ex usu Ecclesiarum istarum sit à nobis agi posse: modo nos rursus ad conservandum in pace suas Ecclesias fraternam porrigere vellemus manum. Cum ad hoc, *Quid nos miseræ Ecclesiarum olim bene constitutarum reliquæ, & quidem aliena hic in Terra possumus?* dicerem: Ille, *Poteris Tutua in Hungariam superiorem profectio, quam intellexi. Ibi enim mali origo est. & Schismatis initium, per juniores quosdam ex Anglia redeuntes Independentismoque commendantes. Quorum Coryphæus cum sit Job. Tolnai, in magna Principissæ matræ, filiique Sigismundi, gratia constitutus, illi ille pristini Ecclesiarum regimini (per Episcopos, Seniores, Synodos) odium instillat, imo injicit, ut ibi res Ecclesiæ valde periculose fiet Tu ergo ad illum, & Principes delatus novitates illas dissuade, Pacemque ac Ordinem commendare, poteris &c.* Ita nos tertium indiem apud se detentos, admodumque amicè habitos (nec enim nos alibi hospitari passus è diverfiorio ad se transire coegerat) dimisit.

101 Nos ergò (salutatis Oppidatim, quâ transivimus fratribus exulibus) ad eonditum diem Puchoviam (Principissæ Transylvaniæ hæreditarium Oppidum) venimus, congregatosque ibi non tam multos è Nobilitate, Pastorum tamen prope viginti, invenimus, & cum illis dies sex mansimus; quotidie conveniendo, & nos in spe misericordiæ Dei (etiâ mihi occidat nos) roborando. Prælegebatur enim *Johannis Lasitii Poloni de Majoribus nostris Historia*, recens in Bohemicum versa, typisque Lesnensibus exscripta, cujus Exemplaria mecum attuleram. Et quia in Silesiæ transitu unum è Pastoribus Puchoviz exulantibus, Oves ibi suas visitantem, inveneram (Joh. Radofch) mox eum redire, adventum meum nuntiare, sacramque Synaxin (festo Paschatos ex more celebrandam) in Dominicam *Misericordias* differre jusseram: factum est ut hunc etiam Puchoviensem Conventum sacri convivii celebratione clauderemus: renuntiatione præmissa in Pastorem Ecclesiæ illis *Joh. Eitronio* (prior enim paulo ante decesserat) à meridie vero Ecclesiæ Senioribus per suffragia electis & ordinatis, & quæ præterea ex usu illius Ecclesiæ fore visum est constitutis.

102 Ita rebus in Hungaria inferiore (inter Coeules) expeditis, desiderium ad labores meos citò redeundi me incellit: profectio in Hungariam superiorem longinquâ, (per millitaria Germanica 60) in tempus aliud dilata, cur id fieri non potuerit nunc ad Principem Sigismundum & Tolnajum per literas hinc significari posse: quas & scribere ceperam. Sed hoc intellecto fratres vehementer, ne propositum mutarem, orarunt. Se enim ibi sub Principum Racociorum umbra vivere: cavendum summopere ne illos quâ unquam ratione offensos à nobis

102, l. 5 ceperam: coeperam (Nov)

Continuatio Fraternalis Admonitionis

vobis alienemus. Item, *si illi vocationi meae instabunt, novum è Pol. in Hung. superiorem iter duplo fore longius. nunc illius absolvendi bonum dari compendium* Collega etiam Chodnicus, pii senis Canisii pium postulatam meumque promissam, in memoriam revocabat. Quibus expensis attentum dedi, ignotæque mihi viæ duce assumto, *Paulo Isterino*, nona die Patakium (Principum sedem) attingi, præsentiam meam Tolnajo primum notam reddens: qui me in Domum suam recepto, Principibus se nonnisi à meridie significaturum dixit, ut nos primum nobis ipsis vacare queamus. Hic igitur mihi occasio primum data de turbato in Anglia Ecclesiarum statu dissertandi, & de cavendo ne quid inde contagii Ecclesiae nostræ trahant monendi &c. Cujus primæ privatæ admonitionis effectus is fuit, ut ille *Si quid erravi emendare paratus sum meliora edoctus*, diceret.

103 Prandio peracto misit in Arcem, adventum meum significans: iussive sumus mox adesse. Ascendimus ergo: ego autem ad Principem Sigismundum in Conclave suum introductus sapientibus ejus alloquiis aures & animum ad horam usque Cænæ pavî: Tolnajo interim ad Prin. ipsam matrem digressus. Quò ipse quoque ante cænam deductus Celsitudinem suam honorifice salutavi, benigneque resalutatus (tanquam novus & desideratus in Hung. hospes) fui: datis Tolnajo mandatis, ut Comitatu meo abundanter prospecto, me quotidie ad prandium & cænam ipse deduceret in Aulam &c. Factum ergo ut matutinis & pomeridianis cum Principe Sigismundo soliloquiis totos dies detinerer. Quorum Colloquiorum varia licet argumenta essent, omnium tamen Scopus fuit persuadere mihi, *ut non ad consilia tantum-jormanda (de Scholarum Emendatione) dies aut hebdomadas aliquot manerem, sed ad mandatum perpetuè vocationem susciperem*. Subornabanturque primarii Viri (Theologi & Politici) qui privatim mecum agerent. Egerunt ergo variis svaloris: plerique formula ista usi, *Veni libera nos à barbarie!* Quod cum mirarer, *meque in Gente illa morum simplicitatem videre, barbariam non videre*, dicerem, respondit unus eorum (Vir Generosus, Principis Consiliarius:) *Si ante annos 30 venisses, vidisses Scythicis nisiqvalorem: sed D. Alstedius, Piskator, Bisterfeldius, deterferunt jam crassiora, reliqua Tu delues &c.*

[Quod de simplicitate Gentis, non de barbarie dixisse me dixi, id ne quis adulationi tribuat, attingam quædam, quæ mihi voluptati fuere: non observata in cultioribus alibi gentibus. Ex. gr. Observantia juniorum erga seniores; inferiorum erga superiores; illiteratorum erga literatos &c. Si pueri per plateas ludentes aliquem honoratum virum transire vident, à ludo desistunt, transeunti (capitis nudatione & genu flexione) honorem exhibent, demumque illo digressu ad ludum redeunt. Die Dominico Templorum frequentatio diligens; ut Concionis tempore non facile aliquis in platea reperiat. Cauponæ publicæ die iæro aut ex toto clauduntur, aut coguntur pôtatores egredi. Templum adire, demumque à Concione redire: & similia.]

104 Cum tandem dicerem, *Non esse me meæ spontis, promittere à me ipso nihil posse: esse me illius Ecclesie membrum, in qua nemo de seipso disponit solus, sed omnium consilio: obligatumque (meorum voluntatè) alibi, apud D. Lud. de*

Geer

Comenius ad Maresum.

Geer &c. Responsum fuit, Daturam esse Celsissimam Principem Matrem liceras ad Ecclesias in Polonia: Illustrissimum verò D. Sigismundum ad D. de Geer, pro impetranda dimissione. Quid hic facerem? prohibere id non potui: nec abhorrere Gentem erga me tam benignam, neque sibi in Medicum morborum suorum (quos agnosceret, & ab iis liberari peteret) adoptantem. Ubi & illud Christi recurrebat. Matth. 9. 12. Non opus &c. Illi ergo non refragari me amplius tam rigide videntes, Vocationem scripto conceptam, Principumque sigillis munitam cum assignato amplissimo stipendio ad me mittunt, additoque liberali Viatico dimittunt: sed & Cursorem Equitem (tum ad securitatem in via, tum ad viam ad me Lesnam discendi) adjungunt &c.

105 Revertens ergo ad meos Lesnam (ipso die qui mihi assignatus fuit, pridie Pentecostes) latus cum eis dies festos egi: convocatisque deinde primoribus actorum in Hung. rationes (multis cum Epistolis ab Ecclesiis, à Pastoribus, à Principissa) reddidi: congratulantibus mihi & protectionem divinam in tantis iuneribus, & optatum in negotiis successum. De Vocatione in Hungariam nihil statui potuit, nisi prius D. de Geer mens pateret; Principibus tamen per Cursorem suum responsum fuit, nihil adhuc promittendo vel negando sine D. de Geer. A quo cum altero mense nullum responsum veniret, rediit ex Hung. Cursor, resolutionem sollicitans: iterumque tertio, & quarto. Ut tandem fratres mei (metu amittendi favoris Principum Transylvaniæ, nostris per Hung. adeo necessariis) de dimittendo me saltem ad tempus Consensum inirent. Iustus ergo iam ire, sed sine familia: dareque operam ut per hiemem istam, si possibile, peractis ibi peragendis, redire possem. Ego igitur datis ad D. de Geer literis, securum reddere quæivi, nec mea voluntate istas mecum mutationes (sed divinâ profus dispositione) fieri: nec me aliud in Hung. acturum quam quod laudabili suæ intentioni conforme sit: meliore forsan successu quam alibi &c. Sed nec ad ista respondit quidquam: sive quod aliquis frigidam suffunderet, sive quod (pro heroica indole sua) æmulum non ferret.

106 Urgente duce meo, quod Principes in Transylvaniam hiematum abituri essent, festinabam itineribus quam maximis potui: venique Patakium illis pridie jam digressis, sed eos sequi iustus, Tokainique assequutus, ut mihi Consilarii tres adderentur, impetravi, *Andreas de Kobusis, Principissæ Consiliarius intimus: & Franciscus Vereci, Ecclesie Patakina Pastor primarius: Johannesque Tolnai Rector*. Postea tamen additi fuerunt alii ex Nobilitate duo, totidemque ex Theologis, ut *illustris Scholæ Curatores jam essent sex: quorum auspiciis quid actum fuerit quartum in annum, exstat Didacticorum Tomo III.* Hoc non tacendum: qui primus mei vocandi causa fuit, illum postea primum meum, meliorumque consiliorum, adversarium fuisse repertum Tolnaxum! sive quid luminibus metueret suis, sive quod (amicorum consilio) meum *de Independentia æternarum confusionum origine*, tractatulum (anno 1648 ad Anglos scriptum) recudi fecissem.

107 Cujus aversum animum ego videns, à meisque de redeundo monitus, redire malui quam vivere in lite, & vires profundere in res forsan non profuturas: habuit enim à se potentem factionem. Sed Pr. Sigismundus nullam de

F

meo

meo discessu mentionem ferre potuit : dicens, cum Sponsa sua (Henrietta Palatina, Regis B. Fridrici filia) totam Germanicam Aulam adfuturam, presentia mei tunc maxime opus fore. Adducta etiam fuit, Nuptiarum celebratae in Junio (Anno 1651) Neogamos copulandi provinciâ ad me devolutâ : quia sponsus Germanicæ, Sponsa vero Hungaricæ & Latinæ lingvæ ignari, ab aliquo Episcoporum in Hungaria copulari non poterant, nemine illorum qui Germanicæ Lingvæ scilicet usum reperto. Sed gaudia nostra versa fuerunt in mœrores : mox a Nuptiis Sponsus & Sponsa morbo correptis (causâ Deo notâ sunt) deinde verò morte extinctis : Illi mensis Octobris, Illi sequente Februario. Ubi nova mihi occasio dimissionem petendi fuit : sed quam Princeps mater, Scholæque Curatores, audire non sustinuerunt.

108 Interim ad me de Obitu Mæcenatis mei, D. Ludovici de Geer, tristis ad volat nuntius. Quod causam dedit Illi parentandi Heroicæque Virtutes aliena in Gente celebrandi : recitata in magna Nobilium, Theologorum, Studioforumque panegyri, velut funebri Oratione. Quam & typis (ut à pluribus legi posset) exhiberi curavi Exemplariumque partem Amsterdammum (ad D. Hortonium) mihi, simul dolorem, simul gratitudinem meam testaturus. Ad quod brevi post à Nobilibus, D. Laurentio de Geer defuncti primogenito, responsum accepit : quò totius Familiæ nomine gratias mihi agens, in Paull. studia inquisivit, favoris continuationem adhuc promittens : qui mihi novus ex Hungaria festinandi stimulus fuit. Scripsi ergo ad meos in Poloniam, si me sibi reddendum vellent, ipsimet ad Principissam ut scriberent. Et factum : ubi hæc etiam inerant verba, Sicut Celsitudo Vestra Comenium apud nos publicam personam esse, absentiam illius diutius ferri non posse &c.

109 Quibus acceptis Princeps me ad se vocavit, Curatoribusque Scholæ cum Rectore Tolnai simul adesse iussis, in causas impatientiæ meæ terid inquisivit. Respondi, Quia hic nihil presentia meâ dignum agitur : ludibria potius cum Didacticis meis consiliis patior, passurus majora si diutius maneo. Cum hæc apertius dici vellent, dixi : Methodus mea tota eò tendit ut Scholarum Pistrinarius ludos & delicias vertantur : quod hic intelligere nemo vult. Ingenia prorsus firmiter tractantur. Nobilitatis etiam : Præceptoribus in terribi vultu, asperis oculis, verberibus etiam, auctoritatem suam colloquentibus. & meum quàm hinc mentibus. Quam non esse viam rectam publice & privatim toties monui, semper frustra. Scisti quoque jam ab initio, Alliones aliquos introduci scenicas : experientia certus ad exutiendum Ingeniis torporem, excitandamque alacritatem, non aliter efficiendus dari medium. Sed respondebatur, Nugas istas (Comædias in Scholis agendi) relinquendas esse Jesuitis : me ad seria esse vocaturus. Respondebam : hæc nugæ in seria ducunt. Jesuitas hic verè esse filios seculi, prudentes in rebus suis : nos revera improvidos lucis filios in rebus nostris. Illos methodi amantatibus Ingenia Orbis ad se allicere, exercitiisque id genus Vita negotiis idonea reddere : dum nos cum nostris stupemus. Addidi : Nisi nos in Polonia nostris in Scholis hoc etiam exercitiis genus haberemus, frigerent omnia : per id autem obvinemus ut non solum nostri filios suos ad Jesuitas non mittant, sed & illinc aliqui ad nos veniant. Ad quæ illis tacentibus, adjeci : Experiri verum esse quod ante biennium D. Bistorfeldus

(ex

ex Transylvania me primum salutans) ad me dixit : Frustra speras quod hic speras. Toto Mundo prius recipi necesse est meliorem Methodum : & Paull. studia, quam in hac gente : adeo illi consuetudinum suarum tenaces sunt. Hoc testimonium (inquam) expertus jam sum verum esse hic, nobi consueti melioribus præferri legi in illa observatur. Itaque dimitti peto.

110 Hic Princeps ad me, Per vim detinere te non possumus : sed obtestor nane nobiscum per hanc solam hyemem, vinctæ Methodi tuæ nostris Ingeniis pro lubitu experire, plenam tibi satio potestatem. Ex ad Scholarchas converti : Nemo contraire audeat : edic. Annuentibus illis, dixit : Mihi ad hyemandum in Transylvaniam est abeundum (nam & ibi Arces Dynastiarum suas habuit) manete necum ad prandium, deinde nobis valedicemus. Mansimus ergo, Principissam subinde. Ita sit ut mandati, nemo consilia hæc turbet, ingeminante. Peractis prandio, Principi Curru confedenti faustum iter, & felicia omnia, precati sumus omnes : ego imprimis tanquam non amplius visurus faciem ejus. Acta hæc mente Novembri.

111 Digressi Principe digredimur & nos. Ego vero ad Rectorem : Quid iam facturi sumus? Exercitiis illis scenicis cuiusmodi argumenta deligemus? Ille : Tu videris. Ego, Piacetne primum sumi historiam de Josepho? Ille : Absit ut si ra profanari audeat. Ergo de Susanna? Ille : neque hoc, Ego : An sacra profanari dicenda sunt, si pie ac reverenter tractata juveniis memoria ad vitam referantur? Per everante illo, profanationem esse, dixi : Lausensis Scholæ Rector Sebastianus Maier, tentavit Januam Linguarum in Dialogos redactam huc adhibere : sed morbo apoplexia prostratus continuare non potuit. Quid si nos id nostram Scholam tentemus? Hoc illi cum non displiceret, ex primis XX Januæ Capitibus primum Actum composui, adolescentulis Nobilibus 52 huc adhibitis.

112 Primus hic Ludus agitur in Auditorio minore, presentibus duobus tantum Scholarchis, D. Praefecto & D. Verecio Studio sitque publicis : [quorum ibi semper centum aluntur, adhibendi hic quidem in privatis Nobilium Præceptores, deinde verò mittendi ad Rectoratus aliarum Scholarum, vel ad Academias.] Imitra Ingeniorum metamorphosis (ultra meam quoque ipsius spem) apparuit. Ludionibus nostris tam dextre opus peragentibus, ut attenti spectaremus. Quæcum ante, vix oculos Viri hæc illi ferre, nec sine balbutie quidquam profere poterant, hic desenti parrhesia peragebant omnia : nempe privatim prius adhuc aliquoties exercitati &c. Finito Actu DD Scholarchæ capita conferre, tum per D. Verecio ita me affari : Fatemur, Comeni, nos habemus quid mysteriorum Lillullus tuus Januæ LL. contineat, & quid utilitatem juveniis ferat, non intellexisse : nunc oculati sumus testes &c. Et conversus ad juveniis : Gaudete filios vobis contingere hæc : felicitatem quam nobis juvenibus non contingit. Et ad studiofos : Gaudete Vos quoque Fratres, Vobis dari coram spectare quocumque commissum vobis post hæc luxuriam felici mandatione melius formare, queatis. Ad me tandem : Obtestamur te Comeni, ne à nobis discedas, nisi tota Janua tua in tales mæculos Actus redacta. Nos promittimus Exercitiis hæc nostris in Scholis, in perpetuum nominis tui memoriam, celebratum iri. Respondi : Honoratissimi Domini

F 2

Scho-

44 *Continuatio Fraternalis Admonitionis*

Scholarchæ, Gratulor huic gratulationi Vestra, non mea causa, sed studiosæ Vestrae Inventutis: quibus exercitii genus vobis placere videntes, tanto alacriores reddi poterunt &c.

113. Fama prima hujus Actus mox longè latèqve sparsa fuit: veniebantqve ab illis qui nullo in Schola habebant literæ, de insequuturo Actu mature præmoneri petentes, ut adesse possent. Adventabantqve majore semper numero, ab 18 & 20 miliaribus ut nullum tandem Auditorium capiendæ multitudini sufficeret, sed in area Scholæ, sub dio, peragi necessum esset. Cum verò ad Actum penultimum (qui de rebus Vitæ moralis est) inuitatus heret Baronum & Nobilitatis concursus: adeoque Tolnai ipse (qui hæctenus profanis spectaculis contaminare oculos nolebat) interesse dignaretur, ego Actu finito ut Auditoribus gratias ageret, suadebam (Id autem optima intentione, ad dissenfum hic nostrum tegendum) illeque renueret, ipse Coronam alloquuturus surgebat: sed Ecclesiarum Superattendens, R. D. Paulus Tirzalli, manu mihi silentii facto indicio, ipse loqui orlus est istis verbis: *Vellejus Paterculius in Fragmentis Historiæ Romanæ scribit, Cæsarem Augustum post omnes devictos hostes, Paceqve Orbe toto constituta, Ludis & spectaculis non Romanis solum, sed Italianis totam implevisse.* Et ad me versus: *Tu Comeni nobis nunc Imperatorem Augustum representas, qui post devictam apud nos Barbariem, jam triumphos agis, Ludisqve ac spectaculis nos oblectas.* Tum Librum quendam proferens Vitam Comeni recitabat: summa mea quid Libri esset admiratione, erat autem *Adriani Regensvolffii Slavonicarum Ecclesiarum Historia*, recens Ultrajecti excusa, per studiosos allata, Superattendenti communicata, mihi eatenus ignota.) Digressa multitudo accedunt ad me Curatores Scholæ (& cum illis Comes Botskai, aliiqve Magnates) amanter mecum de manendo secum agentes, cumqve nullam facerem ipem, significantes, *Principissam à Transylvania scribere, duoque hæc à me postulare, I Ne ante reditum suum discedam. II Ultimus Actus ut in præsentiam suam servetur: ad futuros enim Principis etiam Transyl. Legatos. III Se verò tertiam addere petitionem, ut totam hanc Januæ LL. Comicam præxim ad mundum descriptam sibi ad manus traderem, describendam typis.* Quod feci, Dedicatione ad illos ipsos (Scholarchas) directâ: ut existat Didact. Parte III pag. 831 ad 836. usqve.

114. Rediit ergo Princeps mense Majo & cum illa Legati, *Kemeni Janosch Exercituum Dux Generalis, & Mich. Mikos Cancellarius*, Juventutis nostræ coram spectaturi Ludos. Quos cum ipsa quoque Princeps cum Gynæceo spectare desideraret, in Arcis area peragi voluit, & peracti sunt. Legati autem denuò mecum de manendo in Hungaria egerunt: sed fieri non posse respondi, Familia mea cum tota supellectile jam præmissa. Rogare me potius ut valedictoria Orationi meæ postridie interesse vellet. Quod factum: ego verò illâ finitâ viæ me dedi, à tota Schola & multa Nobilitate, Pastoribusqve in campum usqve comitatus, ibi denuò valedicens. [Posses & in Civitatibus liberis, quas transilabam (nominatim *Eperesini & Leutsikovia*, ubi Methodus nostra in Scholas jam introducta fuit) à Senatu mihi exhibitos memorare honores: ut me honorifice in Hungariam vocatum, honorificentius dimissum fuisse, pateret.]

115 Con

Comenii ad Maresum.

45

115. Constitueram verò inferiorem Hungariam denuò transendo, Exultantium ibi cætus visitare: sed missus in oecursum mihi fuit qui monebat, me præditum esse, & captivandum, si per NN transiero, ibi enim infidias jam esse politas. Per aliam igitur viam ad incoas, Lesnam, reversus, pro Angelica custodia Deum laudavi.

116. Hic verò in novas difficultates incidi Pastore Cætus Bohemici (*Wenc. Lochario*) brevi post fati functo, meqve rursus ad illius particularis Ecclesiæ Pastorales curas sollicitato. Respondi, *me suscepti pridem Operis absolvendi causa Hollandiam meditari.* Hic illi multò magis instare, *Extraordinarium opus esse extra ordinarium, propria voluntate susceptum: Ecclesiasticam vocationem esse divinam, hic me adstringi magis.* Præterea, *hic loci privata diligentia idem agi, elaborataqve ad prelum quò vellem mitti, posse.* Non suffecturum me utriqve provinciæ respondi &c. Tum illi medium querere, & invenire, licere mihi adfiscere Collegam, qui ægrorum visitationes, Baptisnata, Funera, similiaqve minorâ obeat, modo ut supremâ inspectione mihi servatâ jam secum manerem &c. *Annui tandem, longinquarum peregrinationum ipse jam quoque satur: sed eâ conditione, ut me Panoptica elaborare jurent, certis diebus conveniendo, & censuris agendo.* Promiserunt: Superattendens nimirum Ecclesiarum Poionice majoris, *Martinus Gertichius* cum Collega suo, aliisqve meis. Conveniebamus ergò semel hebdomade, admissis aliqvo etiam Theol. Studiosis: non eò tantum sine ut attenderent ipsi quoque, sed ut probata consensu ad mundum describerent quisqve pro se. Quod humanâ prudentiâ volui, ut si casus quicunque interveniret Exemplaria perire non possent omnia. Jam enim *Belium Svedico-Polonicum* ob oculos erat: quod postea ingruit & nos perdidit.

117. De his ita constitutis ego amicos in Hollandia & Anglia informavi, *hoc unum jam actum iri promittens*, sicut omnino iterum fuit mihi propositum, Sed ingruentibus mox bellicis tumultibus, civitateqve nostra ab ipsis Polonis in Svecorum potestatem traditâ, non potuit Opus non remoras pati. Absolveramus nihilominus partes priores aliqvo, anteqvam Urbis excidium veniret, Anno 1656 Aprilis 26. Ubi Vice-Comes, & Urbis Senatus cognito Exercitui Polonico jam jam appropinquanti furiosum esse propositum Incolas omnes gladio perdendi, Civitatem verò tanquam hæreticum nidum igne abolendi, Pannico terrore ita impleti omnes, totaqve Civitas, omnium ut oblii omnes vitæ solum servandæ desiderio, fugeremus quâ quisqve potuit, in vicina Silesia salutem quæsituri. Hostis autem veniens, Urbemqve hominibus vacuum inveniens, in locum ipsum sæviit. Post trucidatos n. quos adhuc repererat (senes & morbosos, fugere nequevntes) primariaqve præda multis centenis Curibus abducta, igne plateis duodecim simul injecto torum triduum ita ustulavit, ut præter cineres & rudera nihil superesset. Atqve ibi mea Domuncula etiam, cum Bibliotheca & omni supellectile, periit: præterquam quod in Cubiculo meo prædie facta serobe terra obrutum, decimâqve post die erutum, ad metallatum fuit. Ibi ego quæ maximè servata voluisssem (*Sylvam Panopticam, live Descriptionsum, Axiomatum, Idearum, per tot annos congestarum Thesaurum: & illa jam ad mundum descripta &c.*) servata non esse videns, expavi.

F 3

118 In

118 In Silesia igitur hebdomadas aliquot hærens, quid jam mihi, & miserè disperso gregi meo, faciendum esset variè deliberabam, requisito undecunque consilio: etiamque in Hungariam homine certo ad tristem ruinam nostram illis notificandum misit, quòd non ipse tantum revocabar, sed & dissipatus populus inhabitatur. Sed me tantas post tempestates Hollandiæ tranquillitas ad se magis traheret: aut etiam invicinia Marchia sub Sereniss. Brandeburgico Electore pacis fructus spes. Quo & festinavi, assumptâ familiolâ meâ, Exulumque qui sequi volebant parte, quibus à Serenissima Electrice Matre (Electore ipso tunc in Prussia agente) exilii sedem Crosnæ & Francofurti ad Viadrum impetravi, dispersisque in Silesiam se huc reciperent scripsi. Verum illorum potiore parte jam in Silesiam superiorem, & Hungariam, & Lusatiam, dilapsâ, pauciores huc commigrarunt.

119. Ego Francofurti amica DD Professorum conversatione usus, & ab illis spe de Serenissimi favore solus, quomodo mecum Divina providentia porrò dispositura esset expectabam. Et ecce è Borussia literas à genero meo, sibi scriptam esse à D. Rulicio (Hottonus enim satis functus erat) si scires ubi Socer suus ageret, ut illi voluntatem D. Laurentii de Geer significaret, Amsterdamum ut se conferret.

120 Hanc igitur novam in Belgium vocationem pro maxime divina agnoscens, amplexus sum, consilio meo Fratribus in Silesia & Hungaria detecto: assumtisque duobus adhuc apud me reliquis Ecclesiæ alumnis (Paulo Hartmanno & Sam. Junio: ille nunc Satburi in Anglia, hic Puchoviz in Hungaria, Ecclesiaste) Hamburgum properavi. Ubi quia mihi propter contrarios ventos ultra sex hebdomadas hærendum fuit, assequutæ me sunt Fratrum Polonorum è Silesia literæ (cum trium Silesiæ Principum testimonialibus, de Lesnensi aliarumque in Pol. Ecclesiarum ruina) obtestantes ut si quid subsidiorum ab Ecclesiis exteris solliciturus essem pro meis, se & suos ne excluderem: cum Ecclesia simus una, in una nunc Crucis schola constituti.

121 Quibus ego acceptis, mox in Altenaviensi & Anglicana Ecclesia initium feci: utrobique Christiana commiseratione luculentaque Eleemosyna impetratis, primitias illis mox per cambium in Silesiam misit. Similis successus fuit Embda, Groninga, Amsterodami (Bremam enim adire, & Frisiam transire, ob grassantem utrobique pestem, non licuit.) Sed cum Hagæ & Ultrajecti sollicitatio mea sine effectu esset, scripsi Fratribus alios ut mitterent Solicitatores, mihi vacare isti rei non esse integrum: & missi sunt.

[De Groninga speciatim attingam: non alibi illo itinere plus humanitatis obligasse, atque ibi. Doctor enim Pastor ob veterem amicitiam Domo sua me exceptum mensa sua frui fecit. D. verò Marefius apud Illustres DD. Ordines (comitialiter tunc congregatos) consilio me juvit: quin & mecum hos & illos è Proceribus salutans, publicum tandem in pleno Ordinum Consessu audientiam impetravit. Unde factum, ut liberalissimo pro afflictis nostris subsidio, me autem cum duobus comitibus meis viatico, dignati fuerint. Quod Christianum beneficium in perpetua sit apud Dominum memoria.]

122 Quid verò mecum Amsterodami actum sit, referam è Diariis meis ac-

118, l. 6 invicinia: in vicina (Kva) 120, l. 4—5 Ecclesiaste: Ecclesiastæ (Nov)
121, l. 1 Altenaviensi: Altonaviensi (Reb) 121, l. 6 Fratribus: Fratibus (Kva)
121, l. 4 a fin. publicum: publicam (Kva)

curatè. Benignissimus Mæcenas meus facta provisione de honesto hospitio & mensa mihi, cum duobus illis Amanuensis meis, mox in labores meos inquisivit. Exhibui, De Emendatione corruptarum Rerum Consultationis partes priores duas (Panagerfium & Panangiam) Hamburgi denuò ad mundum (è consecratis maculaturis) discriptas. Quas ille (cum Latinæ lingvæ non satis potens, esset) in Gallicum transferri fecit, perspectoque argumento ad prælum dari iussit, reliquas partes interim paulatim perchi posse. Conductus ergò Typographus, Opulque inchoatum.

123 Quia verò Ultrajecti studiosos Hungaros, recens è patria venientes, inveneram, conspectis apud eos libellis meis Pataki (à discessu inde meo) excusis (imprimis SCHOLA LUDUS) sumsi eos mecum, & ostendit D. Rulicio, ille alii. Mox cum illo vocatus fui ad D. Consulem *Witsonium*: interrogatque (præsentibus duobus DD Scholarchis) de omnibus in Hungaria exantlatis laboribus, recensui. Conclusioque facta de conveniendo iterum majore numero, postquam primarius Consul, D. *Cornelius Graaf*, Haga domum redierit: se interim Libellos istos ad perlustrandum retenturos. Post dies tamen aliquot SCHOLAM LUDUM ad D. Rulicium remittentes, ad prælum dari iusserunt: traditusque fuit Bibliopolæ, *Abrahamo de B. regh.* & prodit in octavo.

124 Hoc mirabile visum: mihi certè Divinæ Providentiæ vestigia ubique venerari siveo. Interrogaverat D. D. *Witson*, Cur non familiam mecum adduxissem &c. Et ecce a Coniuge literas, quibus mihi Academiam Francofurtensem peste discriptam, sibi que Dominos Professores me sequendi auctores fuisse nuntiabat: & se jam esse Hamburgi, quid sibi porrò cum liberis agendum sit, ut significarem. Adii ergò Mæcenatem, remque insperatam aperui: qui subridens, *Veniat huc*; inquit, *& habebimus te hic totum*. Factum itaque ut veniret, & quia prius hospitium angustum fuit, conductæ ampliores ædes.

125 Sub Novembris finem convenit me D. Rulicium, nuntians mihi Amplissimos D. D. Consules inivisse consilium, de offerenda mihi honoraria Professione, si suscipere vellem; (vadenis que variis argumentis ut susciperem: auditis tamen rationibus meis (respectu dispersi gregis mei) urgere distitit. Sed reversus 5. Dec aliud nuntiavit: Mandatum se habere à quatuor regentibus DDDD. Consulibus (Jam enim D. Graaf redierat) petitionem eorum ad me deferendi: ut ergò vel ad unius anni spatium subsistere me recusem, provisiones mihi de sustentatione; non jam ad professionem, sed ad Librorum meorum editionem. Quo ego audito, laudabam Dei paternam de me curam, exaggerante hoc beneficium (Dei & Magnifici Senatús) ipso dilecto amico Rulicio: jam mihi per dies Vitæ prospectum fore, jamque me occasione habiturum optatissimas omnia mea edendi. D. de Geer esse quidem Patronum incomparabilem, sed unum: Unum mori, Collegium non mori &c. Rogavi ergò ut de his cum Illo ageret, ut quid adhuc dicturus esset ne ignoremus. Non dum, respondit, conveniendi enim sunt nobis DD Consules prius ad huc: ubi tu pro favore obliato gratias ages, mentemque illorum plenius cognosces. Adivimus ergò (7. Dec) primum D. *Witsonium*, tum D. *Tulp*, tandem D. *Graaf*. Omnes ivalerunt manere hic, donec omnia

122, l. 5 discriptas: descriptas (Nov) 124, l. 2 D. D. *Witson*: D. C. *Witson* = D. (ominus) C. (ornelius) *Witson*? 124, l. ult. augustum: angustum (Reb) 125, l. 4 distitit: destitit (Kva) 125, l. 5 a fin. pag. adhaec: ad haec (Kva)

Continuatio Fraternalis Admonitionis

mea, quæ parata haberem, ederentur: in specie quia D. de Geer in Realia sumptum facturus esset, sibi Didactica curæ fore (D. Tulp addidit, Ut Urbs nostra bonorem inde habeat; D. Graaf, ut nostra quoque Juventus fructum inde capiat) ut quæ proximo die Martis, venire in Curiam. Veni (comite Rulicia;) & significatum mihi est, ad majorem alacritatem assignatos mihi esse in singula trimestria 200 Florenos, mandatumque jam esse Quætori &c.

126 Quæ D. Rulicius D. Patrono meo significavit: promittens primarium Opus esse processurum, minora hæc (Didactica) leviori brachio tractanda, cum parat jam sint: nisi quod revisione aliqua, & sphalmatis repurgatione, opus erit. Quibus optimus Patronus acquievit, meque ipse conveniens, & ceu nova vocatiōni gratulans, divinam benedictionem apprecatus est.

127 Interim maleferiati de JANUA nostra (utrum sibi à presentia mea valeat aliquid me uentes: an verò ex malitia mera, haud sivo) spargere ceperunt, Totam sceleris Barbarismis. Quod cum amici mihi narrarent, & non tacendum putarent, exhibereturque mihi Barbarismorum catalogus, scripta fuit Pro Libertate Januæ Comenianæ Apologia.

Quæ Magnificis DD. Consulibus exhibita id effecit, ut Aristarchis quidem scientium impositum, mihi autem id non curare, potius Didacticorum editionem naturare, mandatum fuerit. Festinabam ergò in prioribus Tomistibus (Laboratorum sc. in Polonia, II in Svecia: III in Hungaria) quarto, Astorum Amsterodami. Ubi sub finem (pag 117 &c.) ad Illustres D. D. Curatores iterum de vanis adversus me murmuribus querelas detuli.

128 Quum autem sub initium Anni 1658 Opus Didacticum à prelo exiret, Magnificisque DD. Consulibus & Societati Indicæ (consilio quorundam è medio ipsorum met) oblatum esset, benignissime fuit utrinque exceptum, & liberalioribus quàm sperare poteram præmiis remuneratum. Mox etiam (26 Febr.) cum Rulicio vocatus fui ad D. Consulem Witsonum: qui à DD. Consulibus & Scholaribus mandatum se habere dixit, nuntiare mihi, Labores meos Dedicatoremque illorum sibi grata esse; cum ex eorum lectione quantum boni Christianæ Juventuti provideatur percipiant: optantes ut tam salutarium cogitationum fructus hæc in Urbe mature scire, indeque ad alias gentes dilatari queat. Quæ de re mecum a Turis hebdomade sequenti electos à Senatu viros: quod in antecessum mihi significari. Optare tamen in majoribus quoque illis, Pansophicis, successum: velletque à me postulare, si Medulla Pansophicæ aliqua confici possit ad Gentibus Mahumelanis & paganis (cum quibus tunc inde per Orbem commercia nostri habeant) Christianæ Religionis veritatem facilius, ac plenius demonstrandum. Scripsisse quidem tale quid, tali etiam sine, Hugonem Grotium, uti notum: nos tamen à Te (inquiebat) aliquid strictius, brevius & ad scopum accommodatius, expectabimus. Et quia tuam tibi Bibliothecam perisse intelleximus, si publica nostræ usui tibi esse poterit offerimus tibi ejus copiam: daturi tibi illius clavem unam (uti DD. Consules quisque pro se habent) sicut & ad proximum conclave, ut quoties placebit ingredi & egredi liceat. Pro quo insperato favore quæ debui gratias egi, quicquid à me proficisci posset fideliter pollicitus.

129 Ve-

The Translator's Notes

In the translation quotations from the Bible are literally rendered only in cases where Comenius has exactly given the source.

The translation into English is made from the Swedish translation. In some cases it diverges slightly from the Swedish translation which follows Comenius' text as closely as possible.

Corrections or improvements of the Latin text and some expanded abbreviations are put together under every Latin text page in question, with reference to chapter and line (for the first eight pages only to line). The wording of the text or the used abbreviation stands to the left followed by colon; after the colon the new (often obvious) wording (the expanded abbreviation) is to be found. '67, 1. 3 a fin. patres: patris' consequently means that chap. 67, line 3 from the bottom should be read *patris* instead of the printed *patres*. Within brackets is noted by whom the correction (the improvement etc.) originally is made; for the used shortened notations Ška, Nov, Kva, Hen, Reb, Sou, see page 285. In cases where nothing is noted the correction etc. should be attributed to Tjäder, the translator of this edition.

The punctuation is corrected only when regarded as necessary; also smaller errors of another kind have in some cases been left without notice.

All suggestion by previous editors of the text have not been included in this edition. In chap. 42, line 3—4 from the bottom the expression

127, l. 2 me uentes: metuentes (Kva) 127, l. 2 ceperunt: coeperunt (Nov)
127, l. 7 noncurare: non curare (Kva) 127, l. 8 in prioribus: in prioribus (Kva)

ad plures abiit is correct (*ad patres abiit* Sou), and in chap. 92, p. 36, line 4 from the bottom *haec* should not be changed (*hoc* Sou); cf. chap. 101, the last line *quae . . . visum est*. Neither have I found it necessary to change chap. 2, line 5, *Achristianis* (*Antichristianis* Ska), chap. 52, line 2 from the bottom, *silentia* (*silentium* Sou) or chap. 101, line 3 from the bottom, *praemissio* (*praemissa* Sou). In the last case the following *illis* would rather be changed to *illius*.

Also in other respects the text would still seem to be open to discussion.

For valuable observations as regards the translation I wish to thank assistant professor Emin Tengström, Gothenburg. Mrs Milada Blekastad's advice as regards facts has been of great help to me.

J.-O. Tj.

Appendix

I.

Louis de Geer to J. A. Comenius, Stockholm October 9/19, 1641.
(HH 29, 322, pp. 434—435)

HH = Historiska handlingar ("Historical Records")

De Geer invites Comenius to his house in Sweden where he will give him opportunities to work in peace, if possible together with other learned. Sent to Leszno. Copy sent November 20/30, 1641 through Hotton to London.

Monsieur, Les grands changemens avecq l'inconstance de ce ciecle, par ces esmotions de guerres excitez de toutes parts m'ont fait resoudre d'achepter quelques terres et biens en ce Roiaume et de m'y arrester plus ferme que je n'ay faict du passé, voire mesmes d'y retirer une partie de mes enfans. Il y at quelques annees que je receu un mot de lettre de vous en Amsterdam auquel Lieu 3 mariages de 3 miens enfans me firent faire plus long sejour que je n'avois projecté. J'avois doncques postposé de vous rescrire d'ici, ayant eu le but de retirer ici personages relevez en doctrine, vertus et pieté, auquels les miseres de ce ciecle ont nié les comoditez de se pouvoir entretenir et emploier le talent qu'il at pleu a Dieu de leur departir. Vous ayant doncques (des la premiere heure que Mr Duré me recommandat vostre personne) proietté comme cheff du nombre d'iceux, s'il vous plaist vous retirer par deca, je serai bien aise de pouvoir jouir de vostre compagnie et conversation et vous assisterai de ce que poudriez avoir de besoing outre ma table ordinaire. Je donne ordre joint la presente a mon facteur Abraham Clemens a Dantzyck de vous faire tenir 100 RDr pour vostre soulagement. Sy pour vostre retraite vous avez besoing d'autre somme je vous la ferai tenir, a toute heure que vous viendrez vous me serez agreable et le bien venu, et s'il y at d'autres personages qualifiez auprez de vous ou ailleurs vous m'en poudrez advertir ou bien les mander en mesme intention que dessus. Sur ce je prie Dieu vous augmenter ses Saintes graces a l'avancement de sa gloire.

Vostre affectionné Serviteur.

(Comenius' answer to Louis de Geer, London, November 5/15, 1641, see Patera, pp. 42—43, and to G. Hotton on the same day, see *ibid.* XXXIII, p. 41.)

II.

John Dury to Louis de Geer, London, December 9/19, 1641.
(Patera XXV, pp. 43—44)

Explains that Comenius is married, has a family and is attached to the Unity of the Bohemian Brethren, but intends to ask its permission to visit de Geer in Sweden. Wishes him better luck than he had had himself there; the Lord Chancellor and Joh. Matthiae ought to be informed.

Monsieur!

Le zele qui vous porte vers l'auancement du bien public est grandement louable; et pour l'affection particuliere que vous tesmoignez envers Monsieur Comenius depuis le temps que ie le vous ay recommande, ie confesse vous estre redevable. Il m'a monstre la lettre qu'il vous a pleu lui escrire pour le convier vers vous; et apres que ie lui l'avois interpretee (parce qu'il n'entend pas le François) il se mit a deliberer touchant ce qu'il debvroit resouldre a vous respondre, et me pria de vous escrire aussi ce qui ie trouverois bon sur l'affaire que vous requerez de lui. Il est donc expedient que sachiez qu'il est homme marie; et qu'en l'eglise de Lesna il a charge, et qu'avec beaucoup de peine nous l'avons retire de là, pour venir par deça conférer avec nous, touchant nos communs desseins; esquels nous auons tasche a le supporter. En fin ses collegues lui ont donne permission de nous visiter, or le dessein de ceux qui favorisent ses intentions par deça, est de le retenir icy, et lui establir des moyens pour parachever son ouvrage, si tost que Dieu aura affermi en quelque façon les affaires d'estat en ce Royaume: neantmoins ie ne l'ay pas dissuade d'aller vers vous; mais plustot consenti, que cela se feroit (car il faut scavoit que nous sommes obligez de poursuivre nos entreprises avec consentement mutuel) et iusques a ou, qu'il est enclin de ce faire, vous scaurez par sa lettre propre. Si ceux de Lesna lui veulent donner conge d'aller en Swede ie lui souhaitteray meilleur entretien parmi le Clerge que ie n'ay eu moy, quand i'y estois, mais quelconque entretien que i'y eu; soit des grands, soit des petits, n'a iusques a present en rien preiugé a l'affection que ie porte a cest estat; car ie souhaite du bien au Royaume, et aux Regents; et ie desire que les moyens de Reformation qui leur pourront estre suppeditez, ne soyent pas sans effect, a cause du zele intemperé des gens testus, qui haïssent la lumiere qui descouvre leur ignorance et impertinence. Nous ne cesserons donc point de contribuer du nostre a leur edification, combien que nous n'esperons aucune recompense ny reconnaissance pour nos peines prises envers eux par le passe; non plus que pour celles qui se prendront a l'avenir. Car si quelque bien reuient a eux par le moyen de Monsieur Comenius cela se debvera effectuer par la conionction de mes debvoirs et l'assistance qui'l obtiendra de nous; comme en temps et lieu vous pourrez mieux entendre de lui mesme s'il vient vers vous. Cependant ie desirerois que Mon Sieg^r le Chancelier et Monsr Joh. Matt. sceussent cecy, afin que la memoire de ce qui leur a este aultrefois insinué, touchant la Reformation des escholes et l'auancement des sciences, puisse estre rafraischie: et que les bonnes intentions qui de nostre part leur ont este demonstrees, et continuent encore, soyent recognees pour veritables, sans que nous soyons en rien obligé envers eux. Nous tascherons (asçavoir Monsr Hartlib et moy) d'obtenir de ceux de Lesna congé pour Monsr Comenius, de se transporter envers vous, apres que mes estudés

seront establis et formes, comme il fault, pour l'accomplissement de choses si importantes. Ainsi me recommendant a vos bonnes graces, ie demeure Monsieur vostre tres humble et affectionne serviteur en Christ

Jean Dure.

de Londres le 9/19 de X^bre 1641.

A Monsieur Lowys de Geer
Marchand

a
Stockholm.

(Comenius to Louis de Geer, London, December 9/19, 1641, and to G. Hotton on the same day, see *ibid.* XXXVI and XXXVII, pp. 44—46.)

III.

Louis de Geer to John Dury, before January 11, 1642.
(HH 29, 326, pp. 437—38.)

Believed that Comenius was uncommitted. The relation to the Unity of Brethren will make things more complicated, but he will discuss with the Lord Chancellor and with Joh. Matthiae at the Riksdag which will be assembled on January 11.

Monsieur,

J'ay veu par la votre du 9/19 dec. de Londres que ie n'ay pas esté bien informé touchant Mr Commenius, car, selon que ie cuydois avoir apprins de vous par deca, je le croyois estre un homme libre et refugié d'Allemagne en Pologne à cause des troubles de guerre, et que partant il ne dependoit pas d'autrui, non plus luy que ses compagnons d'oeuvre. Pour avoir femmes et enfans ce m'estoit indifferent, je les eusse accommodé de logis à necessitez à Fynspan; mais comme dependant de l'Eglise de Lesna, de laquelle il faille impetrer son congé, cela ne se peut fayre (et principalement en tel somme de remarque) que cela n'esclatte entre les Ecclesiastiques de par deca, ce que sans leur communiquer seroit prins en plus haut ton, que ie ne l'ay pourpensé ny proietté, car mon regardt ne tendoit qu'a les soulager et assister en leurs entreprises pour l'avancement de la gloire de Dieu. Il conviendra doncques (comme bien vous jugez) que i'en parle premierement avecq M^r le Chancelier, ce que ie feray à la premiere commodité, la Diette ayans prins commencement le 11 de ce mois. S'yl l'approuve, il a l'occasion a souhait pour le communiquer aux Evesques, et avoir leur adveu la dessus, ce que par le premier ie vous signifieray. Cependant il vous plaira tenir le tout en surceance, et sy l'on n'at pas encor escrit à ceux de Lesna, que cela soit dilayé jusques à autre advis comme dessus, et que sy on leur en at escrit, leur vouloir mander de similer encor ceste affayre, sans en fayre esclat, de peur que les bruits, en estans espars par deca, ne nous y cause des alterations. J'en communiqueray aussy avec Mr Joh. Matt: [Johannes Matthiæ] et vous manderay tout ce qui se passera en ce regardt, comme aussy à Mr Hotton, auquel (en cas de poursuite) ie donneray tout ordre pour l'accomplissement. Et sur ce ie me diray, Monsieur

V. S.

Messieurs Commenius et Harlieb trouveront icy mes humbles salutations s'il vous plaist, sans en oublyer votre part.

IV.

Louis de Geer to Joh. Matthiae, Finspång, September 1, 1642.
(HH 29, 326, p. 443.)

The letter was sent with Comenius who had almost promised to settle in Sweden; he should be persuaded to do so. De Geer will come himself, when he has attended to his affairs in Värmland.

Monsieur,

Il ne faut pas que je vous recommande le personnage duquel les actes sont sy signalés, quelles le recommandent assez soyemesmes. Je l'ay a demy gagné pour se transporter par deça. Je vous prie y apporter aussy du vostre a l'y induire, qui ne peut que tendre au grand proffit, bien et utilité du Royaume, puis que le voyage de Sa Ma^{te} est encor incertain je fais ung petit destour en Wermelande voir mes ouvrages lesquels je ne vis oncques, esperant destre Lundj ou mardj vers vous, sur ce vous saluant je me diray

Monsieur

Votre bien humble serviteur et amy

Louys D Geer.

De Finspan p^{re} sept. 1642.

(John Dury's recommendation of Comenius to Joh. Matthiae, the Hague, June 27/July 7, 1642, see Patera XLIV, p. 56, Comenius to Joh. Matthiae, Finspång, August 29, 1642, *ibid.* XLVI, p. 57. Johannes Matthiae followed at this time the Queen who made a circular tour in the country.)

V.

Johannes Matthiae to Louis de Geer, Wadstena, September 8, 1642.
(RA I/1932)

RA = Riksarkivet ("The National Archives of Sweden")

Recommends Comenius to turn to the Lord Chancellor.

Monsieur högtährade Patron,

Efter som mig icke gafs lägenhet att skriva min herre svar på sit bref medh Monsr. Comenio ifrån [...] kan jag thet nu icke underlåta att göra,ienstligen härmedh min herre till sinnes förändes os hafva tagit alla saker uthi gott betänkiande och funnit det wara tryggast och säkrast att emedan Mons. Comenius icke kan uthan någre andras [...] til hjelp förfärdiga sitt stora opus han hafvuer under händerna och dhe til äwentyrs icke så alldeles kunna medh våre komma öfver enns uthi Religionen, derför på dett att sådant icke motte af en part illa upptagas, dog synes wara rådligast, att förr än något slutes om loco habitationis, min herre söker där om itt fulkomligt consens af Magistratu politico, hvilket jagh icke tror kan blifva förvägrat, emädan där icke tenderas något uthi Religionen på ett eller annat sätt, uthan allenast bonum publicum et incrementum rei literaria sökies. Jagh mener att Mons. Comenius skrifver sjelf RijkzCantzleren til och därigenoom får hans Excellence dess bättre occasion att conferera medh migh när Gudh vil wij komme till Stockholm. H.K.M. blifver fuller här ännu i otta dagar och sedan fyra eller fäm dagar i Linköping förr ähn H.K.M. kommer til Norkiöping och där förhoppas jagh få muntligen tala medh min herre

om alla saker. Imedlertijdh befallandes honom under Gudij nådiga protection, hastigh af Wadstena den 8. Septemb. An 1642.

Eders Vålborenhets tienestvilligen alltid

Johannes Matthiae.

(Comenius to Joh. Matthiae, Norrköping, September 10, 1642, see Patera XLVII, p. 58. Intends to go to Stockholm to talk to the Lord Chancellor, has contracted everything with de Geer, it remains to decide where he shall work, in Prussia or elsewhere.)

VI.

Louis de Geer to Axel Oxenstierna, Norrköping, September 10, 1642.
(HH 29, 337, p. 444.)

Seeks audience for Comenius and asks if he shall go to Uppsala and discuss with the professors there.

Hooch undt wolgeborner genadige Heer, Ihr Ex^{tie} r'myner afscheyt de compste van D^{no} Comenio aengedient hebbende, naer dat ick eenighe dagen met ihm geconferereert hebbe, soo wegen sijn labeur als transport in dit coninckrijk, voor dan erwas daerinne te concluderen heefft mijn gedacht mijn devoir the weesen Ihr. Ex^{tie} de persoon selfs eerst te presenteren, op dat Ihr Ex^{tie} sijne gaven ende motiven te beter mogen sonderen ende examineren.

Hij dringt seer dat hij buyten in Pol[en] off Pruyssen sijn labeur mocht voortstellen ende dat ick het daer soude willen becosten ende favoriseren, maer alsoo mijn scopus is davancement der scholen ende renommee deses rijcks, soo hebbe hem het selvige afgeslagen ende aen Ihr. Ex^{tie} gerenvoyeert. Hij heefft mijn gebeden Ihr. Ex^{tie} te suppliceren, dat hij favorable audientie bij Ihr. Ex^{tie} mochte becomen met scherpe ende serieuse examen ende niet lange opgehouden, wegen 't verloop des saisoens van 't jaer; sulx niet twijffele Ihr. Ex^{tie} hem genadiglijk werden vergunnen, wandt hij sels seer begerich geweest is met Ihr Ex^{tie} te confereren. Mijn da op Ihr Ex^{tie} genadige faveur vertrouwende, sal desen eindigen, Godt biddende Ihr. Ex^{tie} in verbeteringe van gesontheit lang leven te geven, blyvende soo lange ick leve.

Ihr. Ex^{tie}

dienstbereyder dienaer

Louys DGeer.

Nortcopyn 10 September 1642.

Soo Ihr. Ex^{tie} goet vindt dat Comenius naer Obssele reyseht met Ihr. Ex^{tie} adres, erbiet hij sich 't selve mede te doen ende aldaer met die professoren volgens Ihr. Ex^{tie} bevel te confereren van alles.

VII.

Axel Oxenstierna to Louis de Geer, Stockholm, September 14, 1642.
(RA — Ox.koncepten, Löfsta 1885.)

Recommends Comenius to work at Elbing in Prussia, wishes to support his work.

Edler undt Ehrenhafter her de Geer.

Der Herr Cominius ist zu mihr kommen, undt hat mihr des Hern schreiben

uberliefert. Ich habe Ihn, so fest immer möglich, zu audienz gestattet, mitt Ihme unterschiedliche Mahl conferiert; Seine gute intention, qualiteten und labores wohl einvernommen; undt befinde das sie nützlich, auch eines guten patrons würdig, und möchte wohl leiden und wünschen mögen, das seine labores alhier im Reich verrichtet und zu dessen existimation undt renomnee gereichen konten; Nach dem aber einige wichtige bedenken einfallen, warumb sein verbleiben hier im Reich undt einfuehrung [?] anderer mehr doctors der Reformierten Religion nicht ohne suspection vieler leute ableuffen, undt sichtlich misgefallen, unruhe undt confusion causieren könne, wie den selbige uhrsachen dem Hern genugsam bewust, Also halte Ich am besten das der Herr Cominius an einem guten ort in Preussen, besonders zu Elbingen seine maasen nehme; alda seine intention undt labores verrichte; auch so viel müsiger undt besser sein löbliches werk in effect bringen möge. Wirdt nuhn der Herr Ihme darinnen beferdern, daran macht er löblich. Undt soll Ich meine adstistenz Ihm nicht versagen. Hiermitt den Hern in Gnadenschutz de Höchsten empfel. Datum Stockholm den 14. Sept. bris 1642.

Des Hern affectionierter freundt Axel Oxenstierna.

Dem Edlen undt Ehrenfesten Herrn Lovis de Geer zu Norrköping.

VIII.

Comenius to Louis de Geer, Stockholm, September 16, 1642.
(Patera XLVIII, p. 59.)

Discusses daily with the Lord Chancellor and with Joh. Skytte, hopes to be able to return soon and to go back to Poland.

Pax Dei!

Domine et Patrone honorande!

Quotidie admittor et audior: mane, antequam in Senatum itur, ab illustriss. D. Archi-Cancellario, a meridie, a Magnifico Academiae Cancellario, qui cras hinc discedit, Norcopiam festinaturus. Cum D. Archi-Cancellario nondum composita sunt omnia; dimittere me adhuc recusat. Spero tamen hodie fore ultimum congressum (rogabo certe, ut ne diutius detinear), ut cras etiam insistere viam liceat. Quod si erit, die proximo lunae maturae adero, ut introductioni serenissimae Reginae intersim, maturiusque a Vobis ad meos jam evolem. Legati Brandenburgici Norcopiam non venient. Navis itaque pro me avehendo, ut parata sit, vehementer oro.

Deus nobiscum. Holmiae 16. sept. 1642.

Nobiliss. Tuae Dignitatis
observantissimus Comenius.

Nobilissimo Viro Domino Ludovico de Geer, Patrono meo, Norcopiam.

(Envoys from Brandenburg had come to deliberate upon marriage between Queen Christina and the margrave Friedrich Wilhelm.)

IX.

Johan Skytte to Louis de Geer, Stockholm, September 16, 1642.
(Kungl. bibl. Stockholm.)

Welbördigh Lovis de Geer
Synnerligh gode Wänn.

Eder Skrifuelße af d. Huius ähr mig genom M. Cominio inhendigadt. Till wenligit Swar förhåller Jagh eder inthet. Huade bemeldte Cominius wedtkommer, Så hafuer Jagh waret medh honom till tals, och Uthaf hans discursur befunnet honom wara een gandska skickelig och lärth Mann, thet och Richzkantzlaren hafuer berömbdt honom före, huilken hafuer i lijka mätto medh honom samtaal hållet, och giorde i theer Uthinnan myket wälh och berömmeligen, om i een sådan Mann i beste mätto assiderede. Såsom thet nu wore önskeligit, att hans i Upsätet hafuande wärk, kunde ghå för sigh, och han der egenom förwärfue sigh ähra och beröm, så uthj wärt Fädrenesladh, som annorstades; Altså will iagh medh eder wijdere discurre, när Gudh fogar migh till Närköpingh, herom, så ock hua som kunne wara lagligest för honom nu i förstonne drifua samma sitt wärck. Gudh eder wenligen befalendes.

Stockholm d. 16 Sept. 1642.

Vostre tres affectionné amy
et serviteur
johan skytte.

Edell och Welbördigh

Lovijs de Geer till Finnespång
Wenligen.

Min synerlige gode wän

(Printed in Patera XLIX, p. 59. Comenius to Joh. Skytte, September 22, 1642, *ibid.* LII, pp. 60—61, bids farewell and travels before Skytte's arrival at Norrköping and before the Queen's entry into Stockholm.)

X.

Louis de Geer to Axel Oxenstierna, Norrköping, November 9, 1642.
(HH 29, 342, p. 449.)

Comenius has started his work at Elbing; the copy of the letter in question is enclosed.

Hooch undt wolgeborn Gen. Heer.

Bij mijne jongste hebbe Ihr Ex^{tie} geadviseert die resolutie bij Comenio genomen volgens Ihr. Ex^{tie} advis. Bij ingeleyde copie sijnes brieffs konnen Ihr. Ex^{tie} het wyder progres vernemen. Sulx Ihr. Ex^e onderdanichst niet en hebbe konnen verhalten, neffens erbiendinge mijnes dienst, Godt biddende Ihr Ex^e in lang leven in gesondheyt t'erhalten. Blijvende Ihr Ex^{tie}

Gans dienstbereyde dienaar
Louys DGeer.

(Refers to Comenius' letter to Louis de Geer, November 11/21, 1642 from Elbing, Patera LIV, pp. 62—63.)

XI.

Bartholomäus Nigrinus to P. Valerian Magni, Warszawa, May 30, 1642.

(Archivum Congr. de Prop. Fide, vol. 61, p. 35 — reprinted by Jerzy Cygan, op. cit. p. 122.)

Sends some writings of Comenius who does not want to appear in public, since he is afraid of being forsaken by everyone.

Adm. Rev.^{de} D.^{ne} D.^{ne} plur. Col.^{de}. Mitto hic Iohannis Amos Comeni quaedam opuscula. Non audet ille prodire ex latebris cum aliis nonnullis, quia metuit, ne tandem ab omnibus deseratur. Non sufficit hominem habere convictum intellectum, sed requiritur etiam pecunia ad sustentationem corporis. Nemo facile imitabitur exemplum Nigrini, qui per Dei gratiam immediate se submisit Divinae providentiae, dum humana defuit. Christus discipulos binos et binos emisit; ego hic solus sum et socium nullum habeo, itaque non cogitabo amplius, quomodo alios, sed quomodo meipsum salvum facere, et per divinum auxilium in Catholica veritate confirmare possim curam animarum gerant Pastores Ecclesiae, ego ovicula vocem ipsorum audiam, eosque sequar. Heri dictum est mihi A. R. D. T. ex Urbe iterum redire in Germ.^{am} ita nostrum negotium, quod ambo per triennium summo cum sudore, et labore egimus, iam in Urbe forsitan nemo peraget, sic in magnis voluisse sat est. Ego dispersas meas cogitationes iam recolligo, et post hac privatim Deo, ac mihi vivam, reliqua A. R. T. D. cognoscet ex litteris, quas scripsi ad Ill.^{um} D.^{num} Comitem Strasnitzensem Dominum meum Clementissimum. Ego vero commendo me precibus, et sacrificijs Sanctis A. R. T. D. semperque ero A. R. D. T. Addictissimus servus Bartholomeus Nigrinus, Warsaviae 30. Maii 1643.

(Among the writings of Comenius which Nigrinus sent to P. Valerian *De dissidentium in rebus fidei christianorum reconciliatione hypomnemata quaedam . . .*, written at Nigrinus' request, was perhaps the most important one. For the rest compare Comenius' own account in *Continuatio admonitionis* § 77, see above, pp. 85—87.)

XII.

Peter Figulus to Axel Oxenstierna, translation of a Czech letter to the Lord Chancellor from Comenius, Elbing, July 5, 1643.

(RA, Stockholm)

Nigrinus had returned and had sent for Comenius and tried to explain to him his conversion. Says that the Protestants will be summoned to a national Polish synod in Warsaw in the autumn, and behaves in a threatening manner.

Extractum ex Literis Clarissimi Domini Comenii ad me Elbingâ 5. Julii 1643 datis, de Bohemico translatum.

Nigrinus rediit: ad tertium usque diem tacuit: post, ut se accederem, rogavit. Ivi, et cum salutassem, dixi me herere, utrum gratulari novos honores et auctas fortunas, an dolere ruinam statûs prioris debeam. Respondit, neutro opus esse. Enarrabatque mox suas cum adversa parte concer-

tationes, et quâ factum, quod se ipsis adjunxerit, non tamen per modum Conversionis sed Unionis, eo fine, ut Syncretismum illum eò validius urgere possit. Et sibi jam etiam hâc ratione apertam esse januam, illis de omnibus liberè et in os loquendi; quoniam ita ab impostoris suspicione sese apud ipsos extricavit, et illi jam pro suo agnoscunt. Et se brevi publicae luci daturum opus, in quo ipsorum Abusus detegat: ad quod etiam hic loci imprimendum sibi potestatem concessam esse dicit. Jesuitas ibidem meditari amplissimum contra Inquisitionem Hispanicam Tractatum, et caet. Verbo, quicquid fecerit, se in bonum fecisse Evangelicorum, fore brevi ut dies doceat: nisi suum bonum intelligere nolint. Percontatus sum, quomodo hoc acceptum vellet? Significavit, Synodum videlicet Nationalem ad octobrem Warsaviam convocatum iri, Omnium Catholicorum, et postmodum ipsos etiam Evangelicos ad eam fore invitatos, amicè et publica sub securitate. Dixi: Dubito ut hoc procedat. Tutior fuit via quam antea innuebas te insistere: ut nimirum Reges et Principes totius Europae, inito consilio, his Tractatibus initium darent: hoc facilius, uti videtur, processurum, majorique cum autoritate, consciis quippe quorum interest Omnibus. Hunc particularem fore tractatum, ad quem vix quisquam alius sit accessurus. Dicent enim quantacunque Protestantium pars sumus nos? Ille: nisi volent hanc tam aequam inire transactionem Evangelici, perniciem sibi accersent. Ego: Ergone in persecutionem vestra desinent consilia? Hoccine verò futurum est bonum illud, quod Fratribus tuis te procurare tanto opere deprædicas? Ad haec ille: Juvate ergo et in medium consulite Vos, qui rerum gnari et aliquo loco estis, nec eò rem devenire patiamini. Ego: DEum ora ne Te deserat, neque eò prolabi sinat, ut Fratrum desertor factus, fias etiam hostis et persecutor! Iste haec risu excepit, et se non inimicè acturum dixit. Et quia famuli mensam adornaturi venerunt, me ad cœnam sollicitabat, si, inquit, accessim cum Papista. Parum audeo, regessi, nec opus habeo cum a cœna ad Te venerim. Vale. Sicque abii.

Haec Te, mi Petre, latere non oportuit, ut non defore luctam scias. Et jam non meas solum, Sed et Fratrum omnium res periclitari. Cunctis enim hancce paravit foveam. Tu precare Nobiscum DEum, ut citò haec pernicioza Achitophelis consilia confundat. Bene Vale.

etc.

(Compare above, *Continuatio admonitionis* § 81 where this episode is dated "two months" before the discussion at Thorn, thus in 1645.)

XIII.

Peter Figulus to Axel Oxenstierna, Stockholm, August 13, 1642, with a translation of another Czech letter from Comenius to the Lord Chancellor from Elbing, July 16, 1642.

(RA, Stockholm)

Comenius has met Nigrinus twice again. Nigrinus now knows that Comenius is working for Sweden; he uses this as a means to force him to sign an appeal to all Protestants to the common synod. About the meeting with two famous Jesuits at Nigrinus' house.

Illustrissime atque Excellentissime Domine etc.

Postquam hesterno vespere à Valedictorio cum *Vestra Excellentia* habito sermone domum rediissem, nauta per id tempus Gedano huc appellens, Literas mihi ab *Reverendo* et *Clarissimo* Domino Comenio attulit. Harum argumentum *Illustrissimæ Excellentie Vestræ*, antequam ab eo, ut innotesceret, multum è re ejusdem *Clarissimi* Viri fore sum arbitratus: quæ Literæ Bohemico quidem idiomate exarata, Latinè ita habent.

Salutem dico. Frater dilecte: De Nigrini ad nos reditu primaque mihi tunc ab ipso lucta intentata præcedentibus tibi Literis meis indicavi. Secundò jam et tertio quoque factum est. Nunc autem mihi non tam de Scholasticis meis Laboribus et illorum Inclytæ Coronæ Sveticæ dedicatione facessit negotium (ut antea), quam de ferendo sibi in suo Instituto auxilium: idque per conscriptionem Exhortatorii alicujus ad Evangelicos, pro amplectendis Pacis consiliis. Recuso postulatum, hoc præcipue argumento, Quod non conveniat tot me tanque ab invicem distantibus occupari rebus ac multa tentare, perficere verò nihil: præsertim in iis rebus, quæ, ut mihi quidem videtur, sine exitu sunt et erunt. Verum hoc ille planè non admittit: adeò isthæc sibi inventio (de convocanda in Octobri proximo Synodo Nationali) placet. Sed videbit istud frustrà fore, hæc viâ.

Cum ultimò me ad se accessisset, duo interpellarunt nostrum colloquium (res ex composito acta) primarii Jesuitæ (quorum alter Reginae Confessarius, Vir Doctissimus Borussus natione, Pater Schönhofius fuit): cumque ego recedere voluissem, inhibuerunt, et ad cænam usque ac post peractam cænam etiam detinuerunt: ubi ne solus inter ipsos cum tædio hanc ferrem moram, advocarunt *Domini* Mylium Gymnasii hoc in loco Rectorem. Varios serebant de Syncretismo isthoc sermones; seriò pronunciantes, quòd si quis hîc aliquid possit, adjuvare teneatur per Conscientiam. Ego à mea parte nihil ullo modo compromittere potui, precibus exceptis; ut Deus Pacem Ecclesiæ suæ largiri dignetur. Illi, vota non sufficere, etc. Verbo, prævideo eos omninò seriò id acturos, ut Unionem aliquam efficiant: eâ tamen lege, Ut ad obedientiam sedis Romanæ redeant omnia.

Mihi necessarium erit aliò transferre sedem: nequaquam enim hîc quietus esse potero. Sed quò tandem, consilium modò capiam cum Fratribus Reverendis ad quos hæc ipsâ horâ Lesnam oppropero. Interea temporis Te spero renunciaturum responsum. Ab amicis verò et à te precum expeto beneficium. Gratia Domini Nostri Jesu etc. Vale. 16. Julii 1643.

Joh. Com.

Si hîc aliquid præterea *Illustrissimæ Excellentie Vestræ* supersit consilii, aut an Literas Salvi conductus, *Clarrissimo* Viro mox eadem operâ transmittendas, expectare debeam, et utrum verò, quas jam habeo, ad hoc sufficiant, mihi quantocyùs significari summa cum humilitate contendo.

Excellentissimæ Illustritati Vestræ
Obstrictissimus Cliens

Petrus Figulus.

13. Augusti 1643

(About this see above, *Continuatio admonitionis* § 90, there dated 1645. About P. Figulus' audiences to the Lord Chancellor and the council of the kingdom in connection with the cause of the Bohemian refugees and the peace negotiations in Westfalen, see below No. XIV.)

XIV.

Peter Figulus to Axel Oxenstierna, Amsterdam, October 18/28, 1642.
(RA, Stockholm)

Has sent Comenius' and Schönaich's writings to where the Lord Chancellor had wished, and has spoken to Dr. Hoberweschel von Habernfeld in the Hague where all rejoiced at the news from Sweden. The refugees will be prepared, like Figulus himself, to work for the common cause of the Evangelicals. He gives thanks to the Lord Chancellor.

Illustrissime atque Excellentissime Domine et Mecenas piâ veneratione mihi æternùm colendissime.

Contestaturus debitam Beneficiis *Excellentie Vestræ* gratitudinem, humili cum animi submissione pronus accedo: nullis ferè non modis indignam tanto Benefactore, præter quam quòd candore plena, et quanta jam à me haberi possit, summa est. Præterea, absit ut ausus fuisset ineptiis hisce gravissimas Vestras de Publico sollicitudines interrumpere; nisi et ea calamum causa suggestisset, quæ in Publicum fortean et ipsa facere posse visa est. Postquam enim Comeniana ac Schönaichiana expedivissem, ad Belgas studiorum gratiâ sum egressus: ubi dum nudius tertius Hagæ Comitum versor, quæ à *Vestra* Excellentia Conterraneis meis significanda accepi, præcipuis quibusque magno cum illorum solatio edissero: inter cæteros cuidam Patriotæ optimo, Viro Doctissimo *Domino* ab Habernfeldt, qui aula Bohemica adest. Is posteaquam hæc me narrantem exultabundus audisset, gratulari se nostræ Genti, nec non reliquæ Germaniæ perquam maximè, et Universi *Domino* vestri causâ amicitus gratias agere, sibi que præ manibus esse media dixit, quæ si Vobiscum communicabuntur, nullum sit dubium, quin fructum afferant in Bonum publicum remque vestram militarem non exiguum. Hactenus pendulo fuisse animo, multorum sinistris de Vobis judiciis (quem sanè morbum multis cum ipso communem esse animadverto, et negotio publico plurimum obesse), ac si denuò captivam abducere studeatis captivitatem nostram, ideoque isthæc in secreto habuisse: Jam verò, siquidem tam Laeto nostros per me nuncio afficere dignati fueritis atque suspicionem illam demere, Omnia illa Excellentissimæ Illustritati Vestræ imposterùm tradere in manus esse paratissimum, quam primum sibi per *Excellentie Vestræ* dextram gratiosam certiolem fieri liceat, (tribus saltem verbis) me non ficta, sed ab ore vestro sapientissimo hausta referre. De qua re *Illustrissimam Vestram Excellentiam* ipse propediem salutabit. Ego hîc pedem figo: facillè enim perspicacissimo *Excellentie Vestræ* Judicio patebit, quid hîc factu opus sit: cæterum haud inexorabilem fore *Excellentiam Vestram* postulato celeberrimi illius Viri, non minus aequo, quam, ut spero, Bono Publico utili, summa *Vestra* et Humanitas, et communis Evangelicorum boni procurandi studium indefessum, securum me esse jubent, qui, dum vivo, sum et ero

Illustrissimæ Excellentie Vestræ humillimâ devotione usqueque
Cliens,
Petrus Figulus Bohemus.
devinctissimus

Amsterodami 18/28. Octobris 1643.

(Figulus' relations from his audiences to the Lord Chancellor and to the council

of the kingdom, and his directives to the Bohemian refugees in Saxony and in the Netherlands have been published from a manuscript in the library at Zittau by Josef Volt, in *Český lid* XXIII, 1914, pp. 135—40. For the entire course of events see Bedřich Šindelář, *Comenius und der Westfälische Friedenskongress*, in *Historica* V, Prague 1963, pp. 71—107; extensive quotations from the relation *ibid.* pp. 78—79.)

XV.

Comenius to Axel Oxenstierna, October 1/11 (?), 1648.
(RA, Stockholm)

When the rumours from Münster reached Comenius that the freedom of Bohemia had not been restored at the peace negotiations, he writes in anguish to Axel Oxenstierna.

Illustrissime DOMINE, Evergeta gratiosissime!

Qvam volupe antec hac popularibus meis, pro Evangelio afflictis, audire fuit, qvæ per me, et alios, renunciari jusserat Celsitudo Tua, NON DESERTUM IRI NOS; tam triste est audire nunc, DESERI NOS, adeoque jam DESERTOS, in Pacis Osnabrugensis tractatibus. A cujus participatione si excludimur, quid juvat VOS a nobis tamquam Liberatores, post DEUM, nostros, respectatos fuisse? quid, VOS ope lacrymarum nostrarum vincere, si, quos veluti jam ereptos in libertatem asserere in manu Vestra est, afflictioribus rursus in manum traditis? quid, Evangelicæ concordia, sancte inter majores nostros initæ, sancte item martyrum sanguine roboratæ, admonitos per VOS fuisse nos, si ut ad Evangelij professionem redeat Regnum nostrum, non providetis? Vos nempe, quibus id providere posse dedit DEUS. VOS enim estis (quod videt et stupet Mundus) Magnes ille miraculosæ virtutis, non attrahens, sed atterens, omne ferrum: et tamen Magnetem ferro armatum duplo, triplo, et decuplo, plus posse, norunt Physici. Credite igitur VOS etiam Aquilonares, Ferrum Vestrum (licet robustius sit omni ferro, DEO teste, Jer. XV. 12) armis Ecclesiæ, lacrymarum et gemituum, roborari, ut tanquam cælesti armatum virtute pendeat ubiqve, recellat nusquam. Non docendi causa hæc scribere præsumo, qui ex Tuo sapienti ore Verba Davidicis consona (Psal. XLIV, 4,8.) audire meministi: sed ut dolorem nostrum, ex recenti trepidatione, speiqve et metus pavidam reciprocatione, in gratiosæ benignitatis sinum effudam.

Multorum nomine hæc scribo, illorumqve suspiriis permotus, denuo ad genua TUA, et per TE Serenissimæ Reginæ, totiusqve sancti Consiliorum Directorij, provolutus, per JESU Christi vulnera, ne nos pro Christo afflictos tam in universum deseratis, oro et obtestor. Respicite gentem, quam inter Europæos primum respicere dignatus est Christus, ex Antichristianis eam eripiens tenebris: et quæ, antequam cæteræ acciperent illuminationem, sola Antichristianæ rabiei sustinuit furorem, integro sæculo. Prima etiam nuper, quum evertere statuissent omnes, alios post alios, excepit impetum: eventu eo, ut sua ruina reliquis defendendi sui relinqueret occasionem.

Pauca hæc, quæ consciis nonnullis, communi autem omnium A DEO, PER VOS, auxilia et misericordiam adhucdum prospectantium, nomine scribo, testimonio sint quotidianarum nostrarum pro VOBIS ad Deum de-

precationum extensarumqve AD VOS pro commiseratione manuum. AUDITE nos miseros, ut VOS quoqve exaudiat misericors DEUS. Cui ardentissimis votis humillime commendo,

Illustrissimæ Magnificentia Vestra
æternum devotus

J. Com.

Illustrissimo Heroi, Domino, Domino Axelio Oxenstierna Moreae Australio Comiti etc. regnorumqve Sveciæ magno Cancellario, Domino gratiosissimo.

(Copy in Sheffield and in Národní Museum, Prague; thence reprinted by Gindely, *Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der kaiserlichen Akad. der Wissenschaften in Wien*, Bd XV, 1855, pp. 541—42 and by Patera CXVII, pp. 144—45.)

XVI.

Part of a letter from Johan Moriaen to Samuel Hartlib, June—July 1650.

(Univ. libr. Sheffield)

... Von den Comenianis hab ich bishero nichts vernehmen können ohne das Mr. Hotton vor vngefêhr 14 tagen gesagt wie das ein Jungman vom Herrn Comenio bey Ihm gewesen welcher gleichfals befehl auch an mich hette vnd mir zuesprechen würde der selbe aber ist seithero auff Leyden geraist v[nd] gestern erst bey mir gewesen furwahr ein trefflich vnd vngemeiner Man, auß Würdenberg bürtig welcher in 7 jahren 3 mahl bey Herrn Comenio gewesen vnd den Er wegen seines furtrefflichen ingenij auch gern bey sich behalten hette wen Ers annehmen wolle gleichwoll hatt Er aller seiner geheimbnus Ihn theilhaftig gemacht als sonsten keinen wie Herrn Comenij schreiben selbsten ausweisen deren er mir zwey furgelesen darneben aber von des selben conatibus so woll was berait im Trucken außgangen als was noch dahinden vnd berait fertig ist dermaßen außführlichen und ordentlichen bericht gethan das es Comenius selbsten nicht besser hette thun können, anderß nicht ob Er die bucher memoriter recitirte, tanta cum elegantia & fa-cundia sermonis, also das ich darob sehr ergötzet vnd vergenugt bin vnd offt in meinem Sinne entweder vnß bey dem Herrn oder Ihn bey vnß gewünscht vnd demnach Herr Comenius begehrt das dieser Man entweder selbsten oder durch mich des ganzen Handels den Herrn theilhaftig machen soll, So hab Ich nicht vnderlaßen Ihn zu bereden das Er seine Raiß nacher Franckreich (da Er einem Edelman dem Er etwan vor diesem bedient gewesen noch fur das letzte mahl gesellschaft laisten soll vnd deßwegen von seinem landsfursten dem Er num bedient ist erlaubnus bekommen) über Engelland nehmen wolte Es kund aber nicht gefunden werden sinthema Er mit nechster post schreiben vom gedachten Edelman erwartet wonach Er seine Raiß wird anzustellen haben doch rewet es Ihn das Er mittlerweile Er hiezuelande sich auffgehalten vnd der antw[ort]erwartet, nicht viel mehr eine Raiß in Engelland gethan als da Er ohne das noch nicht gewesen ist. weil Ich aber diß nicht erhalten können so hab Ich so viel vnswwehr zue wege gebracht das Er selbsten an den Herrn schreiben soll welches Er hiemit zue thun verschprochen vnd Ich sein schreiben vor abgang dießes gewertig bin da wird der Herr ex Ungue Leonem erkennen vnd Comenij verrichtung

beßer sehen als ob Ich alle meine kräfte angespannet, der halben Ich auch aller ertzehlung mich enthalte welche darbey die seinige sich nicht beßer schicken würde als alt leder in neue schleuche Ich bin nun einer großen sorge entledigt, den Ich hab immerzue gefürchtet das Herr Comenius durch stetige wiederhollung vnd verbeßerung der scholasticum neben leibs schwachheit vnd andern zufällen gehindert, zue den realibus nicht werde kommen können sondern einmahl darüber hinsterven vnd nach allen sehnlichen verlangen nur schimpff vnd Spetz hinder sich lassen würde dieser aber berichtet das didactica rerum bereit verfertigt ist vnd nur abgeschrieben werden muß wird vngefähr 3 volumina in 4to geben vnd in 7 buchern bestehen wie der Herr zweiffels ohne hiebey vernehmen wird. Sonsten reißt Herr Comenius nun nacher Ungarn eins theils seinen Aydam, der da Rector scholæ werden soll, einzuführen, theils auch umb mit Valerio Magno zue sprechen, welcher nicht fern davon bey seinem Bruder einem Grafen in Mähren sich anietzo enthält, Sie wollen Theologica beruhen lassen vnd in philosophicis fleißig vnd freundlich mit einander conferirn Er Valerianus soll sonst ein trefflich man vnd nicht weit vom Reich Gottes sein Er will behaupten das die Euangelicj keine Hereticj sondern nur Schismatici seyen deswegen der Scheyderhauffen schon beraitet gewesen und Er verbrant werden sollen. wie Er aber demselben entgangen hab Ich aigentlich nach kurze der zeit nicht gefraget, Refutatio Valerianj sub nomine Neufeldij wie auch andere Herrn Comenij bucher werden verbeßert vom Herrn Elzevier alhier aufgelegt

(Magnus Hesenthaler's narration about Comenius' works from this time is hitherto the only known one. Neither do we know anything more about his meeting with P. Valerianus Magni and his brother Francesco Magni, the Lord of Strážnice in Moravia and previously the confident diplomat of the Polish king. The son-in-law who became headmaster might have been Jan Molitor.)

XVII.

Part of a letter fram Johan Moriaen to Samuel Hartlib, Amsterdam, October 7, 1650.
(Univ. libr. Sheffield)

. . . Hesenthaler ist mit seinem Junken durch Teutschland nach hauß verrißt hatt in seiner erzehlung von Comenij verrichtungen Mr Hotton ein gut genügen gethan ob Comenius von Mr de Geer seinen abschied begehrt vnd erhalten wissen wir hie noch nicht, gleich hatt Mr. Laurents der Geer des Vatters rechte Hand v[nd] factotum ist als Er Kirchengeschäfte halber mit Mr. Hotton zue Dortrecht war, ein vnvergreifflich vnd dem Vatter vndra-judicirlich Schreiben durch gedachten Mr. Hotton an Herrn Com[enium] abgehen lassen des inhalts das es ungebührlich an Ihm selbsten vnd für der Welt fast schimpfflich sein solte ein werk so plötzlich stecken zue lassen darüber man allen menschen den mund auffgethan solang darüber gearbeitet vnd contribuirt hatte. Er möchte doch diesen beruff nicht eben abschlagen sondern nur auffhalten, mitlerweil sich hieher in dieße lande begeben vnd sein werkh so weit Ers gebracht ins liecht geben. gestelt Mr. de Geer alhie zue allem vorschub rath v[nd] that sich erbotten etc. diß hab Ich

so wie in vertrauen vernommen also wieder mittheilen wollen oder verfolg wird zeit mit sich bringen. Elzevier legt alhie noch nichts auff hatt alles trucken wollen vnd sollen immaßen Mr. Hotton sich mit Ihm verglichen gehabt so ist Com: [enius] mit seinem drucken daselbsten furgangen darüber man hie etwas stutzig ist vnd biß auf näheren beschaid von Herrn Comenio mit dem drucken innehält

(Joh. Moriaen's narration is the only known one which describes the reaction of the family de Geer to Comenius' decision to go to Hungary and work for Prince Sigmund Rákóczi. It proves that the family de Geer had supported his pansophical work and was interested in it, when the schoolbooks for Sweden had been written and published at Leszno.)

XVIII.

Peter Figulus to Erik Oxenstierna, Danzig, May 8, 1656.
(RA, Stockholm)

In despair at the report of the Swedish departure and influenced by the first unreliable news of the fire at Leszno Peter Figulus describes the atmosphere at Danzig and in Poland. Comenius is recorded among those to be executed. Sends 50 copies of *Panegyricus Carolo Gustavo*.

Illustrissime Magnificentissime atque Excellentissime Domine, Domine plurimum Gratiose!

Cum nuper secundò mitterem Scripti ex Hungaria Copiam, pollicitus fui, siquid porrò obveniret, fideliter communicare. At res hîc nostræ sic se habent, ut in discrimen summum me tractum iri animadvertam, si quæ hujus Commercii nota in me deprehendatur. Quòd autem hanc tutò arripere potuerim occasionem, neglectim habere non debui. Qvanquam parum aut ferè nihil est, quod hâc vice impertiam. Nam quas ante tres jam heri elapas septimanas, de 7. Aprilis a Domino Socero accipi, brevibus hoc tantum inuebant; Dominum Medniański scribere, apud Principem suum porrò erga Vestras partes omnia benè habere, qvamvis valdè occulte! Tantum expectasse donec gramen excrescat. Abhinc nihil amplius literarum à Domino Socero ad me delatum; dubio procul ob excitatos recentes quod audio et expavesco, à Polonis rebellibus tumultus; quâ novâ istorum et universali per Poloniam insurrectione, perhibent jam igni ferròque, proh dolor! deletas esse urbes Evangelicas, Fraustadium, Lesnam, Schlichtinghaimium, Rydsinium etc. id quod apud nos à multis pro certo habetur: mihiqve nudius tertius ab aliquot mercatoribus relatum est. Eheu stragem Evangelici in Polonia floris, dudum inimicis meditatam et quæsitam, sed hâc occasione fortassis jam perpetrata, nullis lachrymis satis deploranda! His auditis ita sum consternatus, ut in morbum inciderim. Habeo enim ibi Germanos, Sorores, et omnes consanguineos: Sed habet et Christus innumeros sibi fideles, qui Crudelissimis Domûs Austriacæ, aut potius Jesuitarum persecutionibus, ex finitimis variis Regionibus pulsî et miserè agitati, magno numero istis in locis hactenus latibula quæsire, et requiem reperere . . . Ast incipio animo fièri erectior, cum considero, quot infinita mendacia perquam speciosissimè in hâc urbe hactenus quotidiè finguntur et in vulgus sparguntur: de Victoriis

Polonorum, de prostratis planeque profligatis Svecis, de tot Urbibus recuperatis etc. etc. Sunt hodieque qui centenâ imò millenâ sponsione se certaturos jactant, Regem Sveciæ occubuisse. Irrident, pellunt, pulsant, siquis quod aliunde perscriptum habuerit, referat. Poloni certè nonnisi tripudia ac triumphos canunt, et Evangelici hîc apud nos cum illis, ante octiduum etiam publicè in templis triumpharunt. Tantum valet præjudicium, Svecos non Religionem, sed Regionem quærere: id quod illos tot sangvinolentis Exactionibus nullâ habitâ etiam Evangelicorum ratiõne, palam satisque apertè prodere, ratum habent. Iste Dominus Ostrorog, quem Legatum à Rege Casimiro vocitant, unâ cum Jacobo Weyer, cæterisque Polonis Nobilibus, Abbatibus, Prioribus etc. qui hîc sunt, Pospolite Rußenie (Expeditionis publicæ terminus ets, jam Vobis notus) moliuntur, undecunqve possunt colligunt, coguntque etiam Evangelicos, vobis optimè cupientes, militem contribuere, cum quo Exercitu brevidiem prodibunt vastaturi et depopulaturi omnia. Ut in his quoque Prussiæ oris, novam concitent flammam. Væ Evangelicis qui jam Svecis parvère. Utinam mihi aliquid certioris et lætioris de Lesnensibus, Skocensibus etc. meis inaudire brevi liceat: Ehem quam foret gratum! Inter cæteros de Domino Comenio non possum non maximè esse sollicitus, utpote quem scio, dudum jam Jesuitis fuisse in numero macandorum. Hosce Tractatus mitto, quia mihi hisce diebus ex Anglia sunt missi, ut cum aliis communicem! Et quidem Panegyrici 50. Exemplaria, ut hîc Bibliopolis dividenda tradam: ast verò rescripsi amico Londinensi, mihi prioris adhuc Editionis aliquot Exemplaria præ manibus esse, nec tamen audere me, vel legenda cuiquam, nisi confidentiori, tradere. Si plura ex his apud Vos desiderentur, si modò rescivero, lubens plura transmittam. Ingenūum [?] autem animum meum, et erga Vos confidentem, quos pro Vincibus oppressorum, et Causæ DEi atque Evangelii Assertoribus à DEo excitatos et datos, spero et suspiro, ut Illustrissima Excellentia Vestra æqui bonique consulat, obnixè rogo. Dabam festinâ manu Gedani 8. Maji anno 1656.

Magnificentissime atque Illustrissime Excellentie
Vestrae

Indefessus Cultor atque
coram throno Gratia orator.

Petrus Figulus.

P.S. Modò mihi aderat amicus, hujus Expeditionis (Pospolite Rußenie) ratione prædiorum, quæ extra Urbem habet, membrum quoque futurus; qui dixit, Se ét quosdam Evangelicos secum, totâ elapsâ hîc hebdomada in hîc laborasse, ut se, aut saltem personas suas ab hoc cæpto subducerent, et vix tamen obtenturos. Cras habebitur lustratio, et inscriptio in campo extra urbem. Tormenta et quædam bellica utensilia, heri Polonos à duobus Praeconsulibus cum multis remonstrationibus petiisse, at certi nihil responsum fuisse: hodie à reliquis idem postulaturi, necdum tamen constare an aliquid accepturi.

(Leszno was systematically burnt by Polish partisans on April 29, 1656. A Figulus is mentioned among tortured priests from the Unity of the Brethren by Nicolaus Arnold in the letter to the Reformed church in the Netherlands on November 6, 1656. Kvačala, *Analecta Comeniana*, 36, p. 125, Acta Universitatis Jurjevensis (Dorpat/Tartu) XVIII, 3—4, Jurjev 1910.)

XIX.

Comenius to friends, from unknown residence, May 13, 1656.
(Univ. libr. Sheffield)

The first known report from Comenius to all his friends about the fire of Leszno. Intended to be spread in copies.

Johannes Amos Comenius omnibus amicis sanctis salutem et observantiam. Dilecti, Vestris titulis honorandi, salutare singulos seorsim non possum, pro omnibus Vobis vota fundo ad Deum, ut Vos — suo quemque loco — servet incolumes in honorem nominis sui.

Mea sors quæ sit, quàm terribili exceptus — una cum multis eadem navi vectus — procellâ, quàm triste omnium fortunarum passus naufragium, docebunt hi juvenes duo — Wenceslaus Podivinus et Samuel Woitus —, mihi eatenus à manu, quos nunc meliorem quæsituros auram in Dei nomine dimitto. Hi Vos de tristi meo et meorum docebunt non statu, sed casu universalique ruina. Omnium enim bonorum meorum feci jacturam, Bibliothecæ etiam, eheu; et quod maximè doleo et trepido — eheu! —, Manuscriptorum omnium. Qvanquam de his adhuc spei aliquid mihi est servatum iri, si me misericordiae oculo respicere dignabitur misericordiarum Pater. Ah, ah, ah, subito sumus eversi, insperatam universalemque passi cladem, ruinam, eversionem, eheu! O abyssus judiciorum Dei, o profundæ Tuæ, Deus, de nobis filiis hominum cogitationes, inchoantis judicia sua à Domo sua! Eheu!

Sed nihil profuturæ fluere desistite lacrymæ! Jehovah Dominus est, qui fecit hæc: sperabimus in eo, etiamsi nos occidat.

Cætera percipietis ex his meis, quorum necessitatem Vobis commendo: vel viatico — quo eos instruere nec ego potui, neque parentes, omnibus exuti — eos juvare ne intermittite; retribuet Deus, Cui Vos commendo et commendare suspiriis meis non intermittam.

Dabam in tristi secessu

anguli cujusdam 3./13. Maii 1656.

Vestrum Omnium
Confrater et Conservus in Domino
Cujus manum et mentem nostis.

J. C.

(Comenius wrote more in detail about his losses to Peter Figulus on May 22, 1656, see Kvačala, *Korrespondence J. A. Komenského*, I, CLXII, p. 206. Later Comenius wrote a narration about the fire, *Lesnae excidium anno MDCLVI in Aprili factum, fide historica narratum*, which was published at Leiden in 1656.)

References

Bibliographies of Comenius' works:

- Andersson, Aksel, *Svenske Comenius-Bibliografi . . . Janua linguarum och Panegyricus Carolo Gustavo*. Uppsala 1898.
- Zíbrt, Čeněk, *Bibliografie České Historie V*, 1912, 325—650 (also literature about Comenius to 1912).
- Bohatcová, Mirjam, *J. A. Komenský. Soupis rukopisů*. Bibliografický katalog ČSR, České knihy 1957, zvláštní sešit 7, Praha 1957. (List of Comenius' manuscripts.)
- Urbánková, Emma, *Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a musejích*, Praha 1959.
- Schaller, Klaus, *Comenius*, Erträge der Forschung B.19, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt 1973.

Correspondence:

- Patera, Adolf, *Jana Amosa Komenského Korrespondence*, Rozpravy ČAVU, Tř. III, č. 2, Praha 1892.
- Kvačala, Ján, *Korrespondence Jana Amosa Komenského*, Spisy Jana Amosa Komenského č.1, v Praze 1898 og č.5, v Praze 1902.
- — *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII. Jahrhunderts*. 2 Bd. Monumenta Germaniae Paedagogica B.XXVI og B.XXXII, Berlin 1903, 1904.
- — *Analecta Comeniana*, Acta Universitatis Jurjeviensis 18, 3—4 (Dorpat, Tartu) 1910, s. 80—178.
- G. H. Turnbull, *Hartlib, Dury and Comenius*, Univ. Press of Liverpool, London 1947.
- Milada Blekastad, Bohumil Ryba, *Unbekannte Briefe des Comenius und seiner Freunde*, Veröffentlichungen der Comeniusforschungsstelle im Institut für Pädagogik der Ruhr-Universität Bochum Nr. 7, 1975 (u.u.)

References:

- Blekastad, Milada, *COMENIUS, Versuch eines Umrisses von Leben, Werk, und Schicksal des Jan Amos Komenský*, Oslo—Praha 1969.
- Cygan, Jerzy, O.F.M. Cap. *Zum Übertritt des Kalviner Pastors Bartholomäus Nigrin zur Katholischen Kirche (1636—1643). Ein Beitrag zur Geschichte des Ökumenismus in Polen*. Sonderdruck aus *Collectanea Franciscana* 39 (1969) 282—303; 40 (1970) 97—152, Roma 1970.
- Göransson, Sven. *Sverige och bekännelsefrågan vid den westfaliska fredskongressen 1645—48*, Kyrkohistorisk årsskrift 1947, 86—156.
- — *Sverige och de syncretistiska striderna i Tyskland 1649—54*, *ibid.* 1948, 43—110.
- — *Ortodoxi och syncretism i Sverige 1647—1660*, Uppsala 1950.
- — *Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654—1660*, Uppsala 1956.
- — *Comenius och Sverige 1642—48*, *Lychnos* 1957—58, 102—137, Uppsala 1958.
- Odožilík, Otakar, *Komenský a anglický parlament, i Českou minulostí, práce žáků Václava Novotného*, Praha 1929, 249—70.
- Patočka, Jan, *Entstehung und Aufbau der Opera didactica omnia von J. A. Komenský*. Wissenschaftliche Zeitschrift d. Martin Luther Universität Halle-Wittenberg, *Gesch./Sprachw.* VII/1, 1957, 187—96.
- Schaller, Klaus. *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert*, Pädagogische Forschungen. Veröffentlichungen des Comenius-Instituts 21, Heidelberg 1962.
- Sjöstrand, Wilhelm, *Pedagogikens historia*, Lund 1954.
- Westin, Gunnar. *Negotiations about church unity 1628—1634*. Uppsala Universitets Årsskrift 1942:3, Uppsala 1932.
- — *Svenska kyrkan och de protestantiska enhetssträvandena under 1630-talet*. Uppsala universitets årsskrift 1934. Uppsala 1934.

Index

- Adelung, Johann Christoph 28
- Aleppo 71/156/237
- Alkmar 96/182/253
- Alting, Joh. Heinrich (1583—1644) 27
- Altona 111/197/262
- Alsted, Joh. Heinrich (1588—1638) 102/187, 205/256
- America 16, 25
- Amsterdam 15, 16, 23, 24, 25, 28, 31, 41, 66, 69, 72, 85, 86, 93, 104, 111, 112, 114, 117, 126, 151, 155, 157, 170, 172, 178, 190, 196, 197, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 209, 234, 236, 246, 247, 251, 258, 262, 277, 280
- Ananias (NT) 55/141/228
- Anderson, Aksel 285
- Andreae, Ernst (1606—1652) 91/177/250
- Andreae, Tobias (1604—1676) 26
- Anglia, *see* England
- Armagh 70/155/237
- Arnold, Nicolaus (1618—1681) 24, 28/201, 206/282
- Aristoteles 63/148/232
- Augustinus, Aurelius (354—430) 41, 69/126, 155/219, 236
- Augustus, Gaius Iulius Caesar
- Octavianus (63 B.C.—A.D. 14) 108/193/260
- Austria 98/183/254, 281
- Babylon 96/182/253
- Bacon, Francis, Lord of Verulam (1561—1626) 15, 64
- Baldus de Ubaldis (c. 1327—1400) 36/122, 201/215
- Balkan 22
- Basilus Magnus (c. 330—379) 43, 48/128, 134/220, 223
- Bateus, Guillaume 201
- Bateus, Jean 201
- Bayle, Pierre (1647—1706) 26, 28
- Beeck, Philip Op de 70/155/237
- Belgium (the Netherlands), *see* Holland
- Belz 60/202/231
- Benedikt, Samuel 63/149/233
- Berlin 205, 285
- Bisterfeld, Joh. Heinrich (1605—1655) 96, 102, 105/182, 187, 191, 202, 205, 206/253, 256, 258
- Blekastad, Milada 285, 286
- Bochum 285
- Boczkay, István jun. († after 1674) 108/193/260
- Bodek, Joh. von 201

- Bobatcová, Mirjam* 285
 Bohemia 14, 16, 17, 18, 21, 22, 28, 88, 98/144, 183, 201, 202, 203, 206/230, 247, 253, 254/278
 Botsack, Johann (1600—1674) 83/168, 204/244
 Brandenburg 21, 41, 110/117, 196, 201, 203/219, 262/272
 Braunsberg 92/178/250
 Breda 25, 26/201, 204
 Bremen 16, 72, 111/157, 197/238, 262
 Breslau 15
 Brno 265
 Brömsebro 19, 204
 Broniewski, Hieronim († *after* 1645) 202
 Brooke, Robert Greville, Lord of (1608—1643) 69/155/236
 Browne, Sir Thomas (1605—1682) 43/128/220
 Burgh, Abraham de 112/198/263
 Böhmen, *see* Bohemia
 Caesar, Johann 91/177/250
 Cal(l)andrinus, Caesar 70/155/237
 Calixt, Georg (1586—1656) 205
 Calovius, Abraham (1612—1686) 19, 65, 95/151, 180, 202, 204, 205/234, 252
 Calvin, Jean (1509—1564) 81/167/243
 Canisacus-Kanizsai, János Pálfi jun. 99, 101/185, 196/255, 256
 Campanella, Tomasso, P.O.D. (1568—1639) 28
 Carolus, *see* Charles, Karl
 Casimir, *see* Johan Kazimir
 Charlemagne (747—814) 35, 120/214
 Charles I., King of England (1600—1649) 68, 69/153, 154/235, 236
 Charles II., King of England (1630—1685) 201
 Chelm 90/176/249
 Chelsea 16, 69/154, 202/236
 Chodnicus, Jan († 1670) 99, 101/185, 186/254, 256
 Clajus-Klage, Thomas, P.S.J. (1598—1664) 92, 93/178, 179/250, 251
 Cleve 203
 Coccejus, Johannes (1603—1669) 79/165/242
 Comenius-Komenský, Jan Amos *passim*
 Comenius, Dorota Cyrillová-Komenská 202
 Copernicus, Nicolaus (1473—1543) 206
 Coy-Koy, Johann (1583—1647) 80, 81/166, 167/203/243, 244
 Crocius, Ludwig (1586—1653) 72/158/238
 Cromwell, Oliwer (1599—1658) 23, 28
 Culpeper of Hollingbourne, Sir Cheney (1603—1663) 69/154, 236
Cygan, Jerzy P. OFM Cap. 203, 204, 274, 286
 Cyrill, Jan (1569—1632) 202
 Cyrill, Pavel 203
 Dania, Danmark, *see* Denmark
 Danzig (Gdańsk) 18, 59, 64, 66, 76, 83, 84, 85, 86, 91, 92/145, 150, 151, 161, 168, 169, 170, 172, 177, 203, 204/230, 233, 240, 244, 245, 246, 250/276, 281, 282
 Darmstadt 285
 David (OT) 39, 45, 72/124, 125, 157/218, 221, 238
 De Dieu, Louis (1590—1642) 72/157/238
 De Geer, *family* 11, 12, 23, 27, 29/201, 206/281
 De Geer, Laurentius (1614—1666) 23, 24, 25, 26, 72, 104, 111, 113/157, 190, 196, 197, 198, 199, 203, 205/206, 238, 258, 262, 263, 264, 280
 De Geer, Louis de Gaillarmont (1587—1652) 15, 16, 19, 20, 69, 74, 75,

- 76, 78, 94, 96, 102, 103, 104/155, 159, 161, 162, 164, 175, 180, 181, 188, 189, 190, 203, 205, 206/236, 239, 240, 241, 251, 252, 256, 257, 258/267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 280
 Delamere, Lord 29
 Denmark 67, 69/153, 155, 203/235, 236
 Descartes, René (1596—1650) 17, 65, 72/151, 157, 202, 203, 206/234, 238
 De Vliet, Timoteus 70/155/237
 Diogenes of Sinope (404—325 B.C.) 40/125/218
 Dönhoff, Gerhard, Graf von (1589—1648) 82, 83/168, 204/244, 247
 Dorpat (Tartu, Jurjev) 282, 285
 Dortrecht 280
 Downname, John († 1652) 202
 Drabík, Mikuláš (1588—1671) 13, 22, 24, 25, 27, 28, 205, 206
 Dury, John (1595—1680) 15, 16, 18, 29, 67, 68, 70/152, 153, 155, 202, 203/235, 236, 237/267, 268, 269, 270
 Edingius, Johan Wilhelm (1611—1651) 202
 Effronius, Jan 100/186/255
 Elbing 17, 18, 19, 20, 21, 76, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 88, 89, 91/161, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 174, 175, 176, 203/240, 243, 244, 246, 248, 249/271, 272, 273, 274, 275
 Elisabeth Charlotte, Kurf. von Brandenburg (1597—1660) 110/196/262
 Elisabeth v. Pfalz, Princess of Bohemia (1617—1684) 205
 Elver, Leonard 73/159/239
 Elzevier (*publishing house*) 21, 281
 Emden 111/197/262
 Engelbrecht, Jakob († *after* 1642) 73, 74/159, 203/239
 England 14, 17, 22, 23, 25, 27, 38, 63, 69, 70, 75, 82, 96, 99, 100, 110, 111/123, 154, 155, 156, 161, 168, 182, 184, 185, 195, 201/217, 233, 236, 237, 240, 244, 253, 254, 255, 256, 261, 262, 279, 282
 Eperjes (Prešov) 109/194, 206/260
 Epiktetos of Hierapolis (50—135) 46/131/222
 Episcopius, Jan († 1654) 82, 90/168, 175/244, 249
 Erasmus Desiderius Rotterdamus (1467—1536) 47, 48/132, 133/223
 Erastus, Daniel (1615—1645) 63/149/233
 Erastus, Georg († 1643) 96/182/253
 Europa 23, 25, 64/150/233/275
 Exeter 66/152/235
 Fabricius, Pavel (1590—1649) 96, 97/182/253
 Faetlye, Dr. Daniel of Fairclough (1582—1645) 202
 Felgenhauer, Paul († c. 1660) 24
 Ferdinand II. (1578—1637) 58/144/230
 Ferdinand III. (1608—1657) 24
 Ficino, Marsilio (1433—1499) 201
 Figulus, Peter (1619—70) 15, 28/201, 203, 204, 205, 206/274, 275, 276, 277, 281, 282, 283
 Filo of Alexandria (c. 30 B.C.—A.D. 45) 77/163/241
 Finspång 16, 269, 270, 273
 France 70/155/237
 Francke, August Hermann (1663—1727) 29
 Francker 24
 Frankfurt am Main 98/183/253
 Frankfurt an der Oder 23, 111, 113/196, 198/262, 263
 Frankrike, *see* France
 Franzius, Wolfgang (1564—1628) 48/134/223
 Fraustadium (Wschowa) 281
 Friedrich II., King of Bohemia (1596—1632) 21, 27, 97, 104/183, 184, 202/253, 258
 Friedrich Wilhelm, Kurf. von

- Brandenburg (1620—1688) 110,
111/262/272
Frisland 111/197/262
Fulnek 14
- Gatacker, Thomas (1574—1654) 202
Gauden, John (1605—1662) 66/152,
153, 202/235
Gdansk, *see* Danzig
Germany 58, 60, 73, 75, 81, 82, 85,
94, 95/135, 144, 145, 146, 150, 160,
166, 167, 170, 180, 201/224, 230,
231, 232, 234, 239, 244, 246, 251,
252, 258/269, 274, 277
Gertich, Martin (1591—1657) 109/
195/261
Gindely, Ant. 203, 279
Gloskowski, Maciej (c. 1590—1658)
201
Gniezno 204
Godemann, Jakob († 1629) 203
Göransson, Sven 12, 20, 22, 204,
205, 286
Görlitz 73/158/231
Goldberg 60/145/231
Golius, Jakob van Gool (1596—1667)
25, 71/156, 157, 203/237
Golius, Pieter van Gool (1595—1672)
71/156, 203/237
Gorański, Zbigniew (1590—1655)
90/176, 203/249
Goudge, William (1578—1653) 202
Graef, Cornelis de (1599—1664) 112,
113/198/263, 264
Gravenhage, *see* Haag
Groningen 12, 25, 26, 28, 32, 111,
118/197, 206/210, 262
Grotius, Hugo (1583—1645) 115/
200, 207/264
Gustav II. Adolf, King of Sweden
(1594—1632) 14, 15, 75, 81, 97/
160, 166, 183/243, 253
- Haag 27, 42, 111, 112/127, 197,
198/262, 270, 277
Haak, Theodor (1605—1690) 203
- Habernfeld, Andreas Hoberweschel
von († *after* 1647) 277
Habsburg, *dynasty* 21, 22
Halle an der Saale 29, 286
Hamburg 16, 66, 72, 73, 111, 112,
113/151, 157, 158, 196, 197, 198,
202, 203/234, 238, 262, 263
Hartlib, Samuel († 1662) 15, 16, 18,
23, 29, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 71,
84, 99/149, 150, 151, 153, 155, 157,
170, 184, 202, 203, 204/233, 234,
235, 236, 237, 238, 245, 254/268,
269, 279, 280
Hartmann, Pavel († 1694) 29, 11/
196/262
Harvard College 16
Heereboord, Adriaan (1614—1661)
69, 71, 72/155, 156, 157/236, 237,
238
Heidanus, Abraham van der Hayden
(1597—1678) 72/157/238
Heidelberg 286
Helmstedt 85/171/246
Helvicus, Christoph (1581—1617)
203
Hendrich, Josef 12, 265
Henriette Marie von der Pfalz-
Rákóczi (1626—1651) 21, 104/189/
258
Herborn 13, 205
Hesenthaler, Magnus (1621—1681)
21, 280
Heusden 205
Hogelande (Hoghelande), Cornelis
van (1590—*after* 1650) 202
Holland 16, 17, 22, 24, 25, 26, 28,
29, 32, 33, 65, 69, 82, 93, 96, 97,
109, 110, 111, 118/150, 155, 165,
168, 179, 182, 194, 195, 196, 206/
234, 236, 242, 244, 253, 261, 262,
277, 282
Holstein 93/178/250
Hondius, Liévin de Hondt P. O.
Carm. (?) († 1650) 93/179, 251
Hornejus, Konrad (1590—1649) 85/
171/246

- Hotton, Goddofred (1596—1656)
16, 72, 96, 104, 111/157, 182, 190,
196, 203/238, 253, 258, 262, 267,
269, 279, 280, 281
Hungary 21, 22, 23, 58, 63, 78, 79,
96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104,
105, 108, 109, 110, 111, 112, 114/
144, 149, 164, 182, 183, 184, 185,
186, 188, 189, 190, 194, 196, 198,
200, 206/230, 233, 242, 253, 254,
255, 255, 256, 257, 258, 261, 262,
264, 280, 281
Hübner, Joachim (1611—1666) 70/
155, 156, 202, 203/237
Hülsemann, Johannes (1602—1661)
90/175, 204/249
- Italy (Italien) 85/170/246, 260
Ireland (Irland) 69/155/236
- Jablonski, Daniel Ernst (1660—1741)
28
Jeremias (OT) 57/143, 224
Job (OT) 39, 41/124, 126/218, 219
Johann Kazimir, King of Poland
(1609—1672) 282
Johannes (*Evang.*) 51/120/225
Josef (OT) 106/192/259
Jungius, Joachim (1587—1657) 73/
158, 202, 203/238
Junius, Samuel († 1670) 11/196/262
Justinus, Laurentius († 1648) 96/
182/253
- Kalvin, *see* Calvin
Karl, *see also* Charles
Karl X. Gustav, King of Sweden
(1622—1660) 23, 282
Keller, Hans Rudolph (1622—1667)
205
Kemény, János (1607—1662) 108,
194/260
Klinget (Klingstedt), Jonas (1626—
1691) 72/157/238
Klobusiczky, Andreas († 1655) 103/
189/257
- Kotter, Christoph († 1647) 13, 24, 27
Koy, *see* Coy
Kristina Augusta, Queen of Sweden
(1626—1689) 20, 21, 74, 75, 94,
95, 96/159, 160, 181/239, 240, 251,
252, 270, 272, 273, 278
Krossen 111/196, 205/262
Kvačala, Ján 12, 29/202, 206/265,
282, 283, 285
- Labadie, Jean de (1610—1674) 26,
28, 29/201
Lappland 78/163/241
Lasitius (Lasycki), Jan (1534—1605)
100/186/255
Lauremberg, Peter (1585—1639) 63/
148, 202/232
Lausitz (Lusatia) 111/196/262
Lednice 22
Leiden 25, 32, 71, 118/156/237/283
Leipzig 59/145, 202/230
Leningrad 12
Leszno (Lissa) 12, 13, 14, 16, 20, 23,
24, 25, 36, 58, 59, 60, 65, 82, 89,
97, 99, 100, 103, 106, 111/121, 144,
145, 151, 152, 167, 168, 175, 182,
183, 185, 186, 192, 194, 197, 202,
206/230, 231, 234, 235, 244, 248,
253, 254, 257, 259, 261, 262, 267,
268, 269/281, 282, 283
Leszczyński, Bogusław (1615—1660)
15, 16/206
Leszczyński, Rafael V. (1579—1636)
15, 60/146, 202/231
Leutschovia (Levoča) 109/194, 206/
260
Lincoln 68, 69/153, 154/235, 236
Lindroth, Sten 12
Linköping 270
Lissa, *see* Leszno
Litauen 88, 89/174, 175, 206/248
Livland 78/164/242
Ljunggren, Agneta 30
Lochar, Václav (1582—1656) 97,
109/182, 194/253, 261
Löfsta 271

- London 15, 16, 17, 21, 23, 29, 63, 65, 66, 69, 85/149, 150, 151, 154, 155, 170, 201, 202, 204/234, 235, 236, 246/267, 268, 269, 282, 285
- Lorántfy, Zsuzsána Rákóczi (1600—1660) 101, 102, 103, 105, 106, 108/186, 187, 190, 193, 194, 206/256, 257, 258, 259, 260
- Louis XIV., King of France (1638—1715) 25
- Louis the Pious (778—840) 35/120/214
- Lubecz 89/174/248
- Lubienecki, Andreas (1590—1667) 203
- Lubiński, Maciej (1641—1652 archbishop of Gniezno) 204
- Lucasse, Henri 205
- Ludvig den Fromme, *see* Louis Pious
- Lund 286
- Luther, Martin (1483—1546) 81, 90/167/249, 286
- Lübeck 73/158/239
- Lynkeus 40/125/218
- Macer, Sebastian († *after* 1658) 106/192/259
- Magni, Francesco (1590—1652) 280
- Magni, Jonas (1583—1651) 96/181, 205/252
- Magni, Valerian P. OFM Cap. (1586—1661) 18, 19, 20, 21, 24, 83, 85/168, 169, 170, 172, 203, 204, 205/244, 245, 246/274, 280
- Mahnke, Dietrich* 202
- Marienburg 82, 87/168, 173/244
- Maresius, Samuel (1599—1673) 12, 21, 24, 26, 27, 29, 31, 32, 35, 36, 38, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 56, 57, 68, 69, 74, 79, 80, 88, 112/117, 118, 119, 121, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 141, 142, 154, 155, 157, 159, 165, 166, 174, 197, 201, 204, 206/209, 211, 214, 215, 217, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 229, 236, 237, 242, 243, 248, 262
- Matthiae, Johannes (1592—1670) 15, 18, 19, 20, 74/159, 204, 205/239/268, 269, 270, 271
- Mednyászky, Jonas 281
- Meissen 98/183/253
- Melanchton, Phillip (1497—1560) 79, 96/165, 182/242, 252
- Memel 89/174, 201
- Mersenne, Marin P. OFM (1588—1648) 70/156, 203/237
- Mikezs, Mihaly 108/194/260
- Molitor, Jan († *after* 1670) 280
- Montanus, Pieter van de Berghe 13, 14
- Mora 279
- Moravia 13, 14, 21, 59, 82, 84, 98, 99/144, 145, 168, 169, 184, 205/230, 245, 254, 280
- Moriaen, Johann († 1658) 96/182, 205/253/279, 280, 281
- Moser, Martin († 1636) 60/145, 146/231
- Mylius, Jan (1598—1629) 203
- Mylius, Michael († *after* 1652) 276
- Münster 21, 95, 96, 97/183, 205/252, 253/278
- Mähren, *see* Moravia
- Nassau 13, 205
- Neufville, Gérard († 1648) 72/158/238
- Niclassius, Albertus (1592—1650) 18/203
- Nigrinus, Bartholomaeus (1595—1646) 18, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 93, 94/168, 169, 171, 172, 175, 177, 178, 179, 203, 204, 205/244, 245, 246, 247, 248, 250, 251/274, 275, 276, 286
- Nigrinus, Christian Vladislav († *after* 1685) 29/206
- Nigrin, Daniel († *after* 1648) 203
- Nördlingen 15
- Nordström, Johan* 12
- Nordström, Stig G.* 30

- Norrköping 74, 78/159, 164/239/270, 271, 272, 273
- Nováková, Julie* 30, 265
- Novotný, Václav* 286
- Nürnberg 97/183/253
- Odložilík, Otakar* 202, 286
- Opański, Christoph (1609—1655) 21/202, 206
- Opitz, Martin (1597—1639) 18
- Orla 88, 89/174/248
- Oslo 286
- Ossoliński, Jerzy (1595—1650) 90, 91/176/249
- Ostroróg, Mikolaj (?) 282
- Oxenstierna, Axel (1583—1654) 16, 17, 18, 19, 20, 74, 75, 81, 94, 95, 98/160, 164, 166, 180, 181, 183, 203, 204/239, 240, 241, 251, 252, 253/268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279
- Oxenstierna, Bengt (1591—1643) 81/166, 203/243
- Oxenstierna, Erik (1624—1656) 281
- Oxford 29, 64/149, 150, 202, 207/233
- Paris 25, 65, 85, 117/150, 170, 201, 203/234, 246
- Pasor, Matthias (1599—1658) 112/197/262
- Pasquali, Carlo (1547—1625) 56/197/262
- Pátera, Adolf* 29, 205, 267, 270, 271, 272, 273, 279, 285
- Patočka, Jan* 202, 286
- Paulinus, Laurentius (1565—1646) 78/163/241
- Paulus (NT) 29, 56/124/218
- Pfalz 203
- Petres, Daniel 203
- Petrus (NT) 55/141/228
- Ph, *see* F
- Piscator, Johannes (1546—1625) 205
- Piscator, Philipp Ludwig († 1647) 102/187, 205/256
- Pithoeus, Petrus (1539—1596) 201
- Platon 38/123/217
- Podivinus, Václav 283
- Poland (Polen) 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 58, 61, 63, 65, 67, 69, 73, 76, 78, 79, 84, 88, 89, 90, 91, 96, 97, 99, 101, 102, 105, 109, 111, 114/144, 146, 149, 151, 153, 155, 159, 161, 164, 169, 171, 174, 175, 177, 182, 183, 185, 186, 188, 190, 191, 195, 197, 200, 201, 202, 206/230, 231, 233, 234, 236, 239, 240, 242, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 264, 269, 271, 272, 281
- Polyphemos 46/131/221
- Pommern 76/161/240
- Pomerella (Lill-Pommern) 82, 87/168, 173/244, 247
- Poniatowska von Duchnik, Kristina Vetterová (1610—1644) 13, 24
- Praha (Prague) 12, 15, 21, 24, 29, 30, 203, 204, 206, 207, 278, 279, 285, 286
- Preussen 28, 76, 78, 81, 86, 95, 97, 111/161, 164, 166, 171, 181, 183, 196/240, 242, 253, 262, 271, 272, 282
- Pruss, Johann Preuss 88, 90/173, 175/247, 249
- Púchov 100, 111/185, 186, 196/255, 262
- Pym, John (1585—1643) 69/155/236
- Radoš, Jan 100/186/255
- Radziwiłł Janusz (1612—1655) 88, 89/174, 175/248
- Rákóczi, *family* 101
- Rákóczi, Georg II. (1621—1660) 221, 231, 241, 108/194/260
- Rákóczi, Sigmond (1622—1652) 21, 22, 98, 100, 101, 102, 104/184, 185, 186, 187, 188, 189, 205/254, 256, 257, 258/281
- Rathke, Wolfgang (1571—1635) 60, 75/145, 160, 203/231, 240
- Reber, Josef* 265

- Regenvolscius, Andreas Wegierski (1600—1648) 108/193, 206/260
 Richelieu, Jean Armand du Plessis de (1585—1642) 16, 70/155, 156/237
 Rhodos 34/119, 201/213
 Romania 206
 Rome (Rom) 19, 84, 85/169/245, 246, 286
 Rosenthal, Johannes P.S.J. (1612—1655) 204
 Rossignol, Antoine (1590—?) 70/155/232
 Rulcius, Johannes (Rülz) (1602—1666) 16, 72, 96, 111, 112, 113, 114/157, 182, 196, 198, 199, 200, 203/238, 253, 262, 263, 264
 Rumänien, *see* Romania
 Ruprecht of Pfalz, Duke of Cumberland (1619—1682) 201
 Russia (Ryssland) 60/146, 202/231
Ryba, Bohumil 30, 285
 Rydsinium (Rydzyna) 281
Rordam, Holger Frederik 203
- Sachsen 90/175/249, 277
 Safira (NT) 55/141/228
 Salvius, Johan Adler (1590—1652) 276
 Sáros-Patak 21, 22, 99, 101, 103, 112/184, 186, 189, 198, 205, 206/254, 256, 257, 263
Schaller, Klaus 202, 285, 286
 Schlesien, *see* Silesia
 Schlichting, Johann von 201, 202, 206
 Schlichtingheim 281
 Schneider, Zacharias († *after* 1655) 202
 Schweiz 22
 Schönaich, Johan Georg von († 1639) 277
 Schönhoff, Gregor P.S.J. (1597—1667) 92, 93/178, 179/250, 251/276
 Schroderus, Ericus Benedicti (1575—1647) 203
- Selden, John (1584—1654) 70/155/237
 Semei (OT) 40/125/218
 Seneca, Lucius Annaeus († *A.D.* 65) 46, 53/131, 139/222
 Serrarius, Peter (1600—1669) 26, 79/165, 201/242
 Sheffield 29, 279, 280, 283
 Siebenbürgen, *see* Transylvania
 Sierakow 21, 206
 Silesia 60, 63, 97, 100, 110, 111/145, 146, 149, 168, 183, 186, 195, 196, 197/231, 233, 244, 253, 255, 261, 262
 Simon Magus 55/141/228
 Simon, Theodor († *after* 1645) 93, 94/178, 179, 205/250, 251
 Sinai 35, 121/215
Šindelář, Bedřich 278
Sjöstrand, Wilhelm 11, 30, 205, 286
 Skalice 99/184, 185/254
 Skara 96/181/252
Škarka, Antonín 12, 30, 265
 Skottland 68, 69/153, 154/235, 236
 Skytte, Bengt (1614—1683) 22
 Skytte, Johan (1577—1645) 78/163/241/272, 273
 Slovakia 22, *see* Hungary
 Someren, Jan van 31, 41/117, 126/209, 219
Souček, Stanislav 265
 St. Romain de Sanevas, Melchior de Harod (1614—1674) 70/155/237
 Stettin 66/151/234
 Stobaios, Ioannes (c. 400) 46/131/222
 Stockholm 21, 74/160/239/267, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278
 Strážnice 14/274/280
 Strängnäs 74/159/239
 Suchodolski, Adam 16, 73/159, 203/239
 Sudbury 111/196/259
 Susanna (OT) 106/192/259
 Sweden (Sverige) 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 29, 38, 56, 69, 73, 74, 81, 84, 85, 88, 89, 91,

- 94, 96, 114/123, 142, 155, 158, 159, 166, 168, 170, 173, 175, 176, 180, 181, 200, 204/217, 236, 239, 240, 244, 245, 248, 249, 251, 252, 254, 261, 264, 267, 268, 270, 276, 277, 279, 282
- Tarsalli, Paul 107—08/193/260
 Tassius, Adolf (1585—1654) 73/158, 202/238
 Taylor, Jeremy (1613—1667) 202
 Tertullianus, Quintus Septimius (c. 160—c. 225) 41/126/219
 Thorn (Toruń) 19, 76, 88, 89, 90, 91, 92, 95/161, 173, 175, 176, 178, 181, 204/240, 248, 249, 250, 252/275
Tjäder, Jan-Olof 30
 Tokaj 103/189/257
 Tolnaj Dali, Johann (1606—1660) 99, 100, 101, 103, 104, 105, 107/184, 185, 186, 187, 189, 190, 192, 193, 206/254, 255, 256, 257, 258, 259, 260
 Transylvania 21, 22, 96, 100, 103, 106, 108/182, 186, 189, 191, 193, 194, 206/253, 255, 257, 259, 260
Tschižewski, Dmitrij 29
 Tucker, William (1589?—1641?) 202
 Tulp, Nicolaus (1593—1674) 113/199/263, 264
 Tyrnau (Trnava) 99/185/255
 Tyskland, *see* Germany
- Ujście 206
 Ungern, *see* Hungary
 Uppsala 78/163/241/271, 285, 286
Urbánková, Emna 285
 Utrecht 108, 111, 112/193, 197, 206/262, 263
 Ussher, James (1581—1656) 70/155/237
- Valerian, *see* Magni
 Vechner, David (1594—1669) 60, 72, 73/146, 158, 202/231, 238
 Velleius Paternulus, Gaius (c. 19 B.C.—*after* *A.D.* 31) 108/193/260
- Verecki, Franz (1607—1660) 103, 106, 107/189, 192, 205/257, 259
 Veterin, Pavel Vetterin († *after* 1671) 101/186/256
 Vienna 61/146/279
 Virgil, Publius Vergilius Maro (70—19 B.C.) 204
 Voëtius, Ghisbert (1592—1654) 26
Volf, Josef 278
 Värmland 270
- Wadstena 270, 271
 Warszawa 84, 86, 87, 95/171, 172, 173, 181/245, 246, 252/274, 275
 Weissenburg 205
 Westfalen 276
Westin, Gunnar 12/202, 203, 286
 Weyer, Jakob 282
 Wien, *see* Vienna
 Williams, John (1585—1650) 202
 Windsor 201
 Winkler, Georg (1566—?) 60/145, 202/231
 Wiszowaty, Andreas (1608—1678) 203
 Witsen, Cornelis Jan (1605—1669) 112, 113, 114/198, 199, 200/263, 264
 Wittenberg 90/175/249, 286
 Władysław
 Władysław IV., King of Poland (1595—1648) 18, 20, 83, 86, 88, 89, 91/166, 168, 169, 171, 173, 174, 176, 177, 204/244, 245, 246, 247, 248
 Włodawa 206
 Woitus, Samuel Vojt († *after* 1674) 283
 Wolzogen, Johann Ludwig von (1598—1658) 18, 61/146, 202/231
 Wotton, Sir Henry, vic. of Doncaster (1568—1639) 201
 Württemberg 279
- York (Eboracum) 69, 70/154, 155, 202/236, 237

Yves de Paris, P. OFM Cap. (1593—
1678) 32, 117/201/210
Zibrt, Čeněk 285

Zittau 278
Örebro 74/159/239
Österrike, *see* Austria

26 JUN 1976